

Eesti Kirjanike Liidu
tõlkijate sektsiooni
aastaraamat

Tõlkija hääl

2016

Tolkija hääl

Eesti Kirjanike Liidu tõlkijate sektsiooni aastaraamat

Tõlkija hääl

SA Kultuurileht
Tallinn
2016

Teose väljaandmist on toetanud Eesti Kultuurkapital

Koostaja Heli Allik

Keel ja korrektuur Katrin Hallas

Kujundaja Jüri Kass

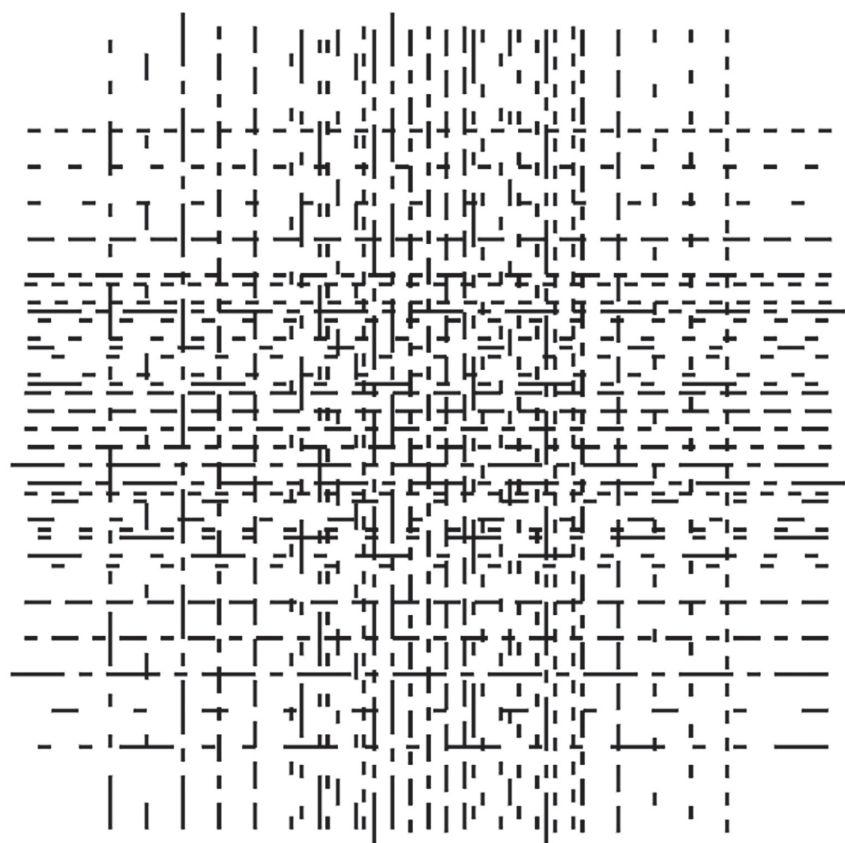
SA Kultuurileht

Voorimehe 9, Tallinn

www.kl.ee

ISSN 2346-6499

Trükitud trükikojas Pakett

SISUKORD

KUIDAS OLLA OMA TÕLKEGA RAHUL? Alari Allik	8
VEENE KIRJANDUS MAA JA TAEVA VAHEL Vene kirjanduse tõlkijate vestlusingis osalevad Tallinna Ülikooli vene kirjanduse professor Irina Belobrovtseva , tõlkijad Toomas Kall , Veronika Einberg , Ingrid Velbaum ja Katrin Väli . Küsis Ilona Martson	11
TÕLKIDA TEIST Rein Raud	27
POEETILISEST MÕÕTMEST Aare Pilv	36
KRIITIKAST POLIITIKANI Made Luiga	48
AJALOOLINE <i>REALIA</i> SÜMBOOLSES AJATUS RUUMIS EHK KUIDAS MA OLEN [SENI] TÕLKINUD MÕNESID DANTE PARADIISIKUJUNDEID Ülar Ploom	56
NOOR-EESTI „VANDLITORN” – TÕLKIMISE PERSPEKTIIVIST Kaia Sisask	77
INIMOLU VILETSUST TÕLKIMAS Marju Lepajõe	87
PRANTSUSMAAL ILMUNUD EESTI KIRJANDUSTEOSED JA NENDE VASTUVÕTT PRANTSUSKEELSES KULTUURIRUUMIS Triinu Tamm	101
FRAGMENT – ANTIKKIRJANDUSE TÕLKIJA ÕNN JA ÕNNETUS. SAPPHO JA ALKAIOSE DIALOOGI NÄIDE Janika Päll	137

AGNESE KRIVADE „OO“. TÕLKIJAD AKTSIOONIS Nicolas Auzanneau . Tõlkinud Maria Esko	150
ALGUSVÄRSILE TULEB KINDLASTI PUNKT PANNA Kalju Kruusa	162
TÕLKIMINE TÄHENDAB OLLA VASTUTAV IGA EESTINDATUD LAUSE EEST Ülle Udamit küsitleb Kalju Kruusa	183
TÕLKIMINE ON ÖPPUSED ENNE KIRJUTAMISE LAHINGUID Jan Kausi küsitleb Lauri Kitsnik	196
KIRJASTUSE VAGABUND ELITAARNE SÕNAVABADUS Vestluse põhjal Joel Sangaga Johanna Ross	208
SEITSE KÜSIMUST EESTI KULTUURKAPITALI 2015. AASTA TÕLKEKIRJANDUSE AUHINNA NOMINENTIDELE Vastavad Lauri Eesmaa, Krista Kaer, Maarja Kangro, Kalle Kasemaa, Jüri Ojamaa, Triin Tael . Küsitlevad Kersti Unt ja Piret Saluri	220
EESTI KIRJANDUSEST JA SELLE TÕLKIMISEST Vastab Hannu Oittinen . Küsitlevad Kersti Unt ja Piret Saluri	236

KUIDAS OLLA OMA TÕLKEGA RAHUL?

ALARI ALLIK

Tõlkijatega rääkides on kõrvu jäänud, et raske on olla oma tõlkega rahul. Kuski südamepõhjas närib süütunne, et äkki oleks tulnud teha midagi teisiti, äkki oleks pidanud veetma veel nädala või kuu või aasta erinevaid tõlkevariante kaaludes ja sõnastuse peale mõeldes. Kindlasti jäi midagi olulist märkamata, mõtleb tõlkija. Ja kui siis keegi veel kirjutab kriitilise arvustuse, milles selgub, et tõlkes olidki mingid *vead*, et midagi jäigi kahe silma vahele, siis tekib tahtmine tõlkimisest sootuks loobuda ja oma tõlkijariistad nurka visata. Tahan järgnevalt jagada teiega oma lühikest veidi võib-olla müstiliselt mõjuvat käsitlust tõlkeprotsessi intiimsest olemusest ja mõelda sellele, miks tõlkijat jääb pärast tõlke valmimist tihti närima väike kahtluseus. Mulle tundub, et kui see uss seal hinge sügavast põhjast päevalvalgele kiskuda ja seda elukat põhjalikumalt uurida, siis on võimalik temaga sümbioosis elama õppida.

Mõni aasta tagasi külastas Eestit tuntud tõlketeoreetik Douglas Robinson, kelle nägemus tõlkija tegevusest ja tõlkeprotsessi olemusest on palju avaram kui paljudel teistel sama valdkonna inimestel, mistõttu teine hiljuti Eestis käinud tõlketeoreetik Lawrence Venuti on teda lausa müstikuks tembeldanud. Milles seisneb siis Robinsoni süü? Ida-Aasia kultuure ja tänapäeva neuroloogia edusamme tundva inimesena julgles ta astuda vastu Läänes levinud dualistlikule arusaamale kehast ja vaimust. Üks meie kultuuri eeldusi on see, et vaimne töö ja füüsiline töö on kaks eri asja, kusjuures esimene on tänapäeva ühiskonnas ilmselgelt kõrgemalt hinnatud ja tasustatud. Aga kas tõlkija siis ei töötagi kehaga? Kas tema vaim hõljub mingis kehatas olekus nagu kuukuninga pea, mis Terry Gilliami filmis „Parun Münchhauseni seiklused“ end pidevalt keha küljest lahti kruvida püüdis? Ma olen Robinsoniga nõus, et kui rääkida tõlkimisest ainult kui vaimsest ja intellektuaalsest tööst, siis jääb tõlkimisprotsessi üks oluline külj varju.

Paljud tõlkimisega seotud inimesed tunnistavad, et tõlkija ei langeta valikuid ainult ratsionaalselt, kuigi intellektuaalsetel protsessidel (uurimistöö, sõnastike kasutamine jms) on tema tegevuses kahtlemata oluline roll. Üks tähtis oskus, mis kõikidel tõlkijatel on suurepäraselt arenenud, on võime tunda ette oma lugeja reaktsioone. Igal sõnal või väljendil on mingi kindel mõju ideaalsele lugejale, keda tõlkija endale kujutleb: siin ta ilmselt muigab, siin ilmselt on ehmunud. Robinson ütleb, et see tuleb paljuski viisist, kuidas me lapsepõlvest peale keelt oleme õppinud. „Õige“ või „vastuvõetava“ sõnaga kaasnevad positiivsed somaatilised markerid – ema naeratab, õpetaja vaatab uhkusega otsa.

„Vale“ või „sobimatu“ sõnaga kaasnevad markerid on aga negatiivsed – isa vihastab, sõber solvub, õpetaja noomib. Sellised reaktsioonid internaliseeritakse, mistõttu hakkame edaspidi ka ise eri sõnu või väljendeid lugedes kogema erinevaid somaatilisi seisundeid. Ropendamist kuulates lähebki süda pahaks ja ülevat luulet kuulates muutub endagi keha justkui eeterlikuks. Kui tõlke keelekasutusega on kõik korras, siis noogutame rahulolevalt ja tunneme end õnnelikult – jälle somaatilised reaktsioonid! Kui tõlkes on ebatäpset keelekasutust või mingeid stilistilisi vääratusi, siis turtsatame pahaselt või lööme raamatu hoopistükkis kinni. Robinson ütleb, et nii mõnedki keelepuristid on kindlad, et nende pidev vajadus teiste grammatikavigu parandada on puhtalt intellektuaalne ja vaimne tegevus, kuigi tegelikult on selle taga somaatilised reaktsioonid, mida nad ise võib-olla endale kunagi teadvustanud pole. Tõlkimise puhul on tähtis endale selliseid kehalisi reaktsioone teadvustada. Väga oluline on kogemus sõnade mõjust, teadmine sellest, mida sõnad ja väljendid päriselt *teevad*. Tõlkija peaks olema sellistele sõnakogemustele väga avatud ja proovima aidata kaasa tõlgitavate autorite sõnade *lihaks saamisele*, et sõna poleks lihtsalt oma sõnaraamatuvaste, vaid ka päriselt *teeks asju*.

Milline on sellisel juhul tõlkija positsioon, mida tõlkija teeb? Tõlkija asetab ennast intiimsesse ruumi kahe väga tundliku keeleinimese – autori ja lugeja vahele. Tõlkija on see, kes neid kahte ühendab. Autori jaoks kaasnevad keeles iga üksiku sõna ja väljendiga isiklikud seosed, mingid väga konkreet- sed tundevarjundid. Mõnel autoril (sellised on näiteks Tanizaki Jun'ichirō ja Valdur Mikita) kaasnevad sõnadega ka sünesteetilised seosed – sõnadel on värv ja lõhn. Tõlkija proovib end häälestada autoriga samale lainele, ta proovib oma isiku seada tagaplaanile, et teha ruumi täiesti teistsugusele keeleolendile. Samas peab ta taaslooma omaenese keeles autori teksti ainuomast mõju. Seda mõju ei saavuta ta ainult intellektuaalse tegevusega, vaid autori teksti intiimse tundmise kaudu. Ta laseb autoril enda kaudu rääkida uute sõnadega, mille mõju on tõlkija emakeeles sarnane. Sõnade mõjuvuse üle otsustades peab ta tundma ette lugejate võimalikke somaatilisi reaktsioone – siin nad naeravad, see sõna mõjub jaburalt, see jätab külmaks. Nii sildab tõlkija kaht erinevat kehalisust.

Lisaks ühendab tõlkija tõlkimishetke olevikus ka kahte aega. Autor asetseb minevikus, lugeja aga tulevikus. Tõlkija toob need kaks iseendas kokku. Tema intiimses kogemuses saab autori sõna uuesti lihaks, aga juba on ettehaaravalt kohal ka lugeja, kes üle tõlkija öla seda teksti jälgib (naerab, nutab jne). Tõlkija peab tulema toime kahe kummitusega, kes tema tegevust pingsalt jälgivad. Ta peab nendega koos elama ja hingama. See intiimne osadus aitab tal vahetult edasi anda seda, mis moodustab teksti tuuma. Tõlkekulg võib tõlkija nõnda

endasse haarata, et ta vasak käsi ei tea, mida parem teeb, kuigi kõik tema teadmised ja oskused on sajabrotsendiliselt mängus. Kuskilt pakuvad end välja vasted, kuskilt tulevad lahendused. Sellises minatus kolmainsuses laseb ta sõnadel voolata ja tekst võtab vähehaaval justkui iseenesest kuju. Kuigi paljud otsused on langetatud sõna- ja käsiraamatute ning iseseisva intellektuaalse töö tulemusena, on heas tõlkes alati suur hulk maagiat, mis tuleb eespool kirjeldatud intiimsest tunnetusest, kuhu on haaratud kogu tõlkija olemine.

Ma arvan, et just see maagiline osa tekitab süütunnet. Selle eest on raske vastutada, sest tõlkija ei tohiks kõhutunde järgi justkui midagi teha. Tõlkida tuleb peaga, mitte kõhuga, öeldakse talle, aga samas teavad kõik, et see pole nii. Kui kriitik tuleb ja analüüsib teksti, siis teeb ta seda sageli ainuüksi intellektuaalsel pinnal – lappab sõnaraamatuid, leiab vigu, avastab väljajätteid. Kui tõlkijalt nõutakse ratsionaalseid põhjendusi, miks ta üht või teist asja just nii tõlkis ja mitte teisiti, siis ei oskagi ta tihti midagi öelda. Selleks peaks ta tagasi saama sellesse algsesse osadusse, kus need valikud tehti, kus tõlge teostus teataval kujul, aga nüüd on see juba möödas, läinud. Tõlge sai selline, nagu ta sai, kogu keha, kogu olemist mängu pannes – kahetseda pole midagi! Kui tõlkimise hetkel *tundus* asi õige, siis küllap ongi. Mis sest, et hiljem ei oskagi nagu põhjendada, mis siis päriselt juhtus, miks sai just nii tõlgitud.

VENE KIRJANDUS MAA JA TAEVA VAHEL

Vene kirjanduse tõlkijate vestlusringis osalevad Tallinna Ülikooli vene kirjanduse professor IRINA BELOBROVTSEVA, tõlkijad TOOMAS KALL, VERONIKA EINBERG, INGRID VELBAUM ja KATRIN VÄLI. Küsib ILONA MARTSON

Nagu ma aru saan, on vene kirjanduse tõlkimine eesti keelde hetkel suhteliselt heal järjel. Rahvusraamatukogu andmetel oli 2014. aastal vene keelest tõlgitud raamatute üldarv võõrkeelse kirjanduse tabelis koguni teisel kohal! Tõsi, vahe esimesel kohal oleva inglise keele teostega on täpselt üheksakordne – vene keelest tõlgitud raamatuid ilmus 99 ja inglise keelest 891, samas vahe kolmandal kohal oleva saksa keelega oli 3 teost... Üldiselt ongi Eesti tõlkekirjanduse üldpildis pikka aega püsinud olukord, et esikohal troonib inglise keel ning teise-kolmanda-neljanda koha pärast „võistlevad“ tõlked vene, saksa ja prantsuse keelest. Ja kuigi 2015. aasta andmeid käesolevaks hetkeks ei ole saadud, võib eeldada, et enam-vähem sarnane olukord püsib edasi.

Sealjuures on ka märkimisväärne, et võrreldes aastaga 2000 on venekeelsete tõlgete üldarv kasvanud kolm korda ja kasv on olnud üsna stabiilne. Kuidas kommenteerite praegust olukorda?

Katrin Väli: Küllap on eestlaste hulgas aina vähem inimesi, kes vene keelt oskavad. Mina olen lugenud ka vene keeles, aga mu lapsed loevad ainult tõlkeid. Peale selle on väiksemaks jäänud tõrge vene autorite suhtes, mis üheksakümnendatel oli eesti inimeste hulgas valdav.

Veronika Einberg: Üheksakümnendatel oli täielik madalseis – midagi ei tõlgitud! Aga praegu näib, et olukord on üsna optimaalne, turg ei võtakski rohkem vastu. Pigem tundub, et tõlkimist väärivaid teoseid ei olegi nii palju. Ega sealt Venemaalt midagi ei purska. Klassikud on enam-vähem ära tõlgitud; vene kirjandusloos olulisi tõlkimata teoseid ju oleks, aga reaalselt tahaks Eestis neid lugeda vaid väike hulk inimesi. Näiteks Andrei Belõi „Peterburil“, mis siiani tõlkimata, oleks Eestis ehk 15 lugejat, mitte rohkem.

Katrin Väli: Üldse ei ole ju paljusid olulisi luuletajaid – kas või Ossip Mandelštam, Boriss Pasternak, kui nimetada need kõige-kõige...

Brodski luulet ka vist ei ole.

Katrin Väli: Jah, Joseph Brodsky esseistikat on eesti keelde tõlgitud, aga Jossif Brodski luulet samahästi kui mitte.

Veronika Einberg: Mina – tõlkijana – tunnen küll nendest luuletõlgetest puudust, kuid sellist asja ei saa tellida. Peame lihtsalt ootama, et tuleks mõni

andekas inimene, kes tõlgiks ära kogu vene luule, sest ta ei suuda selleta elada!

Katrin Väli: Tore oleks anda välja vähemasti vene 20. sajandi luule antoloogia (alustades Hlebnikovist, Jesseninist, Majakovskist – kasutades ka juba olemasolevaid kõlblikke tõlkeid, paljusid tõlkijaid), et oleks mingigi ülevaade. Näiteks Jesseninist on väga huvitavaid tõlkeid.

Toomas Kall: Eks väljaantud raamatute arv väljendab seda, mida turg on määranud. Aga turgu ei saa usaldada – inimeste tegelik vajadus võib olla kusagil mujal, me ei teadvusta seda. Võib-olla on vene keeles kirjutatud palju asju, mis ka eesti lugejat võiksid huvitada, aga neid lihtsalt ei ole tõlgitud. Mis puutub klassikutesse, siis neid on küll palju ilmunud, aga palju oleks vaja ka uuesti tõlkida. See aga lükkub mitmetel põhjustel edasi – üldine mentaliteet on ju see, et ta on olemas, milleks üle tõlkida. Esineb küll üksikuid meeldivaid erandeid, nagu „Vennad Karamazovid“ Virve Krimmi uues tõlkes. Mul endal oli kogemus Gogoli „Revidendiga“, mille 1987. aastal uuesti tõlkin. Ma ei saa siiani aru, kuidas seda seni laval mängida sai, kuna vana tõlge polnud üldse teatripärase. Kuigi varsti on vana ka minu uus tõlge.

Mis luulesse puutub, siis minu teada on luule tõlkimatu. Mis ei tähenda, et luulet ei tohiks tõlkida. Alexander Genise raamatust „Lugemistunnid: raamatusõbra kamasuutra“, mis Loomingu Raamatukogus selle aasta alguses ilmus, saab aimu, kui olulised on Vene maailmas Mandelštam, Pasternak, Brodski, aga eestlase jaoks jääb absoluutselt mõistetamatuks, miks. Kui ma ise loen vene luulet originaalis, ei saa ma midagi aru. Sõnadest muidugi saan, aga kujundid ei jõua pärrale, asi ei toimi. Sellepärast tundub ka mulle, et võiks tulla mõni uus Andres Ehin, kes võtaks mõne vene luuletaja ette ja tõlgiks ta ka minu jaoks ära.

Katrin Väli: Viimati tõlkin luuletaja Gennadi Aigid. Sergei Zavjalov kirjutas temast nii ahvatlevalt; hakkasin teda selle peale lugema ega saanud üldse midagi aru. Hakkasin tõlkima lihtsalt enda jaoks, et aru saada – ja leidsin, et isand, eesti keeles näeb see luule nii hea välja! Saatsin tõlked Ninnikule – Aigi meeldis ka Hasso Krullile, kes pakkus, et võiksin terve raamatu jao tõlkida. Nüüd ma oskan teda juba ka vene keeles lugeda, aga läks ikka aega.

Irina Belobrovtsjeva: Aigil on muidugi peamiselt vabavärss, seda on suhteliselt lihtsam tõlkida kui Mandelštami.

Katrin Väli: Jah, Aigil on ainult vabavärss. Aga võtame või eesti keelde tõlgitud Aleksandr Bloki – teda on tõlkes nii üksluine ja igav lugeda, kuigi tõlgitud on palju ja riimid kõlksuvad, ja kindlasti on mõni tõlge ka tõesti hea. Ka Mandelštami lihtsalt järjest tõlkida on lootusetu. Aga tõlkida teatud hulk olulisi luuletusi, mida saab, võimalikult täpselt ja ilma triviaalsete riimideta... Mina ise küll seda vist ei suudaks. Kuigi kui sisse elada, ei tea. Aga isegi kui luulet tõlkida on võimatu, on see hädavajalik.

Nojah – on ju veel suurepärase võimalus tõlkida värssluulet vabavärssi, mida on tehtud ka, kuigi mitte vene luuletajate puhul. Viimane näide on vist Konstantinos Kavafise kogumik...

Katrin Väli: Kavafisel siiski oligi suurem osa loomingut vabavärssis, riimilised olid vaid noorusaja luuletused, see on natuke teine asi. Vene riimiline ja meetriline luule on suuresti põhimõte, eriti 20. sajandil. Aga ma ei pea silmas, et tuleks tõlkida ilmtingimata just lõppriime, võiks ehk olla ka mingit muud laadi korrastatus. Riimi- või vormisund on luules tegelikult tohutu tegija, arvan, et tõlkija ei tohi sellest lihtsalt mööda minna. Ma ei kujuta ette, et vene luulet võiks tõlkida lihtsalt vabavärssi, et sel oleks suurt mõtet.

Mina ka mitte – ometi, kõik on lähenemise küsimus! Kuid tuleks tagasi selle juurde, mis on ilmunud. Kuidas iseloomustada neid tendentse, mida näeme viimase 15 aasta jooksul eestindatud vene kirjanduse puhul? Mulle tundub, et üldjoontes ei erine Eestis ilmuv vene keelest tõlgitu sellest, mida pakuvad raamatupoed ülejäänud Lääne-Euroopas. Mida teie arvate?

Irina Belobrovtseva: Mul õnnestus hiljuti tutvuda Jelena Kostjukovitšiga, kes omajagu tuntud Eestiski. Tegu on kirjandusagendi ja Umberto Eco tõlkijaga, kelle agentuur esindab paljusid vene autoreid väljaspool Venemaad. Ta rääkis väga huvitavalt, kuidas nad valivad autoreid, kuidas neid väliskirjastustele pakutakse, kellest kirjastajad alguses huvituvad, aga lõpuks loobuvad, ja kui raske on vene kirjandust Euroopasse liigutada. Muuseas, Jelena Kostjukovitšil ilmus endal väga huvitav romaan „Zwinger“ (teatavasti on see Dresdeni kunstimuseumi nimi), mis on mõningal määral kooskõlas ameerika filmiga „Monuments men“, mis hiljuti linastus ka meie ekraanidel. „Zwinger“ on kaa-sakiskuva süžeeaga teos, kus lisaks Dresdeni muuseumi kunstiaarete otsimisele kirjeldatakse põnevalt ka kirjandusagendi seiklusi raamatulaatadel.

Mulle tundub, et eesti keelde võiks tõlkida rohkem vene autorite n-ö *non-fiction*'it, elulooraamatuid. Just need tunduvad tänapäeva vene kirjanduse kontekstis tugevamad kui traditsiooniline vene proosa. Näiteks Tatjana Moskvi-na, kes kirjutas sellise üllatava raamatu nagu „Жизнь советской девушки“ (Nõukogude neiu elu). Selline südantliigutav ja naiivne, muidugi ettekavatsetult naiivne, tavalise nõukogude tütarlapse elu kirjeldus, koos kõikide eelarvamustega ja koos eneseleidmise katsetega, teistest erinevuse püüetega, mis lõppude lõpuks ka õnnestuvad. Lugema hakates tabad ennast mõttelt: no küll on häbematu autor – kirjutada sellistest asjadest, millest tavaliselt inimesed ei kirjuta ega räägi! Ja kui sa edasi loed, hakkad lõpuks autorit imetlema: küll on

Julge inimene, et võtab sellistest asjadest kirjutada! Ja kui täpne ta on, kui hästi ta mäletab!

Täpselt sama kehtib ka Natalja Gromova puhul, kelle raamatud on Venemaal praegu ülipopulaarsed. Elulooraamatuid kirjutavadki Venemaal põhiliselt naiskirjanikud. Nad kujutavad ajastut ja olusid, mis kõige üldisemas mõttes on Eesti lugejale tuntud, ning isikuid, kes võiksid samuti huvi pakkuda.

Samasse elulooraamatute ritta paigutub ka Lilianna Lungina „Подстрочник” (Reaalune). Autor on muide ka ise tõlkija, kes on tõlkinud vene keelde Astrid Lindgreni teosed ja Antoine de Saint-Exupéry „Väikese prints”.

Toomas Kall: Kas seda tõesti keegi ei tõlgi? Olen Lungina raamatut ühele kirjastusele pakkunud, aga nad tahtsid, et teeksin midagi muud, mis mind ei huvitanud. Lungina raamat on aga väga huvitav – teist sellist nagu polegi enne olnud. Väga detailne ja poosivaba teos, kus autor lihtsalt kirjeldab XX sajandi nõukogude vabameelse intelligentsi mõttemaailma, nii nagu tema seda nägi. Väga lähedalt. Olles ise seal sees.

Mis te arvate, miks kirjastused ei võta selliseid teoseid tõlkida?

Veronika Einberg: Üsna raske on kirjastust veenda. Mis teeb sellise elulooraamatu seksikaks? Autor on enamasti siin maal tundmatu...

Irina Belobrovtsjeva: Just nimelt! Kui avaldati „Meistri ja Margarita päevik”, mis sisaldab Mihhail ja Jelena Bulgakovi päevikuid ja kirju, siis sellel oli menu, sest selle taga oli Bulgakovi nimi. Aga kui oma elust kirjutab täiesti tavaline inimene, siis see justkui pole see.

Veronika Einberg: Või keda see Svetlana Aleksijevitš siin Eestis huvitas, enne kui ta Nobeli sai?

Ingrid Velbaum: Eesti lugejat saab huvituma panna, kui Mart Juur ütleb „Kirjandusministeeriumis” maha, et lugege seda!

Toomas Kall: Aga see on soovitus n-ö tagantjärele. Enne peaks keegi kirjastust veenma, et raamat ära avaldataks.

Svetlana Aleksijevitš töötab samuti eluloolise materjaliga. Kuidas teile tundub, kas Nobeli auhind avardas tema võimalusi jõuda Eesti inimesteni?

Veronika Einberg: Kui „Время секунд хэнд” (Pruugitud aeg) üle-eelmisel aastal ilmus, oli tähelepanu üsna kesine. „Diplomaatias” avaldati üks pikem arvustus, kusagil blogides oli midagi. Ja kõik! Sellest vaadati täiesti mööda...

Aga kui Nobel anti, tormasid kõik „Pruugitud aega“ ostma, ja ka raamatukogus laenutati seda väga palju.

Toomas Kall: Minu poole pöördus peagi pärast Nobeli preemiat kirjastus Tänapäev: kas ma ei tahaks tõlkida Aleksijevitši „Sõda ei ole naise nägu“, mis Venemaal ilmus kolmkümmend aastat tagasi...

Veronika Einberg: Ja see on teos, mis omal ajal raputas Venemaad! Meil olid sel ajal muud mured. Nüüd ta siis ilmub.

Toomas Kall: Kirjastusel oli selle väljaandmisega kiire, kirjanik pidi tulema tänavusele festivalile HeadRead. Aga siis selgus, et ta ei tule ja nüüd on aega seda tõlget ka toimetada. Nii et – antagu aga preemia!

Veronika Einberg: Või üldse – rääkige, rääkige ükskõik mida sellest raamatust! Aitab isegi see, kui mõni autoriteetne inimene, näiteks Siim Kallas, nimetab mõnda raamatut intervjuuküsimusele vastates. Juba selle peale tuleb URRAMI kaudu välja, et raamatut hakatakse laenutama. Abi on ka siis, kui ETV 2 saade „Plekktrumm“ küsib inimestelt, mida nad loevad. Vene tõlkekirjandusel pole ju mingit reklaami, ja ka arvustusi ilmub harva.

Mäletan, kui ilmus Ljudmila Ullitskaja „Daniel Stein, tõlkija“ – raamat, mille kallal olin teinud tööd oma elust terve aasta –, siis väga pikka aega oli ainuke arvustus Eesti Ekspressis, maht 2000 tähemärki koos vahedega. Kõik! Aga ta vähemalt ilmus – näiteks Olga Slavnikova sama paks romaan „Koera mõõtmeteni suurendatud kiil“, mille on tõlkinud Erle Nõmm, on siiani arvustamata. Ja Slavnikova on ometi oluline autor tänapäeva vene kirjanduses!

Irina Belobrovtseva: Siinkohal võiks muidugi kohe küsida: miks just „Koera mõõtmeteni suurendatud kiil“, mis oli selle autori debüüt, samas kui vene Bookeri pälvis hoopis romaan „2017“?

Jah, see on teine küsimus – mille järgi teeb kirjastaja valiku, et just see teos sellelt autorilt. Suuresti on see juhuasi.

Ingrid Velbaum: Minult küsis Põlva raamatukogus üks härrasmees väga nõudlikult – mitte küll avalikult, aga pärast raamatukogutuuri ürituse lõppu –, et miks te ei tõlgi Zahhar Prilepinit.

Veronika Einberg: Ei no tõesti – kas Zahhar Prilepinit peaks tõlkima? Kas on vaja? Ja veel kulka toetusega?

Irina Belobrovtseva: Huvitav, mida see inimene kujutab selle nimega seoses ette? Äkki on ta Prilepinit näinud televiisoris ja vaadanud, et ilus poiss?

Toomas Kall: Perversne huvi. (Naer)

Ingrid Velbaum: Konkreetne härrasmees tundus olevat pigem vandenõuteoreetik.

Et siis eesti tõlkijate vandenõu Prilepini ebasümpaatse loomingu vastu?

Toomas Kall: Aga kui küsiks niimoodi: kes vastutab selle eest, et eesti lugeja ülevaade vene kirjandusest oleks enam-vähem adekvaatne? Või kas seda on üldse tarvis? Kui selle eest vastutavad tõlkijad, siis kas peaksime pakkuma kirjastustele ka Prohhanovit ja Prilepinit või keda iganes? Või peaks meie ise tõmbama mingi kunstliku piiri ja jätma osa autoreid välja? Äkki peaksime tõlkima neid „teise seina“ autoreid ka.

Veronika Einberg: Meid ei saa sundida tõlkima autoreid, keda me ei taha tõlkida. Kui mõni kirjastus soovib sellegipoolest Prilepinit välja anda, siis lasku käia.

... jah, aga otsigu kõigepealt üles tõlkija, kes on vabatahtlikult nõus Prilepinit lugema.

Veronika Einberg: Just! Ja kes tahaks seda erilist lugemisrõõmu oma kaasmaalastega jagada.

Toomas Kall: Aga miks mitte, kui Vene saatkond oleks valmis toetama? Nad pole selle mõtteni lihtsalt jõudnud.

Veronika Einberg: Vene saatkond kirjanduse tõlkimist ei toeta. Kui nad seda teeks, siis kindlasti leiduks keegi, kes tõlgiks.

Kuidas iseloomustada Venemaa tegevust omakeelse kirjanduse toetamisel? Kas see üldse praegusajal eksisteerib? Seni jagas tõlketoetusi Prohhorovi fond, aga nad pole Eestit ammu toetanud. Möödunud aastal sai kirjastus Petrone Print toetust Eduard Kotšergini raamatule „Trellidega ristitud“ – teos, mis ju ka kuulub elulooraamatute ritta – sellisest asutusest nagu Institut Perevoda. Sellest fondist pidigi saama toetust siis, kui autori raamat ilmub uues võõrkeeles esimest korda...

Veronika Einberg: Oled sa seda teadmist kellegagi jaganud?

Ei ole, aga Institut Perevoda pole mingi salaihing, teadmine selle asutuse kohta peaks Eesti kirjastustel olema.

Irina Belobrovtsjeva: Kui rääkida autoritest, kes võiksid eesti keeles olemas olla, siis omal ajal veensin Jaan Rossi tõlkima Marina Palei „Küla“, kus autor räägib oma suvitamisest Eestis. On olemas ka selline vene prosaist nagu Pjotr

Aleškovski, kelle raamatus „Рыба” (Kala) on üsna oluline tegelane eestlane...

Veronika Einberg: Ma juba tõlgin seda!

Irina Belobrovtsjeva: Nii tore! Tahtsin väga, et keegi selle ära teeks!

Veronika Einberg: See mõte tuli Tartu ülikooli professori Irina Külmoja kaudu. Kohtusime Tartus ja ta uuris, kuidas teha nii, et see raamat oleks eesti keeles olemas. Ma siis selgitasin, et kui ise välja anda, siis tuleb tutvuda Ljalja (Kostjukovitšiga) või Nataša (Bankega) – tähendab, kirjandusagentidega. Või pöörduda mõne Eesti kirjastuse poole ja soovitada. Siis Irina Külmoja helistas Krista Kaerale, ja nüüd ma tõlgingi Varraku jaoks Aleškovskit. Selline on mehhanism, et raamat eesti keeles ilmuks.

Jah, sedasi vene ilukirjandus eesti keelde jõuabki: keegi soovitas kellelegi, keegi tundis kedagi... Kuid kas on veel allikaid, kust te vene kirjanduse kohta usaldusväärset infot saate?

Irina Belobrovtsjeva: Kas peale selle, et me seda loeme?

Jah, peale selle. Veronika muide väidab, et ta ei loe midagi...

Veronika Einberg: Jah, ainult raha eest (*Naer*). Kindlasti tasub vaadata, kes on suurte kirjandusauhindade finalistid. Ja mitte ainult võitjaid, vaid ka pikka nimekirja. Näiteks seesama Aleškovski pretendeerib oma uue romaaniga preemiale Bolšaja Kniga. Kindlasti ka väärt raamat, aga kirjastus otsustas alustada romaanist, millel on seos Eestiga.

Irina Belobrovtsjeva: Ainuke suurtest auhindadest, mis on kahtlane, on Natsbest. Seal on väga imelik valik.

Toomas Kall: Soovitan kõigile vene kirjandusest ülevaate saamiseks seda meetodit, mida mina kasutasin – leidsin kunagi raamatupoest gümnaasiumiõpiku „Новейшая русская литература” (Uusim vene kirjandus). Autor, Irina Belobrovtsjeva, istub mu kõrval. See on tohutult hea ülevaade, kompaktne, väga täpsete hinnangute ja huvitavalt valitud katkenditega. Lugesin selle suure erutuse ja sisemise põlemisega läbi ja sain tunduvalt targemaks. Aga see oli muidugi ammu...

Irina Belobrovtsjeva: See oli 2004!

Toomas Kall: Kirjastajad võiksid anda välja uue, täiendatud trüki, et ma saaksin ennast edasi harida.

Katrin Väli: Minu vene luule tõlkimine algas väga lihtsalt, astusin 6–7 aastat tagasi kirjanike majas Igor Kotjuhi juurde (me polnud isegi tuttavad, keegi näitas mulle, mihuke see Kotjuh on) ja palusin, et ta soovitaks mõnd eesti-

vene autorit – tundus loogiline, et peaks tõlkima just neid. Igoril oli kotis P. I. Filimonovi luulekogu, ja pärast esimest ehmatust – et võimatu tõlkida! – sattusin ma neist luuletustest täielikku vaimustusse ja osutus, et oli võimalik ka tõlkida. See oli lausa saatustlik juhus. Arvan ka praegu, et Filimonovist paremat vene luuletajat Eestis ei ole. Kusjuures, tal on ka palju riimilist luulet, mida ma nii ka tõlkisin. Ilmus kogu „Väärastuste käsiraamat“.

Luulet tõlkides mind lihtsalt tabab mingi seestumus – praegu ma ilmselt jälle poleks võimeline neid luuletusi tõlkima. Tagumikutunde vähemalt mina luulet tõlkides teha ei saa. Edasi ütles Igor: kuule, mul on Hamdam Zakirov ja mul on Sergei Zavjalov, mida keegi lubas tõlkida, aga ei teinud seda... Mõte just eestivenelasi tõlkida hajus ja pole tagasi tulnud, nii Zakirov kui Zavjalov on suurepärased. Kuid maailma vene kirjandusest mul erilist ülevaadet kahjuks pole. Olen küll internetist siit-sealt vaadanud, neil on näiteks tore sait Vavilon.ru, aga vene luule on selline, et esmapilgul temast ongi tõesti raske aru saada.

Kui ma 1978. aastal Venemaale õppima läksin, ei meeldinud vene luule mulle üldse, põhimõtteliselt, käis üle mõistuse. Näiteks kaasaegsed – Jevtušenko ja Voznessenski – olid talumatud, ma ei suutnud neid lugeda! Vene keelt muidugi ka piisavalt ei osanud. Vene luule kujundite suhtes olen Kalliga üsna nõus.

Irina Belobrovtsjeva: Aga vähemalt Brodski meeldis?

Katrin Väli: Isegi mitte Brodski. Ma pole siiani suur Brodski austaja, kuigi mulle on tema tähtsust selgitatud. Meeldis Viktor Krivulin, aga seda juba hiljem. Pealegi on see enamasti riimluule ja väga keelest sõltuv, nii et tema tõlkimisele ma ei mõtle. Ott Arder tõlkis, ja need on päris head luuletused, aga kas just Krivulin... Eks midagi on mulle ikka meeldinud ka, omal ajal Arseni Tarkovski, Nikolai Zabolotski, kohati kas või koolivend Aleksei Parštšikov... Pikka aega üritasin lugeda vene luulet rohkem keele mõttes, tõlkimisele ei mõelnud üldse, ei jätnud eriti nimesidki meelde, ja üsna raske oli mul sellesse luulesse süveneda. Tundub, et nüüd olen mingi nõksu kätte saanud.

Zakirov ega Zavjalov pole kumbki tüüpiline vene luuletaja, ka riimis kumbki ei kirjuta, Aigi on sootuks tšuvašš. Zakirov on usbekk, kes elab Soomes...

Tegelikult on tänapäeva vene kirjanduse puhul ju väga oluline asjaolu, mida paljud eestlased enesele ei teadvustagi: tegu on kirjandusega, mis sünnib üle maailma – USAs ja Kanadas, Saksamaal ja Šveitsis, Prantsusmaal ja Hollandis, Eestis, Lätis, Leedus, Soomes ja nii edasi... Kas on üldse mingi piir, mis eristab Venemaal elavaid kirjanikke neist, kes Venemaal ei ela?

Veronika Einberg: Tänapäeval küll ei ole. Ehkki tegelikult elasid vene kirjani-
kud pikki aegu välismaal ka 19. sajandil: Herzen, Turgenev, Dostojevski.
Võiks öelda, et see on ammune traditsioon. On iga autori sisetunde küsimus,
kuhu kultuuri ta ennast arvab. Mulle näib, et nii mõnigi autor asub kultuuride
vahel – kuulub nii siia kui sinna. Iga kord ma olen probleemi ees, kuidas kir-
jutada – kas Jossif Brodski või Joseph Brodsky. Vastavalt sellele, kuidas tema
nime kirjutada, paigutub ta kas vene või ameerika kirjandusse.

*Viimasel ajal on eesti keelde palju tõlgitud ka eestivene autoreid. Meie hulgas on tervelt
kolm tõlkijat, kes pidevalt sellega tegelevad. Mida öelda nende kohta – mis on nende
kõige suurem probleem?*

Veronika Einberg: Mina küll probleemi ei näe – nad on tublid, viljakad, Iva-
nov suudab isegi kirjutamisest ära elada – see on minu meelest luksus, kui
kirjanik suudab kirjutamisest ära elada! Filimonov, vaeseke, peab veel inglise
keelt õpetama...

Ühesõnaga – teie jaoks on nad ideaalsed autorid?

Katrin Väli: Kotjuh vaatab oma luuletused kõik hoolega üle, teeb omal alga-
tusegi mõne koha ümber, kui miski asi eesti keeles ei kõla. See tundub küll
ideaalne. Filimonovi puhul hindan ma samuti võimalust, et võin autorilt küsi-
da, kui millestki aru ei saa. Piisab, kui küsida paari asja, see võtab kohe mingi
ebakindluse maha. Ja ta armastab sellist sõnavara, millega ma eriti kursis ei ole,
näiteks netisläng. Aga meiliga pole raske küsida ka kaugemalt – kui näiteks
tekib toimetajaga erimeelsus.

Ingrid Velbaum: Filimonovil on ka väga tugev filmialane taust. Tema tavalises
kõrvallauses võib ette tulla selliseid nimesid, mida ei pruugi teadagi. Näiteks
mainib ta Hongkongi märulifilmide režissööri, kelle filmid on just nii julmad,
nagu... jne. Raske on ette kujutada, kuivõrd see ka originaalis lugejale pärale
jõuab, saati siis tõlkes. Samas võib selle tundmatu nime taga olla päris korralik
lugu, mida teades näeb ühte lauset – vahel ka tervet peatükki – hoopis teises
valguses. Tõlkides mõtled küll: ahah, mina nüüd tean, aga kas tavalugeja ka
sellest aru saab?

Veronika Einberg: Aga ega meil ei olegi tavalugejaid. Kõik lugejad on elitaar-
sed ja ebatavalised!

*Mulle endale näib, et eestivene kirjanikel puudub toimetaja. Tõlkija, kes eestivene kir-
janikku eestindab, peab selle tõttu olema korraga kahes rollis: nii tõlkija kui toimetaja.*

Veronika Einberg: Jah, Ivanovi käsikirjast tõlkides tuleb küll vigu ette. Olen ennast teadlikult tagasi hoidnud, et neid mitte parandama hakata.

Katrin Väli: Ei tea... Filimonov kirjutab küll grammatiliselt õigesti.

Ingrid Velbaum: Jah, aga Filimonovil on teine probleem! „Thalassas!” läksid liinid nii harali, et ma ei saanud täpselt enam isegi aru, kas see on taotluslikult hägune või lihtsalt tehniline praak. Mingil hetkel asusin seisukohale, et kuna romaani struktuur on niivõrd ujuv, siis võtan ka neid ebaloogilisusi kui stiilivõtet.

Katrin Väli: Ausalt öeldes küsisin ma Filimonovi novelle tõlkides paar segast kohta üle. Aga iseenesest olid novellid täiesti selged, ütleksin, väga hästi läbi komponeeritud. Kuid mõte ilmumata ja toimetamata asja tõlkimise käigus veidi toimetada pole mu meelest paha mõte.

Irina Belobrovtsjeva: Siin on kaks probleemi: kas need autorid tahavad, et neid toimetataks? Ja teine, et Kultuurkapital ei anna raha vene keeles ilmuva romaani toimetamiseks.

Toimetajale vahel siiski antakse...

Irina Belobrovtsjeva: Võimalik, et antakse eesti autorite toimetamiseks, aga vene autorite puhul pole nagu kuulda olnud.

Veronika Einberg: Asi on selles ka, et enamasti töötame ju veel ilmumata käsikirjadega. See on toores algmaterjal. Pean tunnistama, et minagi olen autorile teinud ettepanekuid: paranda, muuda ära, viska välja... Näiteks „Argonaudi-ga” ongi nii, et tõlge ja originaal pole „üks ühele”, tegime tõlkes palju parandusi.

Aga muide, kui palju teid ennast toimetatakse?

Katrin Väli, Ingrid Velbaum ja Veronika Einberg: Õnneks toimetatakse.

Ingrid Velbaum: Jelena Skulskaja „Marmorluiges” poleks ma paarile asjale üldse pihta saanud, kui sina poleks üle käinud.

Noh, see oli üks väheseid kordi, kui ma oma kolleegi, kedagi teist tõlkijat, toimetada võtsin. Olen veendunud, et selles vallas leidub minust paremaid proffe. Kui oluline on teie jaoks toimetaja roll?

Kõik (ühest suust): Absoluutselt oluline!

Veronika Einberg: Hea on omada seljatagust. Sa tead, et keegi veel loeb ja mõtleb kõik läbi.

Toomas Kall: Mina olen tavaliselt pärast tõlke äraandmist nii väsinud ja

tüdinud, et ei viitsi ka toimetajale vastu vaielda. Enamasti jääb nii, nagu tema pakub. Pealegi olen perekondlikku liini pidi kõrvalt näinud, mis töö see on, ja hindan toimetaja vaeva väga.

Mul on tunne, et paljudel autoritel on Eestis kujunenud oma n-ö ihutõlkijad, kes aina tõlgivad ühte ja sama autorit. Kas see on teie meelest õige?

Veronika Einberg: Mõnel puhul ilmselt on. Näiteks Boriss Akunini krimkades; kui sa oled ühele tegelasele juba oma nime pannud ja tema ümber mingi maailma tekitanud, siis minu meelest peaks see maailm olema ühe seeria piires muutumatu. Aga näiteks Mihhail Šiškinil on Eestis olnud kolm tõlkijat – ei usu, et lugeja oleks midagi seeläbi kaotanud või võitnud. Šiškini raamatud on muidugi ka üsna erinevad.

Mina olen küll olnud vahel mõnest autorist tüdinud. Kui sa tõlgid aastaid ühte ja sama inimest, tahaks ju vaheldust! Muidu tundub, et ma juba elan selle inimesega koos, ta on mu pähe roninud ja räägib kogu aeg. Omal ajal, kui tõlkisin saadet „Subboteja“, siis puges mulle näiteks pähe see väike Zukerman, seadis ennast seal mõnusalt sisse ja keeldus lahkumast. Isegi suvel, kui olin puhkusel ja mööda Euroopat ringi reisisin, istus minu peas Zukerman ja muudkui jahvatas (*naer*). Rääkimata sellest, et mu unenäod olid subtiitritega! No see lihtsalt hakkas psüühikale. Praegu on peaaegu sama seis Ivanoviga.

Ingrid Velbaum: Mul on õnneks see vaheldus, et tõlgin vaheldumisi kahte autorit. Seega, minu peas räägivad kordamööda Jelena Skulskaja ja P. I. Filimonov (*naer*).

Veronika Einberg: See on siiski hea, et meie, tõlkijad, moodustame väikese kogukonna. Näiteks Ilonale pakuti lugeda „Rehbinderi efekti“, ta hakkas lugema ja arvas, et see on nii väga minu raamat! Ja oligi minu raamat, olen väga tänuelik, et seda tõlkida sain. Aga, Toomas – sinu autor oleks täpselt Lortšenkov! Selline Moldovast pärit, aga Kanadas elav vene autor, raamat kannab vene keeles pealkirja „Мы все там будем“ (mujal tõlgitakse enamasti nagu „Pudrumäed ja piimajõed“). Väga lõbus ja lustakas raamat sellest, kuidas moldovlased Euroopasse põgenevad. Isegi soome keelde on seda tõlgitud – patt oleks soomlastest maha jääda.

Katrin Väli: Mul tegelikult pole sellist autorit. Ühte luuletajat on küll väga hea suurem hulk korraga tõlkida – sa juba tunnetad teda, oled mingitest asjadest aru saanud, näed öösel unes, oled selles maailmas sees... Kui pead tõlkima vaid kümme luuletust, siis vahest sa ei saagi sellest luuletajast õieti sotti. Aga pigem ma ei jääks ühe autori juurde pidama. Tänapäevaks siiski olen leidnud ka mulle meeldivaid vene autoreid: Aleksandr Skidan, päris noored Galina Rõmbu,

Aleksandra Tsibulja jne. Ma nüüd tõlgiksingi hea meelega naisluuletajat. Ja siiski oleksin valmis uuesti ette võtma ka kõik luuletajad, keda seni olen tõlkinud.

Kas tänapäeva vene kirjanduses võiks olla mingi teema või omapära, mida saksa, prantsuse või inglise kirjanduses ei ole? Kuidas te seda tajute? Kas vene kirjandus on kuidagi viisi teistsugune?

Veronika Einberg: Kõigepealt – esituslaad. Mul ei olegi tulnud tõlkida sellist romaani, kus ei oleks olnud sees luuletsitaate. Need on kas päris tsitaadid või n-ö libatsitaadid, ekstra selle romaani jaoks kirjutatud luule. Isegi vene autorite kriminullides tuleb seda kogu aeg ette. Seda esineb Lääne kirjanduses palju vähem.

Irina Belobrovtseva: See on vene kirjanduses üldine tunnusjoon ja tuleb aru saada, millest see on tingitud. Kuna tänapäeval väga tahetakse, et venelase mälu kaoks, siis see on omamoodi vastuseis sellele soovile. Nagu ka möödajärgi teemad, mis tänapäeva vene kirjanduses on väga populaarsed. Viimane Bolšaja Kniga anti Guzel Jahina romaanile „Зулейха открывает глаза“ (Zuleiha avab silmad), mis põhineb lihtsa tatari naise mälestustel, pikka nimekirja pannakse Makuševski romaan „Пароход в Аргентину“ inimesest, kes elab maa ja taeva vahel, s.t mitte kuskil, seal, kus elada on võimatu... Sealt, möödajärgi tematiserimisest ka see tsitaadiarmastus. Kirjanikud tahavad alles hoida mälu ja luua oma raamatutes seda küllastunud kultuuriatmosfääri, kus nende elu on ainuvõimalik. Kuna maal, kus nad elavad, ei ole võimalik elada nii, nagu nemad tahaksid, üritavad nad seda keskkonda, seda järjepidevust kanda meieni oma raamatutes.

Minul oli kogemus hoopis sellise autoriga nagu Marusja Klimova, kes justkui ei ole sugugi vaimne naisterahvas, pigem vene kirjanduses piiripealne nähtus, aga isegi tema „Siniveri“ on täis tsitaate Puškinilt, Blokilt, Jesseninilt...

Irina Belobrovtseva: Klimova on hoopis teine asi – see on postmodernism! Andsin ülikoolis magistrantidele ülesandeks kirjutada Klimova raamatu „Моя история русской литературы“ (Minu vene kirjanduse ajalugu) põhjal essee. Oi, nad olid ärritunud! Et kuidas autor julgeb vene kirjandust rünnata, mida ta ometi mõtleb, miks on kirjanikest maalitud sellised vastikud portreed... Muidugi, oli ka neid, kes said aru, et autor on tark ja ta epateerib, aga mitte kõik.

Veronika Einberg: Klimova raamatud on ju punkkirjandus!

Oo jaa! Marusja on tõeline punkar!

Veronika Einberg: Ehkki veidike üleküpsenud!

Ingrid Velbaum: Mulle meeldis „Minu vene kirjanduse ajaloos“, kuidas Marusja kõigepealt püstitab teesi: Igor Severjanin on väga hea luuletaja sellepärast, et... ja kolmkümmend lehekülge edasi lükkab oma väite sujuvalt ümber...

Irina Belobrovtsjeva: Oh, seda teeb Klimova kogu aeg!

Toomas Kall: Kui läheneda mitteteaduslikult – ma teaduslikult ei suudaks –, siis minu jaoks jaguneb vene kirjandus kahte suurde hoovusesse: see, mida kirjutavad vene keeles venelased ise, ja see, mida kirjutavad juudid. Ja just viimane on see kirjandus, mis mulle meeldib. Ükskord avastas, et ma tõlgingi ainult juute! Ja see ei puuduta ainult ilukirjandust – ka Juri Borevi anekdoodid, Boris Bernsteini mälestused, Leonid Stolovitši artiklid ja mis iganes. Ühesõnaga, mulle meeldivad kirjanikud, kelle puhul Tõeline Vene Kirjanik küsib, et miks te venelasi ei armasta!

Veronika Einberg: Kas tahad väita, et saad venekeelsest tekstist aru, kas selle autor on juut või mitte?

Toomas Kall: Jah – juut on iseloomulikult vaimukas! Venelane heietab niisama ja loob, nagu noor Gogol, pikki looduskirjeldusi, mis kusagile ei kõlba. Juut ütleb, nagu asi on, ainult et põimib veel vahele mingi paradoksi, ja läheb siis jutuga edasi.

Veronika Einberg: Õnneks mina ei ole teinud oma autorite hulgas uurimust, kes on juut ja kes mitte. Aga mõned kuud tagasi nägin ma koledat unenägu. Nägin unes, et Ivanov on surnud ja ma saan tagantjärele teada, et ta oli juut. Ja et ta on maetud juudi kalmistule. Ja Ilona veel unes häbistab mind – kuule, sa oled nüüd küll viimane, kes seda ei tea! (*Naer.*)

Toomas Kall: Kas su unenäol heebreakeelsed subtiitrid olid?

Veronika Einberg: Ei olnud. Aga oli Krista Kaer, kes hõõrus käsi: väga hea, nüüd saame Ivanovi raamatutest kõik mittevajaliku välja visata! Ühesõnaga – ma nägin unes seda, kuidas me autori raamatut hakkame ümber löikama! Ilmselgelt ületöötanud inimene.

Aga mis veel võiks olla tänapäeva vene kirjanduse tunnusjooneks?

Irina Belobrovtsjeva: Kindlasti kodutus. Nagu me rääkisime – kirjanikud elavad ju üle maailma. Pidetus maa ja taeva vahel. Ilmselge soov tuua kirjandusse midagi uut, mida pole vene kirjanduses varem olnud. See puudutab muidugi erootikat. Sest kes tõi vene kirjandusse erootika – kui Barkovi ja Lermontovi mitte arvestada?

Irina Belobrovtsjeva: Jah, Artsõbašev, Bunin, 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses, kuid see lõppes õige ruttu, kuna peale tuli nõukogude võim. Ja nüüd üritatakse seda jälle. Alustas Viktor Jerofejev, praegu proovivad paljud. Aga need on tõepoolest proovid, erootika ei ole vene kirjandusele nii iseloomulik, et seda saaks tõsiselt võtta. Mul on isegi kuidagi kahju, sest autorid ju nii tahavad, et saaks. Ei ole neil sellist kergust nagu prantslastel. Ei tule veel praegu välja.

Muidugi mängitakse kogu aeg õigeusu teemaga. Näiteks seesama Zahhar Prilepin kirjutab oma Bolšaja Kniga võitnud romaani „Обитель” (Klooster) Solovki saarel endises mungakloostri asuvast koonduslaagrist. Näitas, kui ilus selle koonduslaagri elu võib olla. Romaan põhineb tema vanavanaisa mälestustel ja see sisaldab armastust, avantüüre, koonduslaagri ülemuse julmi trikke... Ja Prilepin kuidagimoodi imetleb seda kõike. Vahetevahel tundub isegi, et ta unustab ära, millest tegelikult jutt käib.

Veronika Einberg: Eks see oli kommertsprojekt – pakkuda igapäevale midagi, et ostjaid oleks igas grupis.

Irina Belobrovtsjeva: Täpselt sama lugu oli Jevgeni Vodolazkini romaaniga „Lavr”, mis samuti põhineb religioonil. See teema oleks justkui „õhus” – autor kas läheb sellega kaasa või ei lähe. Ja mind üllatab, et kaasa lähevad täiesti normaalsed kirjanikud.

Veronika Einberg: „Lavr” ei ole vast niivõrd õigeusklik, kui võrd müstiline romaan. Muide, andsin seda lugeda oma väga usklikule sugulasele, kelles see sugugi vaimust ei tekitanud. „Это что же он, сволочь, делает!” rahan-das ta. „Mis asja ta, tõbras, ometi teeb!” Raamat nimelt tsiteerib lõikude kaupa „Жития святых”, pühakute elulugusid, millest on tehtud tavaline *copy-paste*, ja natuke juttu sinna otsa keevitatud.

Irina Belobrovtsjeva: Kõnealune romaan meeldis vene publikule esiteks selle tõttu, et kirjanik ongi andekas. Teiseks, raamatu peategelane Lavr on inimene, kes ennast terve elu vältel ohverdab. Ohverdab seetõttu, et on oma elutee alguses sooritanud enda meelest vale teo – maganud naisega, kes jääb rasedaks ja sureb sünnitusel – ning tunneb ennast seejärel kogu elu süüdlasena. Ta oskab inimesi ravida – seegi meeldib lugejatele. See on moodsalt ülesehitatud pühaku elulugu, tema biograafia.

Veronika Einberg: Üks teema, mis minu meelest on viimastel aastatel tulnud, on mõtisklused riigikorralduse üle. See võib olla avalik – nagu Akuninil, aga võib olla ka peidetud – nagu Marina Stepnoval või Jevgeni Vodolazkinil. Isegi Mihhail Jelizarovi „Raamatuhooldust” võib leida viiteid totalitarismile! Vene

inimene oleks nagu segaduses – mis riigis ta õigupoolest elab? Mulle pole selliseid mõtisklusi teiste maade kirjandustes ette ei tulnud.

Irina Belobrovtsjeva: „Lavr” meenutab natuke nõukogude kirjandust – kuigi on märksa parem kui nõukogude kirjandus –, kus loodi teatud ideaal, mille poole püüelda. Ent mina olen tähele pannud midagi muud – tundub, et suur hulk praegusaja vene kirjanikke tahab riigikorralduse juurest põgeneda. Nad tahavad minna lihtsate inimeste murede ja rõõmude juurde: perekond, armastus, välisreisid, looming... Riiki nagu poleks olemas. See soov näib olevat alateadlik.

Siiski me tõlgime sellest keelest, mida räägitakse riigis, kus suhtumine Eestisse on viimasel ajal olnud vaenulik. Kas te oma tõlkijatöös tunnetate mingit psühholoogilist barjääri – et ei taha seda tööd mingil hetkel teha?

Veronika Einberg: Näiteks eelmisel nädalal olin ma teletöö raames sunnitud jooksvalt tõlkima Karl Vaino kõnet! (*Naer.*) Ei tohi pirtsutada! Enda jaoks tuleb asi kuidagi huvitavaks ja toredaks mõelda.

Katrin Väli: Mulle oli suur üllatus, kui Indrek Hargla (haritud inimene ju) kirjutas kusagil, et eesti lapsed ärgu õppigu vene keelt – õppigu ikka kultuurkeeli – inglise keelt, prantsuse keelt. Just see, et vene keel pole kultuurkeel. Minu jaoks on vene keel igatahes kultuurkeel. Absoluutselt! Vene riik on vist küll alati vastik olnud. Aga keel ja kultuur on ikka teine asi, riiklus sellele üle ei kandu.

Veronika Einberg: No ja ega vene rahvas pole ka ainult Kremli klikk.

Kuidas on lood järelkasvuga? Nagu näha, pole meist keegi enam verinoor. Kas on tulemas ka uusi tõlkijaid?

Veronika Einberg: Tuleb! Olin täitsa kogemata uue tähe sünni juures. Minult paluti hinnangut, üks noor inimene oli tõlkinud ära peatüki – kas see ühtib originaaliga. Vähe sellest, et ühtis – tõlkija kasutas selliseid võtteid, milleni teine inimene ei jõua ka kahekümne aastaga! Nüüd on see romaan, Jana Vagneri „Вонг озеро” (Vongi järv), juba toimetamisel.

Kui loodi ETV+, vajati seal samuti korraga palju tõlkijaid ja olin püstihädas. Aga nüüd on neid terve kena punkt. Sealt võiks üks või kaks inimest raamatuid tõlkida küll, kui meie enam ei jõua.

Nii on ETV+ vähemasti selle teene Eestile teinud, et aitab leida ja koolitada noori tõlkijaid. Aga kuidas on seis ülikooli poolt vaadates?

Irina Belobrovtsjeva: Mina vaatan asja teise kandi pealt – meie tudengid õpivad tõlkimist eesti keelest vene keelde. Tõsi, meil lõpeb praegu ajakirjanikutõlgi eriala, kuid lisaerialana püüame tõlkija eriala alles hoida. Ja mõnedel õnnestub tõlkijatöö päris hästi. Ma ei ütleks, et meil oleks mingeid suuri talente, aga mõni tööhobune juba töötab meedias. Ja mõned tõlgivad suisa eesti kirjaniike lühijutte. Igatahes anname ülikooli ajal võimaluse ennast tõlkijana proovile panna, mis pärast saab, on iseasi. Hiljuti kohtasin üht oma endist magistranti, kes kinnitas mulle, et meie eriala annab väga palju võimalusi! Olin tõtt-õelda üllatunud, kuna sellist asja ei kuule iga päev. See konkreetne inimene töötab vandetõlgina. Ta oli väga uhke ja rahul.

Lõpetuseks tahaksin minna isiklikuks. Milline on teie jaoks kõige suurem probleem vene kirjanduse tõlkimisel? Näiteks minu jaoks on kindlasti kõige suurem probleem see, et pole lihtsalt aega tõlkimisega tegeleda. Muid tegevusi on liiga palju.

Ingrid Velbaum: Minul on täpselt sama probleem! Päevatöö võtab mõnikord nii läbi, et kui kodus ja kontoris lõpuks arvutisse tõlkima saad, siis alguses lihtsalt tükk aega jõllitad ekraani... Aga kui läheb, siis läheb ka. Aeg võiks kuidagi venida.

Toomas Kall: Minu jaoks on psühholoogiline probleem see, kui istud ekraani ees ja tunned, et silmanägemine halveneb võõraste tekstide pärast, mitte iseenda omade pärast. Eks silmanägemine halveneb niikuinii – seda võiks rohkem oma kirjatööde peale kuluda.

Katrin Väli: Mina olen praegu oma tõlketööd ära teinud ja võiks tõlkida küll. Olen nii vähe tõlkinud, et pole kahju kellegi teise peale silmi kulutada. Vajaksin konsultanti, kuna ise ehku peale otsida ei jaks. Sest tõesti, aega on vähe, ja vene luule avaldab mulle esmakohtumisel vastupanu. Et end selle ületamiseks kokku võtta, peab olema mingi täiendav impulss – et see pole asjata. Sahtlisse tõlkida ei soovi. Tahaks, et ka luuletõlkeid keegi avaldaks, nagu siiani ongi olnud. Ehkki järgmiseks katsetan ka vist romaaniga. Teisalt, luule tõlkimisest loobuda mingil juhul ei taha.

Veronika Einberg: Minul on nii aja- kui motivatsioonipuudus. Ikka tundub, et oh – täna teeks midagi muud, sellega pole ju nii väga kiire! Ja siis tuleb süütunne, et nädal saab otsa, aga sa pole olnud piisavalt kohusetundlik... Siis tuleb õppida endale andeks andma.

TÖLKIDA TEIST REIN RAUD

Muidugi on igasugune tõlkimine sillaehitamine teise ja võõra juurde, mis muutub nii küll ligipääsetavaks, aga jääb vähemalt esiotsa teiseks ja võõraks endiselt, isegi kui ta kodustame. Ometi on mõned sillad pikemad teistest: kui üritame teha siin ja praegu endale ja enesesarnastele omaseks midagi, mis on pärit näiteks Ida-Aasiast (või araabia maailmast või Aafrikast) ja pealegi sajandite tagant, siis on meie ees seisev ülesanne põhimõtteliselt teist laadi kui näiteks soome või inglise keelest tõlkides. Ma ei räägi siin üldse kultuurikontekstist, reaalist, millele meie harjunud ümbruses puudub täpne vaste, ehkki ka need põhjustavad palju peavalu. Kuid juba keel ise tekitab suure hulga probleeme, mida lähedasemate keelte puhul ei kohta. Soome keele arhitektuur on eesti keelele juba algselt lähemal ja inglise keele loogika saab tänapäeval inimeseks kasvades peagu igäüks tee pealt kaasa, nii et nendes loodud tekste vahendades on tõlkija silmitsi esmajoones autori, mitte kogu kultuurikonteksti teisesusega. Ida-Aasia tekste tõlkides nii ei ole, sestap ei tahaski ma siin lõpuni nõustuda Märt Läänemetsaga, kelle kogemuses „hiina keel iseenesest ei ole meile kaugem ega võõram kui ükskõik mis teine võõrkeel... See, et hiina keelt kirjutatakse teistmoodi, „võõrapäraste“ kirjamärkidega, ei ole iseenesest kuigi oluline. Märgid tuleb lihtsalt ära õppida ja see on igapäevane jöukohane.”¹ On küll tõsi, et pärast piisavalt sügavale sisenemist on teise keele mõtteviis võimalik omaks võtta, avardada oma keelelist teadvust nii, et see sisaldab mõlemad, kuid sellegipoolest on väga oluline, kui lähedased on selle keele vahendid maailma liigendamisel neile, mida pakub meile emakeel.

Jaapani ja klassikalise hiina keele õppimisel kohtub ju iga lääne keele kõneleja üsna pea erisustega, mis ületavad kaugelt neid vahesid, mida võib leida näiteks soome-ugri ja indoeuroopa keeleliste loogikate vahel. (Tõsi, kaasaegne hiina keel on klassikalisega võrreldes arenenud tunduvalt lähemale n-ö läänelikule loogikale.) Neile lisanduvad sotsiaalsed konventsioonid, mis ajas ja ruumis kaugete kultuuride elanikele tundusid loomulikud, kuid meie jaoks on võõrastavad, samuti erisused sümbolises mõtlemises. Nii juhtubki, et kui tahta tõlkes vahendada asjaolusid, mis on originaalis kujutatud situatsioonides tähenduslikult olulised, aga mitte mingil viisil rõhutatud, on tõlkijal tihti vaid kaks halba valikut: kas tuua need esile, mis paratamatult muudab teksti laengut, või libiseda neist üle, mis võib jätta olulise osa öeldust edasi andmata.

¹ Kuus küsimust Kultuurkapitali tõlkeauhinna nominentidele. Almanahhis: Tõlkija hääl III. Tallinn, SA Kultuurileht, 2015, lk 118.

Näiteks prantsuskeelset lauset *La professeur est vieille* ei ole võimalik kadudeta eesti keelde tõlkida: kui ütleme „õpetajanna on vana“, siis rõhutame tema nais-sugu viisil, mida originaal ei tee, kui aga „õpetaja on vana“, nagu eesti keele kõneleja samas situatsioonis tõenäoliselt ütleks, siis jääb õpetaja sugu üldse edasi andmata, mis ei pruugi samuti olla korrektne. Loomulikult leiab oskuslik tõlkija selliste olukordade lahendamiseks alati kontekstile vastava tasakaalu – lihtsalt kaugete keelte ja kultuuride vahendamisel tuleb selliseid probleeme ette kordades rohkem ja valede lahenduste potentsiaal tõlget ära rikkuda on palju suurem.

Vanema jaapani kirjanduse tõlkimise teeb raskemaks asjaolu, et tihti on selles hiina ja jaapani keelelised loogikad veel ka omavahel põimunud, ehkki need on üksteisest peagu sama kaugel kui lääne keelte ühistest struktuurilistest omadustest. Ilma kumbagi pisut kirjeldamata on seda aga päris raske mõista. Klassikalises hiina keeles näiteks puudub formaalselt sõnade jagunemine liikideks. Iga sinogramm tähistab mõistet, mis võib täita lauses peagu mistahes liikme rolli. Kuidas üht sõna parasjagu vaadelda, see selgub kontekstist. Nii võib näiteks märk 上, mis on algkujul ülespoole viitav nool, olla nii „üles“, „üleval/peal“, „tõusta“, „pealmine“, „ülemus“, sotsiaalsete konventsioonide kaudu aga tähistada ka vestluskaaslast, näiteks kirjutatakse see märk Jaapanis dokumentidele, mida antakse kellelegi välja tema nime küsimata. Kahe kõrvutiasetatud märgi vahel võib olla üks viiest suhtest: kas on nad võrdsed (山水 „mäed ja veed“ ehk maastik), esimene on teise täiend (明 „ere“ ja 月 „kuu“, 明月 seega „ere kuu“), teine on esimese (kui tegevuse) objekt (看 tähendab „vaadata“, 花 on „lill“ või „lilled“, 看花 „vaadata lilli“), teine on esimese predikaat (月明 „kuu on ere“) või modifitseerib emb-kumb abisõnana teise tähendust. Sedasi moodustunud kahesed grupid võivad iseseisva üksusena omakorda astuda suhetesse nende kõrval leiduvate märkidega. Näiteks kui 看 tähendab „vaadata“, 花 on „lill“ või „lilled“ ning 人 on „inimene“, siis 人看花 tähendab „inimene vaatab lilli“, aga 看花人 „lilli vaatavat inimest“. 看花 on mõlemal juhul iseseisev üksus, kus teine märk on esimese objekt, aga see grupp toimib esimesel juhul 人 predikaadina (tema järel), teisel aga täiendina (tema ees).

Seega pole hiinakeelse teksti mõistmiseks põhimõtteliselt vaja muud kui asetada paika märkide ja märgigruppide vahelised seosed. Olen näitlikustamise huvides tähistanud neid sümbolitega:

võrdne kõrvutiseis +
 täiend :
 objekt →
 predikaat ~
 modifikatsioon -

Vaatame nüüd üht klassikalise hiina luule tuntumat teksti, Li Bo neljarealist luuletust, mille märgid on tõlkes sellised:

VOODI EES ERE KUU VALGUS
KAHTLUS SEE MAA PEAL HÄRM
TÕSTE PEA PILK ERE KUU
LANGETUS PEA MÕTE VANA KODU

Luuletuse esimene rida on meile eesti keeles arusaadav ka ilma täiendavate selgitusteta. Juhiksini siiski tähelepanu, et eesti lugeja valib siin oma keelelisest kompetentsist johtuvalt samuti ühe võimaliku rolli, mida „voodi“ võib täita, nimelt selle sõna omastava käände. Sarnaselt täidab lüngad ka hiina keelt valdav lugeja ja saab järgmise tulemuse:

(VOODI : EES) ~ [(ERE : KUU) : VALGUS]
KAHTLUS → {SEE ~ (MAA : PEAL) : HÄRM}}
(TÕSTE → PEA) + [PILK → (ERE : KUU)]
(LANGETUS → PEA) + [MÕTE → (VANA : KODU)]

Ehk teisisõnu:

Voodi ees on ereda kuu valgus.
Kahtlen: äkki on see hoopis härmatis maas?
Tõstan pea ja näen eredat kuud,
langetan pea ja mõtlen oma vanale kodule.

Sugugi alati ei ole aga märkide ja nende gruppide vahel leiduvad seosed nii ilmselged, tihti on neid võimalik asetada mitut eri moodi, mis annab tulemuksuks erinevad tähendused. Aga kui ingliskeelse lause *time flies like an arrow* puhul on meil suhteliselt lihtne terve mõistuse abiga otsustada, et juttu ei ole teatavatest putukatest, aja kärbestest, kellele meeldib mingi nool, siis klassikalises hiina keeles see alati nii selge ei ole. Näiteks „Daodejingi“ kuulsa esimese peatüki viimased kaks rida kõlavad sedasi:

POLE NIMI TAEVAS MAA (abisõna) ALGUS
ON NIMI 10000 ASI (abisõna) EMA

Abisõna on siin rõhutama ja asendama kahe märgi (või grupi) vahelist täiendsuhet ning selles kontekstis iseseisvat tähendust ei oma, nii et järgnevas jätamegi ta ära.

Üks varastest mõjukatest „Daodejingi” kommentaatoritest, Wang Bi (226–249) luges neid lauseid nii:

POLE : NIMI ~ [(TAEVAS + MAA) : ALGUS]

ON : NIMI ~ [(10000 : ASI) : EMA]

ehk

Nimetu on taeva ja maa algus.

Nimeline on 10000 asja ema.

See ongi enim levinud viis neid lauseid lugeda ning eesti hiina kultuuri huvilistele tõenäoliselt ka tõlgetest tuttav. Kuid see pole kaugeltki ainuke legitiimne tõlgendus. Sajandeid hiljem ei olnud Wang Anshi (1021–1086) senise interpretatsiooniga rahul ning luges neid lauseid veidi teisiti:

POLE ~ {[NIMI → (TAEVAS + MAA)] : ALGUS}

ON ~ {[NIMI → [(10000 : ASI)] : EMA}

ehk

Eimiski on alguspunkt taeva ja maa nimetamiseks.

Olemasolu on 10000 asja nimetav ema.

Mõlemad tõlgendused on klassikalises hiina keeles ühtviisi legitiimsed ja enam-vähem võrdselt mõistetavad, kuid nende tähendused välistavad teineteist ning tõlkijal tuleb paratamatult valida emb-kumb. Selle probleemi mõningaseks pehmemdamiseks on hiina autorid enamasti oma tekstidesse peitnud teatava sisemise rütmi, sarnase suhtestikuga fraaside perioodilise kordumise, mis lubab mõnikord selgema struktuuriga lause ehituse segasemale üle kanda. Aga, nagu näha „Daodejingi” näitest, ka sellest ei ole alati abi, sest ka „aja kärbestel” võib olla midagi täitsa mõistlikku öelda. Hasso Krulli eristus deterministliku ja possibilistliku tõlke vahel² saab nii juurde veel ühe dimensiooni, sest ka parima tahtmise juures ei saa me väita, et vähegi keerulisem tekst ise oleks determineeritav. Vormilt võib ta ju olla enesesamane, aga see, mida öeldakse, pole seda. Teatud määral kimbutab vajadus valida erinevate lugemisviiside vahel ju iga tõlkijat mistahes keelest, aga enamikus maailma keeltest pole teksti

² Anna mulle ka üks amps. Almanahhis: Tõlkija hääl III. Tallinn, SA Kultuurileht, 2015, lk 28–30.

enesesse paratamatult sisse kirjutuv possibilism muidu kui vaid sõnamängude puhul kunagi nii radikaalne, kui klassikalise hiina keele ehitus seda lubab.

Hoopis teistsugust laadi probleemid ootavad meid aga jaapani keeles, mis näiliselt on struktuuri poolest lääne keeltega sarnasem (ja ka siin on kaasaegne keel tõepoolest arenenud sellises suunas). Jagunemine nimi-, tegu- ja omadussõnadeks on siin ilmne (ehkki omadussõnad pöörduvad tegusõnade kombel, mitte ei ühildu nimisõnadega). Siiski lähevad nimi- ja tegusõnad suhteliselt latusasti üksteiseks üle. Kaasaegses jaapani keeles on nimisõnade valdav enamik hiina laenud, millest saab lihtsa abiverbi toel kohe tegusõna konstrueerida. Puhtkeelelisest seisukohast ei ole ka vahet, kas nad osutavad asjadele, tegevustele, seisunditele või koguni hetkelistele (kuid potentsiaalselt korduvatele) situatsioonidele, ehkki mõnede sõnade puhul tundub tegusõnastamine loomulikum ja seda tuleb ka sagedamini ette. Tegusõnadest saab abisõnade asemel sama kergesti nimisõna rolli täitev konstruktsioon. Klassikalises jaapani keeles on piirid sõnaliikide vahel aga veel hägusemad: igal tegusõnal on mõned vormid, mis võivadki nimisõnadena käituda, näiteks liita endaga käändelõppudega sarnanevaid abisõnu (umbes nagu eesti keele teonimed ja oleviku keskõnad). Praktikas eelistasidki vanemate ajastute jaapanlased viidata asjadele ja isikutele nende tegusõnade abiga. Võtkem näiteks jaapani klassikalise kirjan-duse ehk tuntuima teose, suurromani „Genji lugu“ avalõik:

Millise keisri ajal see õieti olla võiski? Teda hulkadena teeninud õuedaamide ja kaaslannade seas leidis üks – mitte et ta oleks kuidagi erilisel välja paistnud oma päritolu poolest –, kellele ometi jätkus tema tähelepanu teistest märgatavalt enam. Algusest peale „see võiksin ju olla mina“ mõeldes üles vaadanud väarikad daamid panid oma allajäämist teistest nii ehmatavalt eristujale väga pahaks, neist õukondliku järgu poolest madalamal seisvatel kaaslannadel oli aga veel enam põhjust rahutuseks.

Originaalis sisaldab see lõik kokku kuus nimisõna, millest osa on seda vaid metafoorselt, näiteks üht tüüpi õuedaame on nimetatud sõnaga „riidevaetus“. Peatüki kesksele tegelasele, Genji tulevasele emale Kiritsubole on läbivalt viidatud vaid tegusõnadega. Veel teravamalt paistab selline keelesuhe välja siis, kui kirjeldatakse lähedalt mõnd konkreetset situatsiooni. Näiteks Sei Shōnagoni „Märkmed padja alt“ sisaldab sellist lõiku, mis kirjeldab armastajate idealiseeritud käitumist hommikul pärast ühiselt veedetud ööd:

Meelisklemast tõusmine on mehele nii vastumeelt, et naisel tuleb teda tagant kiirustada:

„Juba hahetab. Kui valus on seda vaadata.”

Mees ohkab sügavalt – jällegi vaatepilt, millest on raske tüdineda, mis sest, et meeoleolu näib tal pahuraks kiskuvat. Ta tõuseb istuma, aga krookpükse kohe jalga ei tõmbagi, enne kummardub ta kallima juurde ja sosistab talle kõrva, mis öösel ütlemata jäi. Ilmel, nagu polekski tal midagi erilist mõttes, seob ta kinni oma vöö.

Et sellise teksti sisu arusaadavalt edasi anda, on eesti keeles paratamatult vaja kasutada stseeni kahele osalisele viitavaid nimi- ja asesõnu. Neid on siia saanud 11. Meredith McKinney ingliskeelne tõlge sisaldab koguni 15 sellist sõna. Originaalis on neid aga üks. Kui üritada originaali tema tekstiloogikale truult edasi anda, näeks tulemus välja umbes nii:

Pingutusega ergutades võrreldamatult, aegavõtlikult nähtavalt raskelt tõusmist, öeldes: „päiksetõus, möödunud – oh, valus-vaadata,” ja nii edasi. Sügavalt ohkav nähtav tõesti ei tüüta, kuigi tundub, et on võib-olla pahuraks muutuv. Krookpükse ja nii edasi istukile tõustes kohe jalga ei tõmbagi, kõigepealt läheneb, öösel ütlemata jäänud sõnade ülejäägi sosistab naisele kõrva, siis, nagu polekski midagi erilist mõttes, näib et vöö on kinni seotud.

Selliselt tajutud keelelise ruumi osalised on justkui teineteisesse sulanud ning moodustavad terviku koos, ning kummalegi neist eraldi osutada on vaja ainult siis, kui situatsioon ise nõuab ühe osalise kontekstist välja tõstmist. Üks tüüpilisemaid vigu, mida klassikalisest jaapani keelest tehtud tõlgetes alata kohtab, ongi tunnete ja otsese kõne omistamine valedele isikutele – või üldse konkreetsetele isikutele, mida jaapani tekst alati tingimata ei eelda. Selleks on nii-öelda metafüüsilised põhjused. Lääne keeltele on üldiselt omane Aristoteelse „Metafüüsikas” kirjeldatud viis struktureerida tegelikkust kui iseseisvalt olemasolevate enesesamaste objektide poolt asustatud ruumi, kus nad saavad omavahel suhetesse astuda ning aktualiseerida oma erinevaid omadusi. Jaapanlik lähtekoht maailma liigendamisele võtab seda aga hoopis kui protsesside jätkuvat põimumist, üksikud toimijad ja toimingute objektid on aga pigem sellest abstraheritud ja loomult ajutised instantsid, mitte maailma tegelikkuses vahetult osalemata ikkagi kuidagi olemas olevad asjad. Tihti peale näeme näiteks jaapani klassikalise luule ingliskeelsetes tõlgetes sinna sisse toodud autori „mina”, kes, justkui Caspar David Friedrichi kuulus rändur, on udust maastikku vaadates see ainuke selge punkt, kellela kogu pilt kaotaks oma mõtte. Jaapani algupärandites ei tule viidet autori isikule aga enamasti üldse ette, sest meeoleolusid ja ka protsesse on võimalik edasi anda umbisikuliselt, nagu

muide ka eesti keel seda lubab. (Möödamannes olgu öeldud, et eesti keel pakub üleüldse tunduvalt paremaid võimalusi klassikalise jaapani kirjanduse tõlkimiseks kui enamik lääne keeli.)

Isikuid – kui jutt on nendest – näeme klassikalises jaapani tekstis pigem kui punkte sotsiaalsete hierarhiate abiga struktureeritud väljal, kus nende väärtus võib pealegi situatsiooni arenedes muutuda. Ida-Aasia kultuuridele on üldiselt tüüpiline vältida täpset isikule viitamise süsteemi. Näiteks vietnami keeles on traditsiooniliselt puudunud isikulised asesõnad, mille asemel on kasutatud sugulussuhetele viitavaid termineid (umbes nii, nagu eestikeelses lastele suunatud kõnes nimetatakse kõiki täiskasvanuid „tädideks“ ja „onudeks“). Igas kõneolukorras peab rääkija kujutama ette, milline oleks hüpoteetiliselt tema positsioon vestluskaaslase suhtes, ning nõnda end ka nimetama. Enesega võrdse või endast vanema/tähtsama inimesega rääkides ütleb mees seega enda kohta „noorem vend“. Kui nüüd prantslased XIX sajandi teisel poolel Vietnami vallutasid ning peatselt endile omase süsteemusega seal prantsuse koolisüsteemi kehtestasid, tekkis vietnamlastel suuri probleeme näiteks sellest arusaamisega, mida erilist leidub Descartes'i filosoofias ja lauses „noorem vend mõtleb, järelikult noorem vend on“. Nii sai vietnami keelest üks väheseid maailmas, mis on isikulised asesõnad mujalt laenanud: mõnda aega olid seal käibel prantsuse päritolu *mua* ja *tua* (= *moi*, *toi*) enese ja vestluskaaslase tähistamiseks. Hiljem loodi kunstlikult ka vietnami oma asesõnad, ehkki ka vana sugulusterminite kasutamine on senini levinud.

Suuremas osas Ida-Aasia keeltest ei ole probleem aga mitte isikuliste asesõnade puudumine, vaid nende üliküllus. Kaasaegses jaapani keeles on neid näiteks esimese isiku kohta kasutusel kümnekond, õige sõna valik sõltub olukorrast ja rääkijate omavahelistest suhetest. Eri päritolu hierarhiad ja sotsiaalsed gradatsioonid on jaapanikeelses suhtluses äärmiselt tähtsad ning teadlikkus oma pidevalt nihkuvast asukohast keelelis-sotsiaalses ruumis on üks esimesi oskusi, mida jaapani lapsed peavad kasvades omandama. Tüüpiline nimekaartide vahetus kohtumisel ongi mõeldud selleks, et kommunikeerida vestluskaaslasele oma hetkeline roll: tihti on jaapanlasel kaasas kaht, kolme või isegi rohkemat liiki nimekaarte, mille seast valida, kes ta konkreetses olukorras on. Ja see ei peegeldu kaugeltki ainult asesõnade valikus. Normaaloludes tuleb jaapanlasel opereerida vähemalt viie stiilitasandiga, mis kõik mõjutavad nii sõnade grammatilisi vorme kui ka sõnavara ennast. Üliviisakat stiili kasutatakse enesest oluliselt tähtsama või võõra ja palju vanema inimesega rääkides, viisakat pöördudes võõraste või põgusalt tuttavate poole, sõbralikku rääkides heade tuttavate ja sugulastega, alandlikku rääkides endast tähtsamate ja vanematega ning kirjeldavat siis, kui viisakas tundub liiga formaalne ja sõbralik

liiga familiaarne. Teatavad erisused leiduvad ka meeste ja naiste keelekasutuse vahel, naistele on ka üldiselt omane rääkida viisakamalt. Samuti on olemas veel päris räme stiil, mida hästikasvatatud inimene kohtab põhiliselt kriminaalset maailma kirjeldavates filmides. Kõigil stiilidel on aga ka oma pooltoonid, näiteks rääkides endast tähtsama inimesega oma vanematest, keda ju ka peab austama, kasutatakse nendele viidates poolviisakust, mis vestluskaaslase kohta käies oleks lausa jäme. Üldse on igasugune hälbimine õigest stiilitasandist riskantne, sest kui oodatavast viisakusastmest madalam kõne on arusaadavalt solvav, võetakse ka oodatavast tasemest kõrgemat ironiana või vähemalt distantsi loomise katsena enda ja vestluskaaslase vahele. Küll aga võib viisakas stiilis alanud vestlus aja jooksul libiseda alguses kirjeldavale, siis aga sõbralikule tasandile, kui meeolelu nii areneb. Samuti võib sõbralikus stiilis alanud vestlus järsku tõusta viisakale tasandile, kui seltskonnaga liitub mõni võõras ja sotsiaalselt kõrgemas punktis inimene. Ning mõned inimesed kommunikatsioonist stiilide valikuga midagi enda kohta, näiteks Kyotost pärit isikud tavad kasutada viisakas vestluses keskmisest viisakamaid vorme, mistõttu ülejäänud jaapanlased peavad neid külmadeks ja upsakateks, kes justkui sedasi kriipsutavad alla oma seotust vana aristokraatide pealinna kultuuriga.

Arusaadavalt ei võimalda eesti keel oma ühe komplekti asesõnade ja teietuse/sinatuse eristusega hoopiski vahendada neid stilistilisi positsioone, mis on jaapani praktikas loomulikud ja mõõdapääsmatud. Enamasti tuleb seda kompenseerida sõnavaraliste valikutega, aga ka siin on jaapani keele võimalused rikkamad. Terve hulk mõisteid on käibel eri sõnadena vastavalt stiilitasandile, näiteks „süüa“ võib olla *meshiagaru* (üliviiisakas), *itadaku* (alandlik), *taberu* (viisakas/sõbralik vastavalt grammatikale), *shokuji-suru* (kirjeldav/viiisakas/sõbralik) ja *kuu* (räme). Selliseid aktiivkasutuses mõisteid on mitukümmend. Eesti keel pakub sellistel juhtudel loomulikke võimalusi vast ehk viisaka ja rämeda stiili eristamiseks. Jaapani keel ei ole muide selles vallas sugugi see kõige edasijõudnum, näiteks jaava keeles on käibel korraga kaks täiskomplekti sõnavarast, millest üks, *ngoko*, sobib suhtlemiseks lähedaste ja sõpradega, teine, *kromo*, aga võõrastega ning viimasest on olemas ka üliviiisakas variant *kromo inggil*, mis küll piirdub vaid üksikute sõnadega.

Jaapani lugejal ei ole niisiis tihtipeale üldse vaja, et autor näiteks kolme inimese omavahelises vestluses ära märgiks, kes ütles mida. Enamgi veel: kui nendega liitub neljas, on kõnelejate omavahelisest jutust tihti võimalik aru saada, kuidas nad temasse suhtuvad. Selle keelelise tegelikkuse täpne vahendamine ei ole paraku võimalik, mistõttu jaapani tekstidest läheb tõlkes paratamatult kaduma oluline osa meeolelust. Katsed seda eesti keelele mitte eriti omaste vahenditega taasluua võivad anda küll sisuliselt täpsema tulemuse, kuid kao-

tavad loomulikkuses. Miski ei ole ju oma algses kontekstis eksootiline, ainult kõrvaltvaataja pilk muudab ta selliseks.

Peaaegu iga jaapani keelt õppiv välismaalane kogeb varem või hiljem olukorda, kus ta on moodustanud grammatiliselt ja sotsiaalset konteksti arvestades oma meelest täiesti korrektse lause, kuid näeb, et tema vestluskaaslased suudavad vaevu naeru kinni hoida. Kui ta siis uurib, milles asi, saab ta vastuse, et tema lause „ei olnud jaapani keele moodi“. Grammatiliselt korrektne, jah, seda küll, aga nii lihtsalt ei ole võimalik öelda. Ülekantud mõttes tuleb paraku tõdeda, et jaapani keelest lääne keeltesse tehtud tõlked ei ole ka üldse jaapani keele moodi. Korrektsed, jah, seda küll. Aga eks nagu luule, nii tuleb ka kaugete kultuuride puhul tõdeda, et kuigi kadudeta tõlkida pole võimalik, on tõlkida ikkagi vaja: kuigi üht keelelist maailma ei ole võimalik täielikult taasluua teises, võib seal sündiv väljendus sellest hoolimata ulatuda üle kultuuriliste piiride.

POEETILISEST MÕÕTMEST

AARE PILV

Paar aastat tagasi toimus tõlkijate listis vaidlus ühe luuletõlke puhul. Arutelus avanes luuletõlke adekvaatsuse probleem üsna mitme tahu alt ning põhilised vaidlusküsimused (listipoleemikale otseselt viitamata) on leidnud sisuka käsitluse Märt Väljataga artiklis eelmises „Tõlkija hääles”³. Mulle jäi tollest kirjavahetusest silma üks mõiste, mida põhjalikumalt lahti ei harutatud, vaid võeti vist pigem endastmõistetavana. See on „poetiline mõõde/ dimensioon”: kas tõlge hoiab alal, taasloob algteksti poetilist mõõdet või mitte. See on natuke kitsam nähtus kui tõlke üldine adekvaatsus (mida tõlge peab tingimata algtekstist säilitama, et teda adekvaatseks saaks nimetada?), sest kui oluliseks peetakse algteksti poetilise mõõtme edastamist, siis on juba tehtud teatav valik adekvaatsuse mõõdupuu osas. Aga mis see poetiline mõõde on?

Listivestluses tuli ta esile seisukohana, et kui luuletõlge loobub jälgendama luuleteksti kõlalist kuju ja struktuuri, siis läheb poetiline mõõde kaotsi. See väide on kindlasti vaieldav, kuid sama kindlasti ei saa seda pidada valeks. See on üks kindel arusaam sellest, mis on luuleteksti poetiline mõõde – see on teksti meetriline ja riimiline kuju, vabavärsi puhul siis ilmselt teatav kindel rütmimpulss või intonatsioon või kõlamängud. See aspekt on tavaliselt see, mis kinnistab teksti kõige rohkem oma keele külge, s.t muudab ta n-ö tõlkimatuks – teeb öeldava ja keele suhte teatud mõttes paratamatuks. Teatud sõnu riimi kaudu siduda on võimalik vaid selles keeles, väga harva, kui seda on võimalik tõlkida (nt *Jugend-Tugend* ja *noorus-voorus* – minu teada ongi sõna *voorus* välmitud selle riimilise analoogia põhimõttel). Harva on ka võimalik väljendada täpselt sama propositsiooni samal rõhulis-rütmilisel kujul. Kuid see vaade poetilisele mõõtmele lähtub sellest, et luule on algselt olnud laul. Pidada luuletuse tõlkimisel kõige olulisemaks tema vormi säilitamist tähendab seda, et tõlget peaks saama samamoodi tarvitada – laulda samal viisil või deklameerida nii, et kõlaline kogemus oleks võimalikult sarnane. See on niisiis vaade, mis näeb poetilist mõõdet ilmnevana eelkõige selles, mis eristab lauldavat-deklameeritavat teksti „kõneldavast” proosatekstist. Ja see väljendub ka näiteks selles, kui nii ebalaululisena näiv vorm nagu haiku tõlgitakse täpset moraalist skeemi pidi – sest haiku on pärit *waka*-luulest, mis omakorda on pärit Jaapani rahvalauludest. Silp, rütm, rõhk, riim – need on ju eelkõige kuuldavavad kvaliteedid, see tähendab, et neis kvaliteetides poetilist mõõdet

³ Märt Väljataga, Tõlkida värssi. Almanahhis: Tõlkija häääl III. Tallinn, SA Kultuurileht, 2015, lk 47–63.

näha tähendab pidada luuleteksti puhul olemuslikuks eelkõige tema põhimõtelist taandatavust laulususele, aga ka keele prosoodilisele ja fonotaktilisele eripärale. Nõnda mõistetud poeetiline mõõde puudutab niisiis eelkõige seda, kuidas mingi keel konkreetse looja kujundatuna kõlab – ja kahtlemata on see täiesti pädev lähenemine, seda näitab kas või see, millise naudinguga kuulatakse näiteks luulefestivalidel luulet keeltes, millest aru ei saada, piisab kõlast ja autori häälelisest kohalolekust, et me saaks seda kuulata luulena, saaks osa teksti poeetilisest mõõtmest.

Kuid ma usun, et see poeetiline mõõde saab pesitseda ka muudes teksti komponentides. Vabavärsilise luule puhul tuleb hästi esile, et kõlalise korrastatuse asemel võib poeetilise mõõtme enda kanda võtta luuletuse troobiline struktuur, kujundiloogika. Kui näiteks meetrum ja riimiskeem on pigem „pealisstruktuur“, siis selline troobilise sisu poolt loodav abstraktne „pilt“, mis tuleb tekstist välja lugeda, on pigem teksti „süvastruktuur“. Nõnda nähtud poeetiline mõõde puudutab pigem luulet kui teatavat mõtlemisviisi, spetsiifilist mõtte ülesehitamise ja edastamise tehnikat.⁴ Mõistagi on ka siin tegu keele paratamatu eripäraga, kuid see ei puuduta enam nii väga suulise lausumise tasandit, vaid pigem keelt kui mõtlemisvahendit ning üldisemas mõttes retoorilist instrumenti.

Poeetiline mõõde võib peituda ka hoopis teatavas kontekstuaalses suhtes. Näiteks teksti suhestumine teatavate konventsioonidega nende teisendamise, ründamise või kommenteerimise eesmärgil. Siia kuuluvad kõiksugu pastišid, paroodiad, *hommage*'id jms. Siin saab poeetilise mõõtme loojaks mitte enam suhe keele kõlasse või keelde kirjutatud mõtlemisstrateegiatesse, vaid suhe mõne stiili või traditsiooniga. Selle vaate järgi on poeetiline eelkõige teatav tajude problematiseerimine, sest siin on peamiseks, mida poeetiliselt korda saadetakse, juba harjumuslikuks muutunud väljendusviiside muukimine ja ümberprogrammeerimine.

Ja loomulikult on olemas ka hoiak, mille kohaselt teksti poeetiline mõõde on seotud eelkõige teksti autori ja adressaadi seisunditega – luuleteksti põhiline väärtus luulena on see, et ta esitab teatavaid tundeseisundeid, tajusid või idiosünkraatilist maailmanägemist. Sellise vaate järgi peaks lugeja saama jälile eelkõige autori hinge- või vaimuseisundile (ning kui ta on kriitik või tõlkija või töötlev luuletaja, siis püüdma seda teiste vahenditega taasesitada). Poeetiline

⁴ Sellele viitab nt noor Paul-Eerik Rummo 1966. aastal kirjutatud arvustuses Viivi Luige kohta: „Luule – või vähemalt üks osa luulest – on erilaadne mõtlemine, eesmärgiga tabada nähtuste esialgne jaotamatus. Mitte süntees pärast analüüsi, vaid süntees ilma analüüsita.“ Vt Paul-Eerik Rummo, *Staccato „Taevaste tuulte“ ajal*. Rmt-s: Paul-Eerik Rummo, *Kuldnokk kõnnib. Jooksvast kirjandusest 1964–2009*. Tartu, Ilmamaa, 2010, lk 361.

mõõde ei peitu selle vaate järgi üldse mitte tekstis (mis on vaid vahend), vaid mingis kogemuse erilises seadistuses. See kõlab pisut võõrikult, aga ma usun, et tegelikult on see intuiitiivselt palju levinum hoiak, kui arvata võib (kuigi nagu allpool näha, võib selleni jõuda ka väga rafineeritud teed pidi).

Kindlasti võib neid fookusi veelgi olla, loetlesin vaid kõige ilmsemat ja jämedamat jaotust. Tõlkimise puhul saab küsimuseks, mis on see komponent tekstis, mille suhtes ei tohi teha järeleandmisi, kui tahta edasi anda teksti poeetilist mõõdet. Sellele saab vastata eelmainitud lõikes (kõla, mõte, suhe konventsioonidesse, suhe autori või lugeja sisemaailmaga). Teises lõikes saab sellele vastata kas tõlkija ja sihtkultuuri kontekstis või algteksti kontekstis. Mida ma sellega silmas pean?

Eesti luuletõlkekultuuris on pikalt olnud valdav traditsioon, mida võiks nimetada Kaalepi-Sanga-Orase-Annisti-jne koolkonnaks, nimetagem seda lühiduse huvides kaaleplikuks traditsiooniks. Selle järgi on luuletõlge eeskätt algteksti kõlaliselt jälgendades võimalikult samasisulise luuletuse kirjutamine. Ühest küljest oleks see otsekui algtekstikeskne lähenemine, mis püüab luua kõlaliselt äratuntava ekvivalendi, algtekst jääb oma kujuga tõlget oluliselt kujundama. Teisalt aga – kas polnud see oma hiilgeaegadel (kui tegeldi jõuliselt õhtumaise luuleklassika põhivaramu eestindamisega) hoopiski midagi väga sihtkultuuri keskset? Eesti kultuurkeel oli noor ja õhuke (on seda praegu, aga oli seda sada ja poolsada aastat tagasi veel rohkem), ning tema arendamiseks oli üks viis proovida eesti keeles läbi võimalikult täpselt kõik õhtumaise luuleloo vormilised võimalused, et nad oleks eesti luulekeele substraadis olemas. See on ilmselt üks põhjus, miks selle koolkonna tõlkepõhimõtted meile nii tähtsad ja armsad on – see mitte ainult ei teinud meile suurt hulka väärtkirjandust emakeelseks, vaid tegelikult lõi juurde terve hulga eestikeelseid luulevõteteid, lasi eesti keele läbi hulgalistest klassikalistest vormilistest filtritest. Neid ei anna sageli uudisluule loomiseks kasutada, sest need on ajaloolised vormid (Kaalep ise küll mängis neid aktiivselt ka oma algupärasest luules läbi), kuid sellega otsekui loodi tagantjärele eesti luulekeelde teatav pinnas, millest uus luule võiks orgaanilisemalt välja kasvada. Ma ei taha sellega sugugi öelda, et see tõlkepõhimõte on nüüd midagi anakronistlikku, ei, sel printsiibil on endiselt palju anda, see ei ole moeküsimus (kuigi mulle samas näib, et eesti kultuurkeel on küll juba piisavalt küps, et tõlkimine ei peaks järgima ainult seda ülesannet, ta võib endale lubada ka midagi muud, näiteks meetrilise luule vabavärsilisi või proosatõlkeid). Kuid ma tahan sellega öelda, et selline „kaaleplik“ originaaltruuduse kontseptsioon pole sugugi nii ühemõtteline, sest selle kõrval, et taasluuakse midagi varem olnud eesti keeles, luuakse sihtkultuuri midagi, mida seal varem polnud, ja sel moel vaadates on nende tõlgete ilmsem

poetiline mõõde mitte algteksti vormi taastamises, vaid nende vormide loomine eesti keeles. Annisti Homerose-tõlgete olulisim tegu poeetilise mõõtmise seisukohalt on see, mis ta tegi eesti luulekeele võimalikkuste välja laiendajana.

Ühesõnaga, tõlge ühendab kaht erinevat kultuurikonteksti ja aega ning kui tõlkija püüab seda poeetilist mõõdet edasi anda, siis saab ta valida, kummas kontekstis ta poeetilise mõõtmise dominantseid tunnuseid otsib. Sest poeetilise mõõtmise fookuspunkt võib aja jooksul kohta vahetada. See on ju ilmselge, kui me vaatame näiteks seda, kuidas mõnede vanade tekstide (nt vana piiblitõlke või Koidula luuletuste) puhul on meie jaoks poeetiliseks kvaliteediks kujunenud hoopis nende omaaegne stiil, mis nende kaasajal oli läbipaistev kiht, millest omaette elamust ei saadud. Nõnda võib tõlkida luulet nii, et püütakse tuua esile algupärandi eksootilisus meie jaoks, sel juhul tegeldakse just sihtkultuuri kontekstis toimiva poeetilise mõõtmega. Algteksti omaaegses kontekstis võis poeetiline mõõde seisneda hoopis milleski muus, kui see on harjumuspäraselt meie enda praeguses kontekstis. Tõlge, eriti luuletõlge on ju alati vaid tinglik vaste, ta jääb ikkagi „justnagu originaaliks“, signaaliks algteksti enda kohta, ja meie ülesanne on valida, mida me tõlkega selle lugejate teadvuses tahame korda saata.

Nõnda siis peabki luuletõlkija esitama kaks põhiküsimust. Esiteks, kas ma püüan taastada algteksti tema algses kontekstis, algses tähenduslikkuses algse publiku jaoks või püüan ma välja tuua selle, mis teeb selle teksti tähenduslikuks praeguses kultuurikontekstis. Ja teiseks, kus on selle poeetilise tähenduslikkuse fookus?

Põhimõtet, et ilukirjandusliku teksti tõlge peaks edasi andma poeetilist mõõdet, on raske vaidlustada. Kuid ikkagi tundub, et see mõiste ise – „poeetiline mõõde“ – pole saanud ühemõttelist seletust. Ilmselgelt ebapiisav oleks öelda, et luuletõlge peaks säilitama luuleteksti luulelisuse, peaks säilitama tunnused, mille põhjal me saame teksti luulena määratleda – sest absoluutselt võttes luulel selliseid tunnuseid pole, peale selle, et ta on tavakeelekasutusega võrreldes kuidagi tihendatult organiseeritud (ta ei pea isegi ridadeks murtud olema, sest näiteks Jaapani tankad ja haikud on algupäraselt ühes pikas reas).

Ometi saame rääkida, et tekstil on poeetiline mõõde. Kas pidada selle all silmas teksti poetikat? Laias tähenduses jah. Poeetika lai tähendus läheb tagasi selle mõiste algse sisu juurde. Kreeka *poiesis* tähendab millegi loomist, kujundamist, vormimist. Poiesis on millegi ellukutsumine. Luuletekstid on meile olulised ja huvitavad selle poolest, et nad loovad midagi sellist, mis teistsugusel kujul pole võimalik. Poeetiline tekst loob, ehitab keelde või maailma kontseptualiseerimise viisidesse (mis lõppkokkuvõttes on üks sama asi) uusi unikaalseid struktuure. See on põhjus, miks kirjanduse analüüsija ning tõlkija peavad

alatas küsima, miks see tekst on just sellisena kirjutatud: mis on selles tekstis sellist, mille see tekst on olemisse toonud; milles seisneb antud teksti poiees? Mille poolest on ta poieetilises mõttes asendamatu või paratamatu? Tõlkepraktilises mõttes viib see jällegi juba mainitud küsimuse juurde tagasi: mis on see, mille suhtes ei tohi teha järeleandmisi, mille unustamine tähendaks selle või teise teksti loomuse eiramist?

Loomulikult on see alati tõlgenduse küsimus, s.t pole objektiivse tõena lõplikult fikseeritav. Ja loomulikult ei ole see poeetiline mõõde või poeetiline fookuspunkt mingis ühes teksti komponendis, vaid on kõigi teksti tasandite ja komponentide peale laiali laotunud, kui tegu on ikka korraliku läbikirjutatud ja läbitunnetatud kunstiteosega. Lugemine ja sellele järgnev taasloomine (analüüsi või tõlke näol) on paratamatult frontaalne (fenomenoloogilises mõttes), s.t peab valima, mis suunast ta mitmedimensioonilisele tekstile läheneb, ja see valikuparatamatus loobki küsimused ja vaidlused.

Isiklikult arvan ma aja jooksul üha enam, et kunstilise loomingu ning selle taasloomise sügavam mõte on luua sellesse maailma juurde rõõmu – olla loojate loomisrõõmu ning lugejate/analüüsijate/tõlkijate taipamisrõõmu põhjuseks ja viljaks, isegi kui see rõõm seisneb ainult võimes vormida väljendatavaks vaeva ja häda, et tröösti leida või heal juhul neist läbi murda. Tõlkimine on iselaadselt rõõmus tegevus, nagu luuletuste (ka kurbade) kirjutaminegi, ja just selle loova rõõmu kaudu saame ligi sellele, mida võiksim nimetada kunstiteose poeetiliseks mõõtmeks – sest poiees on eelkõige loomiselevus.

*

Tegelikult, niipea kui tolles listipoleemikas tuli esile poeetilise mõõtmee mõiste ning seda seostati eelkõige luuletuse kõlalise struktuuriga, meenus mulle näide teisest äärmusest. Vene luuletaja Sergei Zavjalov on kirjutanud tsükli „Tõlked vene keelest” (Переводы с русского), kus ta on kirjutanud uusversioonid vene luuleklassika olulistest tekstidest (Lermontov, Puškin, Tjuttšev, Mandelštam, Pasternak jt). See 2000–2001 kirjutatud tsükkel oli Zavjalovi loomingu talle endale pöördelise tähendusega. Ta seletab seda nii: „Tõlkija seab tavaliselt endale ülesandeks esitada teksti, mis tõlgitud teisest keelest, nagu „oma”; mina aga tahtsin näha, mis saab, kui lugeda „oma” teksti nagu tõlgitud võõrast keelest. Edasi, tõlkijal tuleb tõlkida tekst (millal see ka poleks kirjutatud) oma kaasaegsesse keelde, kasutada (milline see ka poleks originaalis) oma keelele vastuvõetavat luulesüsteemi. Pahatihti ta moderniseerib ka niinimetatud lüürilist kangelat.

Ja just kõike seda ma tegingi mõnede vene krestomaatiliste tekstidega. Mulle tundub, et katse tulemused näitasid – poeesia ei põhine mitte välis-

tel võtetel, millised need ka ei oleks, vaid mingitel sügavatel psüühilistel seisunditel, mis säilivad isegi nende võtete täieliku asendamise või isegi hävitamise korral. Mulle sai see avastuseks, mis viis mu luulemaneeeri täieliku muutuseni, loobumiseni *meelikast* (keerulise rütmiga vabavärss) *kõne* kasuks (proosaluuletused).”⁵

See ongi see juhtum, millele ma ülalpool viitasin – teksti poeetiline mõõde on seotud eelkõige hinge- või vaimuseisunditega, mida tekst kannab ja vahendab; aga selle tavaintuitiivse hoiakuni on siin jõutud komplitseeritud poeetiliste otsingute käigus. Selline hoiak annaks tõlkijale väga suure vabaduse, nii et piir tavamõistes tõlke ning töötluse vahel hakkab ähmastuma.

Üks tekst sellest tsüklist on tõlge (või „tõlge”) Puškini kuulsast Anna Kernile pühendatud armastusluuletusest. Puškini luuletus on neljajalalises jambis ning kasutab tegelikult üsna lihtsaid riime ses mõttes, et enamasti ei riimi ta üldse sõnatüvesid, vaid ainult muutelõppe (olles seejuures osav ses mõttes, et kasutab samu riime läbi mitme stroofi). Riimsõnade puhul on märgilised ilmselt kaks asja: et üks mitmekordsetest riimidest algab sõnast ты ‘sina’ ja et ainus riimipaar, kus riimitakse tõesti sõnatüvesid, on lõpustroofis *вновь/любовь* ‘uuesti/armastus’.

Selle luuletuse „realune” oleks selline:

Ma mäletan imelist hetke: / minu ette ilmusid sina, / nagu põgus nägemus,
/ nagu puhta ilu geenius. // Lootusetu nukruse vaevades, / kärarikka askelduse ärevustes, / kõlas mulle kaua õrn hääl, / ja nägin unes armsaid piirjooni (näojooni?). // Läksid aastad. Tormide mässuline puhang / puhus laiali endised unistused, / ja ma unustasin su õrna hääle, / su taevalikud piirjooned. // Padrikus, vangistuse pimeduses / venisid vaikselt mu päevad. / Ilma jumaluset, ilma vaimustuset, / pisarateta, eluta, armastuset. // Hingele saabus äratus: / ja näe, jälle ilmusid sina, / nagu põgus nägemus, / nagu puhta ilu geenius. // Ja süda lööb joobumuses, / ja tema jaoks on taas ellu ärganud / nii jumalus kui vaimustus, / nii elu, pisarad kui armastus.

Eesti keeles on see eelkõige tuntud August Sanga tõlkes:

Kui ime jäi see tund mul meele:

just nagu põgus nägemus

sa, kaunis, ilmusid mu teele,

kui puhta ilu kehastus.

.....
⁵ Sergei Zavjalov, *Dialoog. Vastused Igor Kotjuhi küsimustele* (2009). Tlk Katrin Väli. Rmt-s: S. Zavjalov, *Meelika. Kõned*. Tallinn, Kite, 2015, lk 116.

Kui süda mures tröösti vajas,
kui elulärm mu ümber kees,
õrn hää! veel kaua kõrvus kajas,
hell pilk veel seisis silme ees.

Aeg möödus. Elu marus ruttu
kõik unistused hajusid
ja paksu unustuse-uttu
su hää! ja pilgud vajusid.

Ja keset halli oleskelu
siis õhtusse mu päevad said.
Mul polnud armastust ja elu
ja vaimustust ja pisaraid.

Ent lõppes öö, mis lasus hingel:
just nagu põgus nägemus
sa jälle ilmusid, mu ingel,
kui puhta ilu kehastus.

Ja valgus sügav rõõm mu rindu
ja süda täis on joobumust
ja jälle tunneb eluindu
ja pisaraid ja armastust.

Sanga tõlge on asjalik, sisu mõttes üsnagi originaaltruu (ainus liialdus on ehk „ingel“, mida Puškinil pole, aga seda võib seletada kui puuduva „geeniuse“ kompensatsioon). Sanga riimid on originaalist sisukamad. Samas, kui me kujutaksime seda teksti ette algupäraselt eesti keeles kirjutatuna, siis ma ei usu hästi, et ta kuuluks eesti luule klassikasse. Selle tõlke poeetiline mõõde seisneb just eelkõige suhte loomises vene luule klassikaga – ta loob meile kujutise, mis sisuliselt ja kõlaliselt on Puškini tekstiga üsna sarnane, aga – kas siis sõnavaliku tõttu (nagu teada, on Sang üsna kaine leksikaga poeet) või puhtalt kontekstuaalsetel põhjustel – on see tõlge (hea tõlge, selles pole kahtlust) ikkagi eelkõige vaid illustratsioon, repro originaalist.

On olemas ka teine tõlge, Ants Orase oma (võrdlusvõimalus on hea selle poolest, et mõlemad tõlked kuuluvad arbujalikku luulekoolkonda):

Too imeviiv on hinge vajund,
mil ilmusid kui ilmutus,
oo nägemus, liig kiirelt hajund,
oo puhta ilu geenius!

Kui vali saatus lootust keelas,
kui raskus pää, kui süngus kulm,
siis meenus hääl, nii hell ja meelas,
ja õrna ilme hurmav ulm.

Ent aastad läksid. Uned neelas
mu eluuhang, karm ja julm,
ning unus hääl, nii hell ja meelas,
ja taevailme hurmav ulm.

Mu elu närbus, hall ja vindund,
ning oli varemeina maas
mu rõõm, mis jumalustest indund,
ja arm ja iha ja ekstaas.

Ent nüüd mu süda taas sind tajub:
sa ilmud taas kui ilmutus,
kui nägemus, mis kiirelt hajub,
kui puhta ilu geenius.

Ning jälle rõõm mul mühab rindu,
ning uude ellu tõusnud taas
on jumalus ja ulm täis indu
ja arm ja iha ja ekstaas.

Orase tõlge on mõnevõrra lopsakam ja intensiivsem. Kõlalis-vormiliselt on ta Sangaga üsna võrdne (kuigi ta on riimivalikus agressiivsem kui Sang ja ammu-
gi Puškin), aga sisulises mõttes lisab ta asju, mida Puškinil pole: kulm süngub
(ilmselge riimisund *ulm-kulm*), hääl on meelas, ilme taevalik, elu on varemeina
maas, rõõm on „jumalustest indund“. Pluss on kindlasti see, et ta on säilitanud
originaali romantismi-spetsiifilise ja aja möödudes üha müstilisemalt mõjuva
„geeniuse“. Orase tekst on pisut hõlpsamini kujutletav algupärase eestikeelse
mõjuva luuletusena. Nii ongi Sang mingis mõttes täpsem, jättes kogu au ja ilu
Puškinile ning andes edasi vaid tõmmise; Orase versioon aga püüab

uuesti luua seda poeetilist mõõdet, mis oleks tajutav just eesti luulekeele kontekstis uudse ja ainulaadsena. Orase puhul tekib minu arvates rohkem tunne, et see tekst on kuidagi paratamatult selline, nagu ta on. Ta on pisut vähem Puškin kui Sanga tõlge, aga ta kehastab pisut rohkem seda poeetilist uudsust, mis Puškini tekstil võis oma kaasajas olla. Paradoksaalne on, et Oras, kes ise luulet ei kirjutanud, mõjub tõlkides rohkem algupärase poeedina kui Sang. Orast muidugi on kõigeiks selleks sundinud need kõlaekvivalentsi nõudvad reeglid, aga samas näib, et ta on just seetõttu lubanud endale rohkem subjektiivset eneseväljendust, on lähtunud poeetilisusest kui teatavast hingeseisundist ning tõlkinud subliimsema algupärandi, mis ehk 20. sajandi lugejale ei mõju nii eredana, pingestatumaks ja sensuaalsemaks. Märgiline on näiteks see, kuidas ta „vaimustuse“ asemel kasutab sõna „ekstaas“.

Mida teeb Zavjalov oma „tõlkes“? Esitan oma tõlke sellest, mis, julgen arvata, on sisuliselt üsna adekvaatne:

2. Aleksandr Puškin

*Noorus möödub, lootused purunevad;
lohutus tuleb esimesele armastusele mõeldes.*

üha sagedamini meenutan seda tundi
meie esimese läheduse tundi
sinu pimestavat alastust
sinu juhuslikke sõnu

kui kaua seisid nad mu silme ees
keset armetut argielu
keset rõhuvat väsimust
keset teisi meelelisi ahvatlusi

aeg pühib ära mälestused
kustuvad kujutised
ununevad hääleintonatsioonid
nõrgeneb kiindumus

kuid armastus jääb ka muutudes iseendaks
süvenevates kortsudes
valulikus südamepekslemises keset ööd
kibedates unenägudes möödunud imelistest hetkedest

Zavjalov on teksti kaasajastanud, kujutanud ette, kuidas võiks sama hingeseisundit ja samu kujutluspilte esitada tänapäeva luuletaja – ta on teinud sellest vabavärsi ning kasutab suhteliselt kainet keelt, „puhta ilu geeniuses“ on saanud otsene „pimestav alustus“, Puškini peaaegu triumfeerivast lõpust on saanud rohkem maadligi öine valus nostalgia. Tuleb lisada, et Zavjalov ei ole ise Puškinist nii kõrgel arvamusel, kui Venemaal üldiselt tavaks on – ta peab Puškinist Euroopa romantikute epigooniks (umbes nii nagu Eestis peab Hennoste arbujaid Euroopa sümbolismi ja Vene akmeismi hilinevad epigoonideks), s.t põhimõtteliselt tõlkeliseks nähtuseks, mis lihtsalt aitas vene kirjandustraditsiooni kuigivõrd Euroopa omaga sünkroniseerida. Seda mõistetavam on ka tema vabadus sellise keelesisese tõlke puhul. Zavjalov on ka tõlkijana tegutsenud, klassikalise filoloogina on ta Horatiust tõlkinud – ja just nimelt vabavärssi, lähtudes samast veendumusest, et poeetiline mõõde on just nimelt inimese mentaalse seisundi omadus, millele tuleb igal ajahetkel leida adekvaatne tekstiline väljendus.

Aga nagu näha, pole ka Zavjalovi teksti puhul asi nii lihtne, sest väga oluline poeetiline pinge tema tekstis tekib ka kontekstuaalsel tasandil – vabavärsistatud Puškin on vene luule kontekstis üsnagi agressiivne ning luulekeelt problematiseeriv akt. Tekst on tihe võrgustik, kus ühe niidi tõmbamine paneb võnku kogu põimingu.

Loomulikult pole ka Zavjalovi luuletuse tõlkimine eesti keelde probleemitu. Näiteks kas peaksin kuidagi viitama käibel olevale Sanga tõlkele ja Zavjalovi lõpurida tõlkides (mis otseselt kasutab Puškini algusrea sõnastust) kasutama „hetke“ asemel „tundi“? Kuidas edasi anda vabavärsi erilist markeeritust Puškini luuletuse edasiandmisel vene kirjandustraditsiooni kontekstis – sest see pinge on Zavjalovi teksti poeetilise mõõtme juures eriti oluline? Või oleks adekvaatsem hoopis kirjutada ümber mõni eesti klassikaline luuletusk? Aga sellest meil on näited juba olemas, viimati Hasso Krulli ja Carolina Pihelgase koostatud Underi „Sonettide“ ümberkirjutuste kogumik.

Või siis oleks adekvaatne proovida hoopis ise Puškini luuletuse uusversioon kirjutada, valides vene luules palju erilisema tähendusega vabavärsi asemele midagi, mis võiks eesti luules samamoodi probleemseks mõjuda? Näiteks pseudohaikude nelik? Esitada endale ülesanne mahutada 17 silpi ära Puškini luuletuse põhiline iva, neljas versioonis: lüüriline, irooniline, sofistikeeritult Puškini ajalist distantsi hõlmav ja lõpuks lihtsalt naljatlev? Miks mitte:

1

kadunud ilu
vilgub kortsunud palgel
põgusaim on jääv

2

imeline hetk
uppus päevade sohu
mumifitseerus

3 (*featuring Goethe & Nietzsche*)

imeline viiv,
sa ei viibinud veel, vaid
tulid tagasi

4

A. P. Kernile –
Vana arm ei roosteta!
A. S. Puškinilt

LISA. Venekeelsed originaalid

Я помню чудное мгновенье:
Передо мной явилась ты,
Как мимолетное виденье,
Как гений чистой красоты.

В томленьях грусти безнадежной,
В тревогах шумной суеты,
Звучал мне долго голос нежный,
И снились милые черты.

Шли годы. Бурь порыв мятежный
Рассеял прежние мечты,
И я забыл твой голос нежный,
Твои небесные черты.

В глуши, во мраке заточенья
Тянулись тихо дни мои
Без божества, без вдохновенья,
Без слез, без жизни, без любви.

Душе настало пробужденье:
И вот опять явилась ты,
Как мимолетное виденье,
Как гений чистой красоты.

И сердце бьется в упоенье,
И для него воскресли вновь
И божество, и вдохновенье,
И жизнь, и слезы, и любовь.

2. Александр Пушкин

*Молодость уходит, надежды рушатся;
утешение приходит в мыслях о первой любви.*

я все чаще и чаще вспоминаю этот час
час нашей первой близости
твою ослепительную наготу
твои случайные слова

как долго стояли они перед моими глазами
среди убогого быта
среди подавляющей усталости
среди других чувственных соблазнов

время смывает воспомонания
угасают образы
забываются интонации голоса
слабеет влечение

но любовь и меняясь остается собой
в углубляющихся морщинах
в болезненных сердцебиениях среди ночи
в горьких снах об ушедших чудных мгновениях

KRIITIKAST POLIITIKANI MADE LUIGA

Rahvusraamatukogu on katalooginud 2015. aastal ilmunud tõlketekstena 1381 kirjet, see arv hõlmab kõiki valdkondi, kaasa arvatud kleepsu- ja värviraamatud. Nimekiri on 185 lehekülge pikk ja selle sirvimine oli lõbus ja valgustav tegevus. Mõned nopped alguspoolest, kui vaim veel värske oli.

Filosoofia alla on paigutatud 16 nimetust, okultismi, astroloogia, spiritismi valdkonda 21 raamatut, psühholoogia alla tervenisti 73 teavikut, nende hulka on arvatud näiteks nii „Tunnetamine puudutuse abil“, „Mida mehed tunnevad“, „Tee armastuse juurde“ kui ka Denis Diderot’ ja Hans Magnus Enzensbergeri teosed, samuti unenägede seletajad – „Unenägede tõlgendamine“, „Unenäo tähenduse leidmine“, „Kirgas unenägemine algajaile“, „Unenägede seletaja“, „Unenägede seletusi kogu perele“ ja „Inglite saadetud tähenduslikud unenäod“. Hakkas kohe natuke huvitama, kui suur võiks olla Eestis välja antud unenäopsühholoogia koguhulk.

Kokkupuude usuküsimustega on 33 raamatul, hügieeni ja tervishoiu valdkonnast leiab teoseid „Potile vähem kui päevaga“, „Beebilausuja saladused“, „Healolu kiirtee“, „Teismeliste seksuaalelu“ ja „Kodaniku kanepilugemik“. Farmakoloogia pakub järgmisi pealkirju: „Arendage oma meditsiinilist intuitsiooni“, „Eluküsimused“, „Kristallide koduapteek“, „See raamat muudab su rahulikuks“, „Keha energiaravi“, „Maksimaalne tervenemine“, „Ruttu rahulikuks“; patoloogia alajaotuses on patoloogiliselt „Sportliku ema käsiraamat“, „Täielik tervenemine“, „Psühhopaadi test“ ja „Lapsed ei vaja prille“. Veterinaaria all on erandlikult vaid üks raamat – Houben, Manon „Nuumikud ja tervis: tervete sigade ning tervisliku sealihaga praktiline teejuht“. Kodumajanduse rubriigi silmahakkavamad nimetused olid „Lustakad küpsetised“, „Taevalikud toorkoogid“, „Maitsvad kukeseened“, „100 võikreemist lille“, „Teeme ise joogid“ ja „Mina loobun suhkrust“. Ilukirjanduse põhjatust varasalvest: „618 reeglit, mille järgi elada“, „Arendelli printsessid: toredad lood, ülesanded ja kleepsud“ ning keegi Beaton, M. C., pseud. on kirjutanud raamatud „Prügivedaja surm“ ja „Teletuusa surm“, kohe kerkis mu silme ette klassikaline pilt, kus lõbusalt kepslevate luukerede vahel seisavad nukralt nii teletuus kui prügimees, silmis õõv. Kuid ärme lasku peensustes, tinglikult kokku 404 raamatut, koos lastekirjandusega 643 nimetust.

Kogu selle tekstimassiivi on meieni toonud terve tööstusharu jagu tõlkijaid. Kas ja kuidas on nende töö leidnud kajastust raamatuid tutvustavates tekstides, arvustustes ja muidu nupukestes? Selle suunitlusega hakkasin vaatama peavoolumeedias möödunud aastal avaldatud kirjutisi, üldpilti läbi seedides aga hakkasid

kummitama sootuks teised mõtted. Kriitika kokkuajamine oli väga vaearikas tegevus, eriti inimesele, kes pole arveametnik, ja seepärast ei pretendeeri statistika absoluutsele tõele. Samas, vaevalt et keegi viitsib näppude peal üle lugeda ja kontrollida, kas ikka oli niipalju neid tekste. Suurusjärgud on küllap õiged.

Tõlketeoste arvustusi suutsin kokku kraamida 184 tükki, muidugi ei saa kõiki nendest nimetada arvustusteks, tahaks ikka kasutada mõnusat sõna „revu” või „revüü”, mis võtab palju ilmekamalt selliste kirjatükkide olemuse kokku. Postimehes ilmus neid umbes 50, ERR kultuuriportaalis 35, eeldatavasti on need 35 originaalsisuga, mitte refereeritud teistest väljaannetest, kuna nende juures puudus vastav märge, Päevalehes kõigest 9 (võimalik, et kogu paberkandja sisu ei lähe veebi üles, siis võib number olla puudulik), Sirbis 51, Vikerkaares 6, Eesti Ekspressis 33 (Ekspressi andmetes kahtlen samuti, kuna nende otsimootor ei olnud minu vastu sõbralik ja päris raamatukokku käsitsi paberlehti sorteerima ma ei läinud). Kui siia juurde lisada loendamatus raamatublogides pidevalt ilmuv lugejapoolne vastukaja, siis küllap ma väga ei eksi, kui arvan, et tõlkekirjandus leiab eesti autorite loomingust enam kajastust. Võrdlevat statistikat ilmselt ei ole või on see peidus seitsme halli kivi all. Võtame siis asja käsile väljaannete kaupa.

Esmaalt **Postimees**. Põhilised arvustajad on Jüri Pino (14), Tiit Kändler (7), Kätlin Kaldmaa (5), Hannelele Kaldmaa kirjutab laste- ja noortekirjandusest (3), Hendrik Alla (4), üheainsa arvustusega esindatud on tavaliselt mingi ala spetsialistid ja nemad on oma töö teinud korralikult. Tõnu Lehtsaar, Simo Runnel, Heli Allik, Anu Saluäär, Martin Luiga jt. Paaril erandlikul juhul on tõlkija ise oma kätetööd tutvustama pääsenud, Kätlin Kaldmaa ja Anu Saluäär on mõlemad kirjutanud omaenda tõlgitud teostest põhjalikud, sisukad tutvustused. Tõlkija tööd tunnustavas või natuke kriitilises võtmes on üldse märgitud üheksas tekstis. Eriti silmahakkav oli Kätlin Kaldmaa tutvustatud Ueda Akinari „Vihma ja kuupaiste lood” Rein Raua tõlkes, kus tõlkija nime nimetatakse tekstis koguni 3–4 korda, et meelde jääks⁶. *Rein Rauale aga igatahes suur aitäh „Vihma ja kuupaiste lugude” eestindamise eest. Nii hästi tõlgitud ja asjatundlikult kommenteeritud lood tagavad lugemisnaudingut. Paremaks enam minna ei saa.*

Arvustuste tase on ebaühtlane, ulatudes tutvustavast nupukesest või pressiteate kopeerimisest põhjaliku ja arvestatava käsitluseni. Kui Tiit Kändlerile ei ole mul midagi ette heita, siis Jüri Pino kirjatükid ajasid üle kere kihelema, nende vesteline, naljatlev laad ja vaadeldava raamatu sisuga väga lõdvalt seotud mõttemõlgutused teevad kirjandusele pigem liiga. Kirjastustest on enim tähelepanu pälvinud Varraku raamatud, mitme teosega on esindatud ka Pegasus, AS Äripäev, aga ka väikekirjastuste raamatud, näit Kite või Päike ja Pilv.

.....
⁶ Kätlin Kaldmaa, Ööst ja inimestest. Postimees, 11.12.2015.

ERR kultuuriportaal on lühikese ajaga ennast kenasti üles töötanud ja pakub arvestatavas mahus uudisteoste tutvustusi, mille tase on küll kõikuv, kuid ei jää väga palju alla Sirbile, kerkib vahel isegi Vikerkaareni ja Postimehe jätab selja taha. Lõviosa arvustusi on kirjutanud Margus Haav (16) ja Valner Valme (5), ka paar Pino on esindatud, Rooste, Märten Rattasepp väga korraliku ning tummise arvustusega Carlo Ginzburgi teosele „Ükski saar pole saar: neli pilguheitu inglise kirjandusele globaalsest vaatenurgast”⁷. Kirjastustest juhivad Tänapäev („Punane raamat”) ja Varrak („Moodne aeg”). Ka Ilmamaa, EKSA, TLÜ, Äripäev on mitme nimetusega esindatud.

Portaal töötab kahe ja poole inimese jõul, lepingulised kaastöötajad on heasüdamlikud inimesed, kelle töö tasuks on raamat ja sümboolne rahasumma, kui kaua sellise entusiasmiga kõrget taset hoida õnnestub, raske öelda. Enamasti, aga mitte ainult, on tegu sisututvustustega, kuid need on elegantsed ja hästi kirjutatud. Üldse näib, et tõlketeostele on lihtsam arvustajaid leida, kuna kirjutajal on vähem kammitsaid. Pooled autorid on surnud ja ka elavatest pole vimmakiskumise ohtu karta.

Eesti Päevalehes on kriitikat väga vähe, nupu saavad ainult kõige kõrge-
ma järgu menukid ja ühe erandiga on kõik tutvustatavad raamatud kirjastu-
selt Varrak. Tundub, et peamiselt avaldatakse katkendeid tõlketeostest, mitte
arvustusi. Siinkohal võiks ära mainida ka ühe levinud ning segadusse ajava
nähtuse – sageli ei ole võimalik aru saada, kas tegemist on sisuturunduse, sõl-
tumatu arvustuse või pressiteatega. Tähelepanek käib nii Postimehe, Ekspressi
kui Päevalehe kohta.

Kultuurileht Sirp on ootuspäraselt kõige tuumakam. 51 tõlkeraamatu ar-
vustust (neist 29 ilukirjandusteost) väga erinevatelt autoritelt, eeldatavasti ini-
mestelt, kes vastavat valdkonda hästi tunnevad. Need on laiali eri rubriikides,
filosoofia- ja ajalooramatud näiteks sotsiaalias, mõni ka teatri või kunsti all,
siinkohal suur tänu Pille-Riin Larmile, kes lahkelt loovutas mulle Exceli tabe-
li kõigi ilmunud kajastustega, nii kodumaiste kui tõlketeoste kohta. Vaatame
esimalt meid huvitavat statistikat, kas ja kuivõrd on ka mõni tõlkija või tõl-
keprobleem neis ära mainitud. Tervenisti 14 käsitluses on seda tõesti ühel või
teisel viisil tehtud. Triinu Pakk on kirjutanud Thomas Carlyle’i „Mineviku ja
oleviku“ kaheosalise arvustuse, eraldi lisana „Kommentaaridest ja tõlkest”, ja
seda kirjatükki võib võtta kui tõlkekriitilist sõnavõttu.⁸ Valdar Tammik on kiit-

⁷ Märten Rattasepp, Veetilk tunnetamas ümbritsevat ookeanimassiivi. Avaldatud ERR kultuuriportaalis 29.01.2015, <http://kultuur.err.ee/v/8ba1551e-a402-45ac-a9ed-5e99f7709bb5>.

⁸ Triinu Pakk, Ajalugu – vangistatult, palun. Sirp, 30.01.2015.

nud Peeter Tulviste tõlget Lev S. Vögotski raamatust „Mõtlemine ja kõne”.⁹ Ka Kai Aareleiu töö Vila-Matase tõlkimisel on Martin Garbuzi arvustuses positiivse äramärkimise leidnud.¹⁰ Sageli on väliskirjanduse arvustused arukamad ja tugevamad kui omamaiste autorite kohta kirjutandu. Heaks näiteks taas Märten Rattasepp John Banville'i „Varjutuse” analüüsiga.¹¹ Panen veel mõned nimed, mis lugemise ajal silma jäid: Ott Puumeister¹², Henrik Sova¹³, Boris Veizeneni arvustustel on avar ja selge väljenduslaad¹⁴, tõlkekriitikat leiab ka Peeter Helme Kjell Westö „Terendus 38” arvustusest.¹⁵ Daniel Sävborg on väga huvitavalt kirjutanud Leonora Christina Ulfeldti „Memuaaridest”¹⁶, panin sinna kohe tärnid taha, et seda tahaksin kindlasti lugeda. Sellised käsitlused, mis oma objekti vastu sügavat huvi äratavad, on harvad ja erandlikud, enamasti tundub kriitika olevat iseseisev žanr, milles võib olla käsitletava teose ainetel virtuoosne või käpardlik. Kunagi aastate pärast, kui tänased arvustused mono-liitselt kriitikakogumikes lugemist ootavad, hakkab neist paistma ajastu nägu.

Vikerkaares lahvatas siis läinudaastane ainus tegelik tõlkedebatt mitmes numbris järgnevate vastulausetega¹⁷ ja kuuldavasti jätkus arutelu üsna tulisel ka kuluaarides. Sisuks ikka vana hea vaidlus luuletõlke printsiipidest, kas ja mida esmajoones ümber panna, kas mõtet, vormi või hädapärast mõlemat. Sellesisulisi artikleid on juba „Tõlkija hääle” kolmes numbris üksjagu avaldatud ja vaevalt et see vaidlus kunagi päriselt vaibub. Ilmselt on vaja seda aegajalt ikka uuesti pidada. Pealegi on kõigil põnev, kui sulerüütliid piike ristavad. Vikerkaare arvustamisprintsiihid on ju üldse teistsugused kui Sirbil või Loomingul, nad valivad väga hoolega, kellest, mida ja kes teeb, seega tasub uurida, miks on just need raamatud olulised – Aare Pilve tõlgitud ja Paranoia kirjastatud Jelena Glazova „Plasma” või Skarabeuse kirjastuselt ilmunud Oleg Divovi „Väljapraakimine” Arvi Nikkarevi tõlkes. Kahtlustan, et neil üllitistel peab olema tugev sotsiaalne mõõde.

⁹ Valdar Tammik, Kõnelemise ja mõtestamise põimitusest. Sirp, 27.02.2015.

¹⁰ Martin Garbuz, Irooniline tagasivaade Pariisile, Hemingwayle ja kirjandusele. Sirp, 27.03.2015.

¹¹ Märten Rattasepp, Ängi varjus. Sirp, 17.04.2015.

¹² Ott Puumeister, Karistuse mõistatuslik leebus. Sirp, 15.05.2015.

¹³ Henrik Sova, Schrödingeri „Mis on elu?” Sirp, 24.04.2015.

¹⁴ Boris Veizenen, Marginaalsed tikusaatused müütide vastu. Sirp, 15.05.2015.

¹⁵ Peeter Helme, Jälle need soomerootslased! Sirp, 22.05.2015.

¹⁶ Daniel Sävborg, Kuninglik klassika. Sirp, 19.06.2015.

¹⁷ Vt Kaarina Rein, Teekond Ithaka poole. Vikerkaar, 2015, nr 3, lk 110–112; Hasso Krull, Carolina Pihelgas, Lugeja sünd. Vikerkaar, 2015, nr 4–5, lk 184–189; Kaarina Rein, Tõlkija puutumatus. Samas, lk 190–192.

Eesti Ekspressi tekstid on enamasti lüheldased, kuid kaunis kompaktsed ja suudavad minimaalse täheruumiga opereerida nii, et teosest siiski ka ettekujutus tekib. Autoriteks Hõbemägi, Vedler, Kändler, Kunnus, Kaldmaa, Jõgeda jt. Enamasti tutvustatakse menukeid või menupotentsiaaliga raamatuid, kirjas-tustest ülekaalukalt esindatud Varrak.

Mingit üldist tendentsi spetsiifiliselt tõlkekirjanduse arvustuste kohta välja tuua on keeruline. Eesti kirjanike teoste käsitlustest eristab neid peaausjalikult väiksem keskendumine autori isikule ja suurem sisututvustuse osakaal. Autorite ring on meeldivali lai. Aga võiks olla veel avaram, nii tahaks, et kõik need tõlkijad, kes oma eestindustele ise suurepäraseid järeldõnad kirjutavad, veel aktiivsemalt igapäevases kultuuriajakirjanduses kaasa lööks. On ju nende erudit-sioon ja raamatutundmine väljapaistvalt head.

Allpool on esitatud peateemaga lõdvalt seotud mõttemõlgutused, mis käi-vad laias laastus kogu kirjandusmaastiku kohta. Minu harjumata silmale tun-dub pilt mõneti kaootiline. Näib küll, et suhtarv umbes 1400 tõlkeramatut ja umbes 200 kajastust võiks peegeldada ilmunu paremikku. Kindlasti on mõni raamat mitmes väljaandes vaatluse all olnud, seda saab huviline uurida minu blogisse riputatud loendist¹⁸. Kultuuri seisukohalt olulised raamatud saavad varem või hiljem läbi valgustatud, menukid jõuavad päeva- ja nädalalehtedes-se, aga mille järgi lugeja tegelikult poes orienteerub, on teadmata. Kogu seda kriitilist tekstimassiivi läbi lugedes suutsin enda jaoks kümmekond olulist teost välja sõeluda. Kahtlemata ei saagi ühe mõõdupuuga mõõta turundustekste ja kobedamaid arvustusi, ometi hiilis südamesse kahtlus, kas suur osa tehtud tööst mitte asjata vaev ei ole. Nõuab ju raamatu lugemine, selle kohta mingigi koordineeritud mõttemaastiku kokkupanek parajat pingutust, isegi kui tule-museks on kahtlase väärtusega kirjatükk. Linnuke kirjas, toimetuse lauale jäe-tud raamat on lehesabast läbi vilksatanud. Mõnisada inimest ehk viskas pilgu pealegi. Kui arvustuste nõudlikum ja süvakultuursem osa on heal tasemel, siis populariseerimisega on lood pehmelt öeldes nadid.

Võiks ju öelda, et kõik on parimas korras, raamatuid kirjastatakse kui mur-du igale maitsele ja kõvasti üle selle. Kultuuriajakirjandus toodab usinalt üle-vaateid, artiklid ilmuvad, norida saab alati, traditsiooniliselt ei ole tõlkija tööst suurt kuskil juttu, kuigi just nemad on loonud meie kirjakeele ja ettekujutuse sellest, milline üks raamat olema peab. Suuri õnnestumisi enamasti märgatakse ja häda sellele, kes kõvasti vääratanud on, halvad asjad leiab eestlane samuti mõnuga üles. Teistpidi tundub aga, et raamat on nagu leib või keefir, mis on ju olemuselt ikka ühesugused, ometi peab arendusosakond igal aastal uued keefirimargid turule tooma, olgu nad siis batsillidega või D-vitamiiniga või

¹⁸ Vt http://mudlum.blogspot.com/2016/06/markmed-tolkekirjandusest_28.html.

vähemalt teistsugused ristikheinanutid paki peal. Nii on igal aastal vaja uusi kristallipiibleid või hobuse unenägusid.

Kirjanduse muutumine ajakirjanduseks on kõige suurem häda, mida mina näen laita. See, et uudisteose müügiiga on kolm kuud ja siis ta rändab allahindlusesse või kuhugi poe nurgatagusele riiulile ning kirjastus peab uue üllitise välja laskma, nagu üks kirjastus ees, nii teised järel, see kvantitatiivne oravatas on mulle tüütu ning arusaamatu. Hea meelega annaks sellise ukaasi välja, mis keelaks ühel aastal raamatuid kirjastada. Kui tiraazid oleksid suuremad, oleksid raamatud odavamad, kui raamatud oleks odavamad, siis inimesed ostaksid neid rohkem, kui inimesed ostaksid raamatuid rohkem, siis ei peaks kirjanikud neid nii palju kirjutama ega tõlkijad tõlkima. Kõigil oleks lähedam hingata. On muidugi vahva, et meil on aina suurem valik maailmakirjandust omakeelsena saadaval. Samas, kui tõlkeilukirjanduse müüginumbrid pigem kahanevad, kas on sest valikust siis tegelikku tolku? Nii kirjastajad kui lugejad kurdavad ühest suust, et hiiglaslikes raamatupoodides ei leia inimene pakutavast üles seda, mis just teda kõnetaks. Kaidi Urmet ütles „Vikerhommikus“: „Tõlkekirjandust, just ilukirjandust, küll loetakse, aga pigem raamatukogude abil ning neid väga koju ei soetata.”¹⁹ Lõpuks ootab suur osa kirjukaanelist toodangut vanapaberisse minekut, just niisama nagu kõrguvad hooajarõivaste müümata mäed. Võiks ju nõuda kapitalismi karuperse saatmist, selleks aga oleme me jõuetud. Natuke vähem neoliberalismi oleks siiski taeva õnnistus. Üks lahendus on siin monopolide murdmine, mis on vähemalt Tartus Utopia raamatupoega juba alguse saanud (minu suureks rõõmuks, oma suvises kriitikaartiklis just midagi sellist soovisingi²⁰) – vaja on enam spetspoode, mis on vähem kasumlikud, kindlamale sihtrühmale ja aktiivsed ning teadlikud turundajad. Teine ketserlik mõte on mul selline – kas raamatukogudesse ei võiks uudisteos minna, ütlemele, näiteks kuue kuu möödumisel selle ilmumise? Mitte nädala-kahe pärast, nagu see on praegu.

Nõnda püüab kultuuriajakirjandus kuidagigi ohjata ja suunata juba ammu üle kallaste valgunud (kirjandus)maailma. Teeb seda ikka vanade ja aina ahenevate pindade ning ressursidega. Ometi on kogu situatsioon ümberringi täiesti uus ja nõuaks hoopis uutmoodi lähenemist. Ristmeedia vajalikkusest ja vältimatusest on juba palju räägitud, ent vähe on seda näha praktikas. Tundsin andmeid otsides suurt puudust sellisest kohast, kuhu oleksid kokku lingitud kõik ilmunud kirjandusartiklid. Mõnel väljaandel on eeskujulik sisukord, mõnel aga pole seda sugugi, nii ulbivad kajastused netiavarustes laiali nagu partidele puistatud leivaraasukesed. Andmebaase on mustmiljon, aga ikka on

¹⁹ Vikerraadio saade „Vikerhommik“, 07.04.2016.

²⁰ Made Luiga, Uksed ühisele väljale. Sirp, 10.07, 2015.

neil mingi viga küljes, näiteks ISE kasutamine pole võimalik, kui sa ei tea, kelle kirjutatud artiklit millisest kirjandusteosest sa parasjagu otsid. Lihtsa vaevaga võiks kas või poodide raamatulinkidele lisada kõik viited arvustustele. Üldse on kogu turundusstrateegia justkui kiviajast pärit. Variandid on promoartikkel pressiteate vormis, katkend raamatust, arvustus või tutvustus, ja eriti vihale ajavad nn *top'*ide ketrarmised, raamatuid, mis juba on edetabeli tipus, ei peaks ju ometigi rohkem upitama. Neil on niigi hästi. Pisut tõlkekirjandust jõuab ka Mart Juure kõikvägevasse telesaatesse, eestlaste jaoks on see vist reklaami tipp, võib-olla ainult „Ringvaate“ studios istumine kaalub „Kirjandusministeeriumi“ üles. Võib küll koledal kombel nuriseda ja teha näo, et reklaam on prosta ja õige kirjanik ei vaja seda, paraku on elu kurb ja karm. Vajab küll, vajab oskuslikku, maitsekalt ja läbimõeldud turundust. Veel paar aastat tagasi olin nii sinisilmne, et ei tulnud selle pealegi, et kirjandusteoste müügi edu taga on tõsine töö. Arvasin ikka, et head võidavad ja pahad põruvad niisamagi. Kahjuks pole ma reklaamiguru, häid mõtteid või lahendusi varrukast ei puista. Võin vaid poliitiku järjekindlusega korrata mõtet, et marketingi tuleb suunata kõvasti suurem rahavoog. Muidugi teada pole väikekirjastustel või üksiküritajatel seda voogu kuskilt võtta. Tõlkis Lauri Eesmaa ära Péter Nádas'i „Mällestuste raamatu“, tegi ühe-raamatu-kirjastuse ja kui temalt Kulka nominentide õhtul küsiti, kuidas müük on olnud, vastas ta napilt, kuid ammendavalt: „Kehv.“

Raamatute ostmine on eestlaste igipõline komme. Katkestuseaastad keerasid pidevuse tuksi ja nüüd, kus raamat kuus oleks paljudele täiesti jõukohane, ei leita enam teed kauplusesse üles. Ma möönan, et ka siis, kui ma oleksin rikkam, ma ei ostaks poest 20 euroga ei ennast ega John Banville'i. Ma ostaksin neid käest kätte, näost näkku, ehk siis esitluselt, tuttavalt, sõbralt, Eestis on isiklik kokkupuude autoriga ostu-müügitehingu tagatis. Kultuur – see on eelkõige harjumus. Harjumus osta ja lugeda ajakirju ning raamatuid, käia teatris, kuulata muusikat. Harjumused on kujundatavad. Vaja oleks sammhaaval mitme asja õgvendamist. Kultuuripoliitika laiemalt – kuuldavasti päris kõva raha pannakse eesti kultuuri välismaailmale tutvustamise alla. Aga suurt ei midagi, et sedasama kultuuri oma inimestele kodusemaks teha. Või on need vormid kopitanud ega kõneta rohkemaid kui väga väikest ringi niigi asjassepuutuvaid inimesi. Kultuuri maksuvabastused/soodustused. Hinnad taskukohasemaks ja kasum suurema müügi pealt. Loomingu Raamatukogu on elus näide sellest, kuidas soodsa hinnaga hea kirjandus müüb. On ju vahe sees, kas 25 euro eest soetada üks raamat või terve aastakäik hüva kraami. Kuidagi vähendada ja ohjata nimetuste arvu. Kui kõik ühest suust kurdavad: liiga palju, liiga palju, liiga palju! – miks siis keegi midagi ette ei võta? Läbimõeldum, tänapäevasem

ja pikaajalisem reklaamistrateegia. Kriitikat on kapaga, aga lahendusi pakuvad vähesed, need jäävad samamoodi mõnda artiklisabasse pidama ega jõua sealt edasi. Kas või elementaarne e-raamatute tasuta levik kolm aastat pärast ilmumist oleks kindlasti abiks kirjanduse levikul massidesse.

Muidugi pean ma hoopis tõlkearvustustest rääkima, ometi ei saa jääda tähele panemata, kui mõttetu see kõik on, kui mina ja minusugused ei osta aastas ühtegi tõlkeraamatut. Siis on ju süsteem viltu. Ma võin kõik need arvustused läbi lugeda, aga kui te mind poes ei näe... siis tuleb rääkida sellest, miks ei näe.

See on aga poliitiline küsimus ja nõuab poliitilisi vastuseid.

AJALOOLINE REALIA SÜMBOOLSES AJATUS RUUMIS EHK KUIDAS MAOLEN [SENI] TÖLKINUD MÖNESID DANTE PARADIISIKUJUNDEID ÜLAR PLOOM

1. Dante „Paradiisi” tõlkimise probleeme on nii palju, et nende osalinegi üleslugemine seab ohtu selle essee jaoks ette nähtud tähe märkide arvu. Siiski alustan ühest suuremast teemast, mis puudutab keelt ja tajumist/mõtlemist üldisemalt. Dante ise seob keelelise väljenduse probleemi üleloomuliku nägemise ja selle mäletamise küsimusega: kuidas kirjeldada seda, mida tema tegelane on vaimusilmas näinud või arvanud nägevat ja mida kannab vaid osaliselt mälu, sest vaimne visioon näikse olevat taastamatu?

Ma olin taevas, kus ta valgust annab
enam kui mujal, ning säälnägin asju,
mida, kes säält ehk naasebki, ei mõista.

Me vaim teel igatsuse sihi poole
niisugusesse sügavusse tungib,
et tagasi ei oska tulla mälu.
(„Paradiis” I, 4–9, tlk Harald Rajamets)

Aga nüüd võiks kiuslikult küsida, kas Dante oleks Paradiisis olles olnud suuteline kirjeldama seda, mida ta parasjagu nägi. Ehk ikkagi see küsimus, kuidas on meeleline nägemine (või siis ülemeeleline „nägemine”) seotud „keelelise nägemisega”. Kas pole mitte äkki nii, et [sageli] „keeleline nägemine” alles fikseerib selle, KUIDAS meeleliselt nähakse/tajutakse. Dante ise sõnastab probleemi väga selgesti XXX laulus nii:

Jumala valgus, sinu paistel nägin
tõe kuningriigi ülevat triumfi,
nüüd anna jõudu öelda, **kuidas** nägin!
(„Paradiis” XXX, 97–99, tlk Ü. P.)

Dante asub nimelt kirjeldama seda, mida tema tegelane näeb (on näinud) puhtas valgustaevas empüüreumis, mis tema süsteemis on kümnes, ruumitu taevas.²¹ Ehkki empüüreum peaks olema puhas valgus, kirjeldab Dante seda

.....
²¹ XXX laulus ütleb Beatrice Dantele, et ta on tema toonud kõige suuremast füüsilisest taevast paika (itaalia k *loco*, ladina *locus*, seega ei kasuta Dante tehniliselt „ruumi” mõistet), mis on puhas valgus.

samades kategooriates (ruumilistes ja ajalistes), millega kirjeldatakse meile tuttavat siinpoolset ajalist ruumi. Ometi peab ta seda tegema viisil, mis aitaks lugejal mõista, et tegemist on erilise ruumi ja selles paiknevate asjadega. Niisiis mitte ingliskeeles, vaid ikka inimkeeles koos vastavate ajaliste, ruumiliste ja isikuliste indikaatoritega. Muidugi ütleb Dante, et „seal” need [ruumilised] kategooriad ei kehti:

Seal ju ei loe, et „lähedal” või „kaugel”:

kus Jumal vahetult on valitsemas,

seal pole loodusseadusele ruumi.

(XXX, 121–123, tlk Ü. P.)

Aga niimoodi väites kasutab ta ise ruumilist „seal” (originaalis: „Presso e lontano, *lì, né pon né leva*”, täpselt tõlgituna „Lähedal ja kaugel, seal [empüüreumis], ei anna midagi juurde ega võta midagi ära”). Dante üleloomuliku visiooni üleskirjutajana ei saa [üldjuhul] läbi ilma loomuliku keele deiktilliste markeriteta („Paradiisi” lõpuosas esineb siiski kohti, kus deiksised [peaaegu] kaovad).

Niisiis keele kaudu on teispoonsus ja siinpoonsus omavahel paratamatult seotud, ehk teisisõnu esitatakse keeleliselt väljendamatut ruum keeleliste vahenditega. See aga tähendab, et need vahendid peavad olema kasutatud mingil erilisel viisil, sest muidu poleks teispoonsusest mõtet rääkida. Teispoonsus on siinpoonsuses mõttekas ja mõistetav ainult seeläbi, et see pole siinpoonsus ja peab järelikult olema teistsugune. Seega peab autor keelt vormima ja looma teema kohaselt, aga samas kujundab loodud keel ka teemat ennast. Aga mis on „Paradiisi” teema? Kokkuvõtlikult järgmine: Dante kui teispoonsuses reisija kujutus kohtumisest inimhingedega, kes on pälvinud paradiisiõndsuse ja kelle „kodu” („[...] end nägin peegeldamas / tuhande eri astmeil ümberringi / neid kõiki meist, kes taas on jõudnud koju”, Par. XXX, 112–114) on koos inglitega väljaspool igasugust ruumi (nad küll ilmuvad Dantele – ilmselt narratiivi huvides ja süsteemi loogikast lähtuvalt – hierarhiliselt eri füüsilistes taevas-tes). Miks ma panen „kodu” jutumärkidesse? Sest see on kujundlik väljendus ruumist, mis pole ju ruum.²² Aga kodu me kujutame ette ka konkreetset ja ruumilist, mitte üksnes seisundilist. Kodu on ruum, kus tekib kodune seisund ja kodune tunne. Milline? No sa võid näiteks istuda tugitooli ja visata jalad lauale. Kas Dante õndsad vaimud teevad sedasama? No päriselt ei tee, aga istmed on neil küll seal empüüreumi õndsate roosis, mõnel – nagu näiteks Luksemburgi valitseja Heinrich VII, kellest Dante lootis kristlaskonna ühendajat –

²² Muidugi, kui järele mõelda, siis on kodugi üks tore müütiline kujund, mis hõlmab küll ka konkreetseid asju: maja, korter, mööbel, raamatud, vaip kassi või koeraga...

isegi päris troon. Õndsate roos on kujund, õndsate toolid on kujundid ja ka õndsate valitseja troon on kujund. Viimane on pealegi ajalooline kujund ja ajalooline reaalarv, teatud perioodi valitsejate teatud tüüpi iste, millel on väga tugev sümbolne väli. Kus aga selline iste paikneb? Kas valguses? Selgub, et sinna on ikkagi ka mingit paleed ja õukonda vaja. Seega on ka ajatus ja ruumitus ruumis Dante sümbolised kujundid konkreetse sotsiaal-ajaloolise taustaga.

Kõikides „Paradiisi” kujutatud taevastes – ka kõige puhtamas valgustaevas – ja nende korralduses ilmnevad inimestevahelised ja ühiskondlikud suhted, mis pole oma igavikulisusest hoolimata maistest sotsiaal-ajaloolistest suhetest vabad. Dante kui oma ajastu kunstnik kasutab ka oma sümbolsetes paradiisikujundites alusmaterjalina konkreetseid ajastulisi reaale. Defineeriksin reaale konkreetsete ajastuliste struktuuridena. Dantel võivad need struktuurid olla materiaalsed (nt hooned koos treppide või redelite või astmetega) või institutsionaalsed seadused, millel on sageli samuti materiaalne mõõde (kloostrid, linnad, foorumid). Nendes struktuurides tegutsevad või tegutsenud inimesed (hinged) esinevad kas oma maistes või siis oma taevastes ametites. Kui mõni hing oli maa peal kloostriülem, siis seondub see konkreetset maise sfääriga. Aga on huvitav, et ka taevastes ollakse sageli funktsioonis, mida keeleliselt väljendatakse maiste struktuuride terminites. Nii on Peetrus, Johannes ja Jakobus, kes Dante vaimust „eksamil” kontrollivad, „parunid”. Kristus on valitseja või kuningas, Jumal-Isa on keiser ja nii peavad ka Is(s)anda õpilased olema esitatud kujundlikult sellesama hierarhia loogika järgi. Dante kasutab „taevaõukonna” kujutamisel maise õukondlikkuse imaginaariumi. Muidugi kasutab Dante neid ajaloolisi reaale sümbolises tähenduses. Niisiis, nägemise ja nägemise esitamise vahel pole vastuolu vaid selles, et nägemine on suurem kui mõte ja mõte suurem kui sõna²³, vaid vastupidi, sõna just kutsubki esile nägemise mingil kujul. Ja kujundlik sõna kutsub esile kujundilise nägemise, omamoodi varinägemise. Vaid seesuguse varinägemise taga peaks siis aima seda valgustatud otsenägemist, mis õndsatel on, nagu väljendas juba püha Paulus esimeses kirjas korintlastele (1Kr 13:12). Selline otsenägemine peaks olema ideaalis kõigil õndsatel vaimudel. Aga reaalselt, kui üldse, on Dante enda puhul tegelasena kogu Paradiisi jooksul vaid kahel korral tegemist Jumala nägemisega otse. Esmalt näeb ta Jumalat valguspunktina („Paradiis” XVII, 17–18), päris teose lõpul aga (tegelikult on see siingi esitatud geomeetrilise võrdumina) kolmes perfektses üksteisest peegelduvas valgusringis. Siis näeb

.....
²³Kui kiduraks ja mannetuks jääb sõna
mu mõtte jaoks; too aga nähtu kõrval
on pisike, kui mõõdus liialdada.
(XXXIII, 121– 123, tlk Ülar Ploom)

Dante ühes ringis, Kristuse ringis, inimese nägu. Nii et me ei saa ka nendel juhtudel rääkida „otsenägemisest“. Dante ju n-ö tõlgib kirikuisade ajaloolis-teoloogilise kontseptsiooni kolmainsusest geomeetriliseks kujundiks, millele lisab veel ühe ikoonilise võrdumi Kristusest kui jumalast ja inimesest.

Sellises sümboolses raamistuses ei saa ka konkreetset ajaloolised reaaliid oma ajaloolisest taustast hoolimata olla puhtajaloolised, vaid tõusevad metafoorsele ja sümboolsele tasandile. Reaalidest saavad tegelikult kvaasireaalid. Aga kui Lakoff-Johnsoni vaimus järele mõelda, siis elame me ju kogu aeg ka siinpoolsuses oma keelelis-metafoorses unenäos. Me lihtsalt oleme unustanud, et need asjad, mida me näeme, pole laua „jalad“, et me ei tunne tuule „puhumist“, et ei kuule ega näe mere „mässamist“ jne. Samas teame ka, et keemilised valemid ja materjalide esitus füüsikalistes kategooriates on samuti vaid tehniline keel. Füüsikud ilmselt kirjutaksid teispoorsuse (või olgu see nt universum enne aega ja ruumi) üksnes oma keele kategooriates.

2. Vaatlen järgnevas ajalooliste reaaliid reaale või pigem ajaloolistel reaaliid põhinevate sümboolsete kvaasireaalide tõlkimise probleeme viie lühikese *case-study* vormis.

2.1. Kuristiku (*abisso*) kujund (kogu teose põhjal)

Olen Dante „kuristiku semantikat“ uurinud kahes varasemas töös.²⁴ Termin „kuristik“ esineb „Jumalikus komöödias“ kokku 8 korda ja selle tähendus on muutuv, isegi mõneti vastuoluline. „Põrgus“ on seda kasutatud 4 korda, alati negatiivses tähenduses. Harald Rajamets on selle tõlkinud „valurikkaks kuristikuks“ („Põrgu“, IV, 9), „piinakuristikuks“ (IV, 24), „sügavikuks“ (XI, 5) ja „kuristikuks“ (XXXIV, 100). „Kuristik“ tähistab füüsilisel tasandil põrguauku, sügavat lehtrit, millest hoovab vänget haisu ja patuste karjeid. Füüsilisest reaalsusest määratlusest saab kunstiline ja moraalne kujund. Põrgukuristik on seotud piinadega, õudusega, vabaduse ära võtmisega jpm.

„Purgatooriumis“ muutub kuristiku kui kvaasireaalsuse semantika. Õuduse ja piina tõrjub välja ebalemine, teadmatus. Nii küsib Purgatooriumi saare valvur Cato Dantelt ja Vergiliuselt esimeses laulus, kui näeb neid saabuvat

²⁴ Ülar Ploom, Sulla semantica dell'abisso nella Divina Commedia. LEA (Lingue e letterature d'Oriente e d'Occidente) nr 2, Firenze, Università degli Studi, 2013, lk 553–564; Ülar Ploom, From the infernal abyss to the *abisso dell'eterno consiglio*: on Dante's rhetoric of space in the context of (intellectual) freedom. Rmt-s: Zygmunt G. Baranski, Andreas Kablitz, Ülar Ploom, *I luoghi nostri*. Dante's natural and cultural spaces. Tallinn, TLÜ Kirjastus, 2015, lk 206–234.

puhastuspaika ebaharilikku teed mööda:

Son le **leggi d'abisso** così rotte?

(„Purgatoorium” I, 46)

Rajamets pole ilmselt võrrelnud „kuristik” / *abisso* kasutamist kogu „Komöödias”. Seepärast lähtub ta vaid sellest konkreetsest kontekstist, kui tõlgib:

Kas **sügaviku seadus** nii on murtud?

Ega tõlkele selles kontekstis polegi midagi ette heita. Alliteratiivne „sügaviku seadus” on ju väga kena. Lihtsalt toimub kuristiku kujundi muundumine ja läheb kaotsi võimalus mõista kujundi dünaamikat kogu teoses. Veelgi rohkem tuleb sama puudus ilmsiks „Purgatooriumi” järgmises kuristiku näites, kui Dante-tegelane imestab, miks Jumal oma õiglustundega ja õigusemõistmisega viivitat:

O è preparazion che ne **l'abisso**
del tuo consiglio fai per alcun bene
in tutto de l'accorger nostro scisso?
(„Purgatoorium” VI, 121–123)

Või valmistad sa oma **otsustuse**
ürgsügavuses hüvangu, mis meile
maapealseile on äraarvamatu?

Iseenesest on siingi Rajametsa kujund väga hea. (Ka „Põrgus” kasutab ta „kuristiku” asemel korra „sügavikku”.) Pealegi tekib konnotatsioon kõigile tuntud psalmireaga „Sügavikust hüüan su poole, Issand” („De profundis”). Aga siingi läheb kaduma kuristiku kujundi areng. Põrgu piina- ja patukuristiku asemel on purgatooriumis inimese tasandil tema teadmatuse kuristik, aga ka Jumala kuristik, mis ennast inimesele ei ava.

„Paradiisis” hakkabki domineerima „jumaliku kuristiku” kujund. See tähistab inimlikus perspektiivis määramatust ja jumalikus perspektiivis tema vabadust.

Ficca mo l'occhio per entro **l'abisso**
de l'eterno consiglio, quanto puoi
al mio parlar direttamente fisso.
(„Paradiis” VII, 94–95)

Ilmar Vene valib oma tõlkes kontekstuaalselt samuti väga huvitava ja üksik-
kaasusena igati sobiva variandi²⁵:

Nüüd suuna oma pilk, kui palju suudad,
sa **jääva otsustuse põhjatusse**,
ja järgi minu kõnet peatamata

Muidugi on kuristik põhjatu, aga samas mõjub Jumala teadvuse põhjatusse ku-
jund kuidagi vähem traumeerivalt kui teadmine, et jumalik nõu tuleviku suh-
tes on inimesele kuristik.

„Kuristik“ esineb veel korra sama, jumaliku seaduse kuristikuna.

Ma quell'alma nel ciel che piú si schiara,
quel serafin che 'n Dio piú l'occhio ha fisso,
a la dimanda tua non satisfara,
però che sí s'innoltra **ne lo abisso**
de l'eterno statuto quel che chiedi,
che da ogne creata vista è scisso.
(„Paradiis“ XXI, 91–96)

Ei oskaks taeva kõige puhtam hingki,
ei seerav, Jumalaga tõtt kes vaatab,
su huvi rahuldada küllaldaselt,

sest vastus **sügavikus** ju on tallel,
ses igaveses seades, kuhu kaeda
ei mõista ükski loodu omal pilgul.

Sellise tõlke tegin ma ise enne seda, kui kuristiku kujundi muutuvat semanti-
kat uurima asusin. Nüüd olen seda muutnud:

Ei suudaks siiski taeva kirkaim hingki,
ei seeravgi, kes Jumalasse vaatab,
su küsimusele täit vastust anda,

sest see on **tema kuristikus** tallel
seal igaveses otsuses ja sinna
ei heida ükski looduist oma pilku.

.....
²⁵ „Paradiisi“ tõlge on ilmumata, nii et ka Ilmar Vene tõlge, nagu ka mu enda oma, on
alles *in fieri*.

Mis sellest juhtumist selgub? Et ilma kompleksse tekstianalüüsita polnud üski kolmest tõlkijast osanud kujundi dünaamikat selle terviklikkuses säilitada. Dante on oma teoses kaheksal korral kasutatud terminit *abisso* (etümoloogiliselt viitab see kreeka keeles merepõhjale), tõlkes aga on nii puhtal kujul vaid ühel korral. Muidu esineb „valurikas kuristik“, „piinakuristik“, „sügavik“, „(ürg)sügavus“, „põhjatus“, „sügavik“. Kõik valikud on lokaalselt igati põhjendatud. Paraku ei ava need kogu teose tõlgendamise võimalust sellesama ühe kujundi, kuristiku kujundi kaudu: Dante jõuab oma vaimsel teekonnal patukuristikust („Põrgu“) kahtluste kuristikku („Purgatoorium“) ja sealt (Jumala) vabaduse kuristikku.

2.2. Õukondlikud kujundid (laulud XXIV–XXV)

„Jumaliku komöödia“ paradiisi õnnishinged on oma seisundilt ühtaegu võrdsed ja hierarhiseeritud. Jumala vaatlemine on intensiivsem vastavalt õndsuse astmele, mis lähtub eelkõige vaatleja enda tahtest. Seega on ka Paradiisis hierarhia nii inglite kui õndsate hulgas. Dionysios Areopagita ja Gregorius Suur võivad olla inglikoorige järjestuse osas eri meelt, aga järjestus on. Juba inglite nimetused ise peegeldavad võimusuhteid kategooriates, milles kumab läbi ka ajalooline realiteet. Inglid on alamast astmest kuni kõrgemani: inglid, peainglid, printsipaadid (ülemused), võimud, väed, dominatsioonid (vallad/valdused), troonid, keerubid ja seeravid. Juba peaingli nimetuses (itaalia keeles *arcangelo*) nähtub kreeka valitseja (*archōn*). Sellisena ilmneb see ka tiitlites „arhihiiskop“ (eesti keeles küll enamasti peapiiskop), „arhimandriit“ jne. „Printsipaadid“, „dominatsioonid“, „võimud“ (originaaltekstis *podestà*, ladina *potestas*), „väed“ ja „troonid“ aga näitlikustavad ajaloolisi võimu, valitsuse, sõjaväelisi ja ka õukondlikke suhteid. Meenutagem veel, et Dante räägib Beatricest kui oma daamist. Kurtuaasne sõnavara on paradiisisuhete kirjeldamisel ülioluline. Nii on Jumal metafoorselt esitatud keisrina, Kristus kuningana ja tema õukondlased krahvide või parunitena. Siinkohal võis Dante saada inspiratsiooni Ravenna mosaiikidest, millel (San Vitale kirikus) on kujutatud nii taevane kui keiser Justinianuse maine õukond. Dante, kes elas Paradiisi kirjutamise ajal Guido da Polenta õukonnas Ravennas, võis saada nende vaatlemisest tõuke kahe õukonna ristamiseks oma paradiisikirjeldustes. Kuidas aga võimusuhteid, mis on esitatud metafoorselt, eesti keelde tõlkida? Kuidas kujundeid säilitada?

Poi che per grazia vuol che tu t'affronti
Lo nostro **Imperadore**, anzi la morte,
ne l'aula più secreta co' suoi **conti**,
 sí che, veduto il ver di questa **corte**,
(„Paradiis“ XXV, 40–43)

Et meie **Keisri** armust enne surma
saad kohtuda sa tema **krahvidega**
palee varjatud saalis, nii et pärast,

kui näinud oled selle **hoovi** tõde,
sa tugevdaksid endas ja ka teistes
siis lootust, õige armastuse sõpra,

Ilmselt „conte“ otsene ülekanne „krahvina“ toimib valutult. Neutraalsemast „õukonnast“ on tekkinud vallatum „hoov“ (saksa *Hof*). Aga mis saab siis, kui Peetrusest saab parun, kes upitab Dantet tema usus eksamineerides „oksalt oksale“ (ma ei räägi sellest, et kujund tuleb mahutada ka 11-silbikusse)? Muidugi saaks öelda „aste-astmelt“. Aga kuna astmeid esineb paradiisitreppidel niigi kogu aja, oleks see teksti kujundlikkuse vaesestamine. Parun puu otsas aga võiks itaalia kirjandust tundval inimesel seonduda Italo Calvino romaania „Parun puu otsas“. Ka on parunil ka Eesti ajaloos pigem negatiivne tähendus. Nii valisin esialgu, ka rütmi arvestades, kurtuaasse termini „senjöö“ (ehkki prantsuse „seigneur“ võib – eriti suure algustähega – tekitada seose Jumalaga või Kristusega):

Finito questo, l'alta corte santa
risonò per le spere un 'Dio laudamo'
Ne le melode che là s'ù si canta.
 E quel baron che sí di ramo in ramo,
essaminando, già tratto m'avea
che a l'ultime fronde appressavamo,
 ricominciò:
(„Paradiis“ XXIV, 112–118)

Kui lõpetasin, püha õukond laulis
„Te Deum“ nii võimsalt üle kogu taeva
just sellel viisil, nagu seal on kombeks.

Ja too senjööri, kes oma usutluses,
mu oli oksalt oksa peale kandnud,
nii et me olime peaaegu ladvas,
nüüd ütles:

Võiks ju „senjööri“ asendada „vasalliga“, aga see muudaks ta ülikust alamal astmel olijaks, mida ta ju Dante suhtes pole.

Siiski, nüüd juba praegust esseed toimetades, pakun välja ka paruni variandi:

Too parun ent, kes oma usutluses,
mu oli oksalt oksa peale kandnud,
nii et me olime peaaegu ladvas,
nüüd ütles:

2.3. Skolastilisel dispuudil põhinevad kujundid ja nende ekstensioonid (XXIV–XXVI)

„Paradiisi“ XXIV–XXVI laulus teeb Dante Peetruse, Jakobuse ja Johannese ja minategelase kõnelusest usu, lootuse ja armastuse asjus omamoodi teoloogilise dispuudi. Muidugi ei võimalda teose vorm seda täisdispuudina esitada, aga Dante kasutab vastavat terminoloogiat, mis tekitab oma aja lugejas äratundmise tollal levinud argumentatsiooni vormist, selles osalejate funktsioonidest jne. Küsimus pole siiski pelgalt terminoloogias, vaid pigem selles, kuidas Dante ühitab ajastulise terminoloogia kujundlikkusega (nii nagu „paruni ja puu“ näites). Just kujund, vorm ja rütmid on need asjad, mis teevad kunstist kunsti. Vormist – üksteistsilbikust – ja rütmidest ma siin ei räägi (ehkki loomulikult tõlkes arvestan neid), küll aga kujundlikkusest. Dante räägib bakalaureuse ja magistri vahelisest dispuudist, aga samas annab sellele ka rüütlite turniiri dünaamika.

Sí come **il baccialier s'arma** e non parla
fin che 'l **maestro** la **question** propone,
per approvarla, non per terminarla,
cosí **m'armava** io d'ogne ragione
mentre ch'ella dicea, per esser presto
a tal **querente** e a tal **professione**.
(XXIV, 46–51)

Pühast Peetrusest on saanud teoloogia- või filosoofiamagister, Dante aga on bakalaureus, kes sooritab eksamit. Aga dispuut ei toimu mitte kloostris või mõnes aulas, vaid kaheksandas, kinnistähete taevas. Nii et taevane usutlus antakse edasi maise, ajaloos esineva reaalse dispuudi terminites, aga metafoorsus muudab selle kvaasireaalsuseks.

Nii nagu **varub relvi bakalaureus**,
kes ootab vaikselt, et **magister küsiks**,
kui enne hinde andmist teda proovib,

nii **relvastasin** end, kui tema rääkis,
ka mina kõigi **argumentidega**,
et säärasele õppejõule eksam anda.

Olen seega tõlkinud terminid väga selgelt: bakalaureus ja magister. „Tal quere” oleks sõnasõnalises vastes „säärane küsitleja või eksamineerija” või isegi „aukartustäratav küsitleja”. „Tal” omandab siin erilisuse varjundi (nii on näiteks „Põrgu” V laulus Paolo ja Francesca armastusloos Paolo kohta öeldud „cotal amante” – „seesugune armastaja”). Kuna Dante kujundiloomes on ühtaegu kvaasisuhet loov, siis on siin ka teatav mängulisus. Seepärast olen „säärase eksaminaatori” asendanud tõlkevastega „säärane õppejõud”. Terminis „õppejõud” tekkib ka konnotatsioon „jõud”, mis väljendub eksamineerimise viisis. Keskaegne dispuut oli pikk ja pingeline protsess, mis vältas rohkem kui päeva. Kõigepealt esitas magister bakalaureusele probleemi vastavate teeside vormis, millele bakalaureus pidi reageerima oma argumentidega („ragione” on eelkõige „põhjendus”). Siiski olen tõlkinud „ragione” „argumendiks” ja loodan, et see tegelikult tugevdab eksamineerimise ja väitlemise dünaamikat. Kui bakalaureus oli vastuse esitanud, algas diskussioon, mille käigus magister lükkas ümber argumentatsiooni, mis ei sobinud kokku tema teooriaga. Originaali värsireas 48 esinevad terminid peegeldavadki sellist kahefaasilist dispuuti. Esimene faas on *approbatio* ja teine *determinatio*, mis kätkeb ka hinnangut väitluse kvaliteedile. Seega on magistri eesmärk bakalaureust mitte kohe pihuks ja põrmuks teha („non per terminarla”) ega ka hinnangut anda, nii et dispuuti ei tulegi, vaid teda proovile panna („provare”) ja arutlema ärgitada. „Professione” on siin küll tunnistus, usutunnistus. See läheb siinses tõlkes kaduma, sest kujund („säärasele õppejõule eksam anda”) võtab kogu ruumi. Võinuks tõlkida ka, et „õppejõule usust eksam anda”. Siiski oleks see liigne informatsioon, sest niikuinii teame tekstist, et Peetrus küsib Dantelt usu kohta otse (v 52). Ega küsimus polegi ju kõikide terminite üksüheses järgimises, vaid

nende dūnaamikas, mille meister Dante on. Sealsamas saab magistrist väepeerlik. Nii on originaalis Peetrus äkitselt „primipilo“ (ladina *primipilus*), s.t Rooma sõjaväes teatud sadakonna ülem. Siin ei mõtle Dante muidugi mitte sõjaväeülemat, vaid apostlite kui usklike jõudude ülemat, seepärast tõlkisin kitsendatult „apostlitest ülimale“:

„La Grazia che mi da ch'io mi confessi“,
comincia'io, „da l'alto **primipilo**,
faccia li miei concetti bene espressi“
(XXIV, 58–60)

„Arm, mis nii heldelt lubab,“ alustasin,
„mul pihtida **apostleist ülimale**,
nüüd lasku mõttel selgelt väljenduda.“

Nagu öeldud, on Dante kujundiväli dūnaamiline. Dispuudilt minnakse üle vägede juhtimise juurde, sealt edasi pühakirja ja püha Pauluse juurde. Usu definitsiooni võtab Dante Pauluse kirjast heebrealastele (XI, 1: „Usk on loodetud asjade substants ja veendumus mittenähtavatest asjadest“). Samas lisandub siia kujundlikus vormis hinnang Pauluse kirjutamisele. Paulus on kirjutanud „tõe(se) sulega“ („verace stilo“). Seega peab ära mahtuma tertsiini nii usu definitsioon kui ka selle edastaja kohta käiv kujund. Definitsiooni olen võtnud Toomas Pauli piiblitõlkest, aga olen seda pidanud värsi pikkust ja rütmi arvestades kohendama.

E seguitai: „Come 'l verace stilo
ne scrisse, padre, del tuo caro frate
che mise teco Roma nel buon filo,
fede è sustanza di cose sperate
e argomento de le **non parventi**;
e questa **pare** a me sua **quiditate**.“
(XXIV, 61–66)

Ning jätkasin: „Nagu on kirjutanud
tõe sulega su armas vend, kes Rooma
koos sinuga tõi õige vaimu, isa,

usk — see on kõige loodetava substants
ja tõestus silmsi **mittenähtavale**;
nii **nähtub** selle olemus nüüd mulle.”

Dante stiili üks omapära on korrata sama mõistet või sarnaseid mõisteid eri vormides. Siin siis „[cose]non parventi” ehk „mitte-nähtavad asjad” ja „pare” kui „näib”, „nähtub”. Muidugi on näiv tõde pigem mitte-tõde. Seega siis olemus nähtub (tuleb ilmsiks), mistõttu olen loobunud esialgsest „paistab”. Paraku loobusin filosoofilise termini „quiditate” (ladina *quidditas*) tõlkimisest sama sõnaga. Ka „mis-sus” (vt Blackburni Oxfordi filosoofialeksikoni tõlkevastet) teeks lugemise asjatult raskeks ja juhiks terminile liigset tähelepanu. Võib-olla tuleks tõlkida „kviditeet”, aga see lisaks tubli annuse veidrust. Niigi on mõistetik piisavalt tehniline „substantsi” tõttu. Ja see jätkub. Peetrus kiidab Dantet, et too mõtleb nii substantsidele kui argumentidele kui süllogismidele.

Nüüd kuulsin: „Õigesti sa asja mõistad,
kui seletad, miks esitab ta usu
substantsi ja ka argumendi kaudu.”

Ja mina kohe: „Sügavamad asjad,
mis vaid siin ülal ilmutavad ennast,
seal all me jaoks on seevõrd nähtamatud,

et saavad olla antud üksnes usus,
millele tuginebki kõrge lootus:
seepärast vajame substantsi mõistet.

Kuid et just selle usu põhjal tuleb
meil väidelda, muud ise nägemata,
siis saabki selgeks argumendi tarve.”

Nüüd kuulsin: „Kui maapealsed õpetused
nii selged oleks kõik, siis poleks ruumi
sofistlikele targutlemistele.”
(XXIV, 64–81)

Ometi ei jäta Dante kasutamata kujundlikku võrdlust. Rääkida usu asjas substantsist ja väärtusest on nagu vaagida tõe mündi metallikonsistentsi ja kaalu:

[I]ndi soggiunse: „Assai bene è trascorsa
d’esta moneta già la **lega** e ’l **peso**;
ma dimmi se tu l’hai ne la tua borsa”.

[S]iis aga lisas: „Mündi **kaal** ja **sulam**
niimoodi päris õigesti on vaetud,
kuid ütle: on see sul ka endal kaukas?”

Piiblis esinevad talendid või rahad mitmetes Jeesuse tähendamissõnades. Raha või münt on sageli just tõe võrdum. Siinsel juhul on olulised nii metalli konsistents kui kaal.

Kõige lõpuks aga asetatakse pühakirja ilmutatud tõe süllogistliku arutlustõega kõrvu ja seatakse sellest kõrgemale. Ilmutuslik „süllogism” pole muidugi süllogism, vaid ilmutus. Ja ilmutatud usk ei tugine mõistusele, vaid on saanud Pühast Vaimust ja on kujundlikult esitatud vihma kaudu:

Appresso uscí de la luce profonda
che lí splendeva: „Questa **cara gioia**
sopra la quale ogni virtù si fonda,
onde ti venne?” E io: „**La larga ploia**
de lo Spirito Santo, ch’è diffusa
in su **le vecchie e’n su le nuove cuoia,**
è **sillogismo** che la m’ha conchiusa
acutamente sí’, che ’nverso d’ella
ogne dimostrazion mi pare ottusa”
(XXIV, 88–96)

Siis küsis valgus oma sügavusest,
kui sätendas seal, „**Aga aare ise,**
mis teisi voorusi nii kindlalt toestab —

kust said sa selle?” Mina: „**Pühast Vaimust,**
mis helde vihmamana ju sadas üle
nii vana kui ka uue [vastse] tunnistuse;

see **süllogism** on enda esitanud
nii veenvalt, et kõik vastuvaieldused
mu meelest jäävad ikka päris nüriks.”

„Gioia” on nii rõõm kui kalliskivi. Päris kindlasti on Dantel „gioia” juveeli või aarde tähenduses (või siis mõlemas, mis on provaansi ja 13. sajandi itaalia luules sagedane). Eriti seoses eelmise pildi mündiga. Usk kui aare on muidugi üldistatum ja metafoorselt tuttavlikum kui usk kui kalliskivi või juvel. Usk on see voorus, millele toetuvad teised kaks teoloogilist voorust: lootus ja armastus. Tuleb silmas pidada, et paljud Dante kujundid, eriti riimipositsioonides, lähtuvad riimi nõudest. Seega „ploia” („vihm”) tingib „cuoia” („nahad”) vana ja uue testamendi tähenduses, mis on siis algselt kirjutatud loomanahale (pärغامendile). Rajametsa (ja tema järel Vene ja mu enda) valitud riimita üksteist-silbikus seda nõuet pole ja see muidugi lihtsustab tunduvalt kogu tööd, aga kujundid tuleb üritada säilitada ka ilma riimita. Samas tundub siin „vana ja uue pärغامendi” säilitamine siiski liialdusena, „vanast ja uuest nahast” rääkimata. „Kirjanaha”? Aga see viiks mõtte liialt sõnale endale ja mitte mõttele. Seega tuli „vana ja uus tunnistus”. Siiski on kujund praegu ebatäpselt tõlgitud. NB! Nüüd, korrektuuri lugedes, asendan „uue” „vastsega”, sest alliteratiivne „vana” ja „vastne” kompenseerivad „ploia” ja „cuoia” riimi. Originaalis on öeldud, et Püha Vaimu lai vihm, mis valas end üle vana ja uue pärغامendi, on see „süllogism”, mis Dantet on veennud.

Niisiis ei toimu Dante kujundigenees vaid ühes kindlas domeenis, vaid Dante võtab küll ühe domeeni võrdlusaluseks, kuid siirdub sealt edasi teistele assotsieeruvatele domeenidele. Dispuut-tõde-tõe sulg-tõe sulam ja kaal mündis, ilmutatud tõe süllogism, mis ju pole süllogism, vaid ilmutatud tõe Pühast Vaimust, mis on kui värske vihm. Ei saa kuidagi öelda, et kõige sellega oleks tõlkes päriselt toime tulnud. Püütud siiski on.

2.4. „Trompet” või „pasun”/„tuuba” (*tuba*) (XXX laul)

Paradiisi XXX laulus on koht, kus Dante teeb autoreferentsiaalse märkuse oma suutmatuse kohta edastada Beatrice ilu. Ta annab mõista, et teeb, mis suudab, ja väljendab seda kujundlikult trompeti või pasuna puhumise kaudu. Vaatame katkendit tervikuna.

Dal primo giorno ch' i vidi il suo viso
 in questa vita, infino a questa vista,
 non m'è il seguire al mio canto preciso;
 ma or convien che mio seguir desista
 più dietro a sua bellezza, poetando
 come a l'ultimo suo ciascun artista.

Cotal qual io la lascio a maggior bando

che quel de la mia tuba, che deduce

l'ardua sua matera terminando,

con atto e voce di spedito duce ricominciò:

(XXX, 28–38)

Esitan kõigepealt katkendi täpse tõlke:

Alates esimesest päevast, mil ma nägin tema palet

selles elus, kuni praeguse vaatepildini,

pole minu laul olnud tema järgimisel takistatud.

Aga nüüd on vaja, et ma loobuksin luuletades

tema ilu järel käimast [tema ilu tabamast],

nagu juhtub iga kunstnikuga, kes jõuab oma võimete piirile.

Sellisena, nagu jätan ta nüüd kuulutada vägevamale

pasunale [tuba] kui minu oma, mis lõpetab

siinkohal nii suurt söakust nõudva ainese esituse,

alustas [Beatrice] otsusekindla juhi moel ja häälel:

Keskendun kujundianalüüsis väljendile „a maggior bando che quel de la mia tuba”. Itaaliakeelse teksti kommenteerijad on mõtestanud väljendi „bando della tuba” tähendust kui „luuletaja häält”. Ehk siis võiks vägevam pasun kuuluda paremale või kõnekamale luuletajale, kui Dante seda on. Et kellel on n-ö parem pasun. Metonüümiline pasun *pro* luuletaja on muidugi kõige otsesemalt seotud konkreetse ajaloolise keskkonnaga. Dante ajastul oli pasun väga oluline muusikariist, millel olid mitmed funktsioonid alates linnakodanike tähelepapanu tõmbamisest linnaväljakutel kuni sõjasignaalideni. Samuti on oluline seos viimsepäevapasunaga. Või inglipasunaga? Võib-olla on Dante pasuna suurim konkurent inglipasun? Aga eelkõige on küsimus ajaloolist, samas sümboolset kvaasireaali edasiandvas sõnas endas. „Tuba” tuleb ladina keelest ja selle etümoloogia on ebaselge. Zingarelli sõnaraamat annab esimese tähendusvastena järgmise seletuse: kreeka-rooma maailmas pronksist pasun, mida kasutati nii sõjasignaalina kui religioossetel tseremooniatel. Lisatakse, et see oli pikk ja sirge. Järelikult pole „tubal” selles tähenduses tegemist tänase pasuna või tuubaga. Edasi selgub, et ülekantud tähendustes on tegemist pasunaga üldiselt. Zingarelli toobki näiteks viimsepäevapasuna (*tuba degli angeli*). Kolmandaks ilmneb, et *tuba* võib ülekantult tähendada ka eepilist laulu, poeedi häält ja luulet üldse. Näidetena esitatakse „tuba di Omero”, „tuba di Virgilio”. Neljandana on „tuba” tuuba või pasun tänase muusikainstrumendina.

Mida siis tõlkimisel teha? Oma varasemas avaldamata tõlkeversioonis olen kasutanud just nimelt ülekantud vormi, tõlkides „maggior bando della tuba” „vägevamaks hääleks”. Ometi tundub nüüd, et see oleks kujundi vaesestamine. See läheneks tõlgendusele, mis on tõlkimise eeldus, aga mitte tõlkimine. Tõlkides näiteks „hõbedase hirve” „kuuks”, vaesestaksime tõlget. Aga tõlkida „tuba di Dante” „Dante pasunaks” oleks veidi naljakas meie keele konnotatiivsust silmas pidades. Muidugi võiks kommentaaris tuua sisse võrdluse inglipasunaga, aga esialgsel lugemisel oleks kummastus suur. Võiksid tekkida konnotatsioonid kellegi eest seismisega („kelle pasunat sa siin puhud?”) või pasundamise või tuututamisega. „Dante tuubast” ei maksa rääkidagi – selle jäme tõrtsumine looks kohe kas groteskse või naljatleva pildi. Aga Dante kirjeldab oma suutmatust laulda Beatrice ilu vääriliselt. Nali „tõmbaks kogu püüdlusele vee peale”. Seetõttu olen kasutanud oma tõlkes „trompeti” kujundit. „Trompet” on eesti keeles spetsiifilisem, võrreldes üldise „pasunaga”. Selles on ka mingi pidulikkus. Niisiis on praegusel kujul kogu väljend tõlgitud kontekstuaalselt nõnda:

Ma tema palge esmanägemisest
siin maises elus kuni praeguseni
tast olen suutnud laulda piiramata.

Nüüd pean küll oma luules jääma maha
ta ilust ma, just nagu iga kunstnik,
kel lagi käes. Just sellisena, nagu

ta jätan nüüd, **et tema ilu kiidaks**
üks võimsam trompet kui on mulle antud,
mis vaevu lõpetab nii sõaka teema,

Beatrice alustas taas juhi varmal
moel ning häälel:

„Trompet” ei võta ära võimalust mõista seda ka inglipasunana, eriti kui lisada vastav kommentaar. Ses suhtes võiks ju küsida, et milleks veel see viimsepäevapasun, kui Beatrice on juba paradiisis? *De facto* jah, aga viimane kohtupäev inglipasunaga fikseerib selle seisundi n-ö *de jure*.

2.5. Vääriskivid paradiisilooduses (XXX laul)

Selle essee viies kujundifookus keskendub juveelidele. Juveelid on keskaegse maailma eriline osa. Need said oma mõju tähtedelt ja omasid erilisi vägesid. Nii võrdleb Dante õpetaja Guido Guinizelli armastuse väe tärkamist armastaja südames daami kauniduse mõjul vääriskivi väe ja väärtuse tekkega vastava taevatähe mõjul. Mis roll on juveelidel Dante paradiisis? Kui Dante koos Beatricega empüüreumisse jõuab, on seal õnnisolek teadagi juba täies hoos. Aga et seda kõike näha, peab Dante laskma oma silmi karastada. Ja isegi siin, kus loodust ju oma kaduva iluga ja ebatäiuslikkusega pole, näeb Dante õndsaksolemist n-ö kvaasilooduslikus vormis. Aga looduspiltides on ka too salajane vägi, mis teeb neist midagi hoopis erilisemat. Kuidas loob Dante teksti, mis on looduslik ja samas jumalik? Tundub, et juveelikujundid on üks võte sellise maagia loomisel, mistõttu tõlkijagi peab juveelid loodusesse sisse sulatama ja jälgima, et see mõjuks „loomulikult“. Teiseks tuleb siingi arvestada rohket metamorfoosidega. Valgus läheb üle vormideks ja nood omakorda uuteks vormideks, kuni lõpuks Dante-tegelane justkui näeb substantse.

e vidi lume in forma di rivera
fulvido di fulgore, intra due rive
dipinte di mirabil primavera.

Di tal fiumana uscian faville vive,
e d'ogne parte si mettien ne' fiori,
quasi rubin che oro cirscunscribe;
poi, come inebriate da li odori,
riprofondavan sé nel miro gurge,
e s'una intrava, un'altra n'uscia fore.
(XXX, 61– 69)

Võimalikult täpne tõlge oleks niisugune:

Ja nägin leegitsevat punakaskollast jõekujulist valgust kahe kalda vahel, mis olid maalitud imeliste kevadvärvidega. Ja tollest [hunnitust] jõevoost väljusid elavad sädemed ja puhkesid igal pool õide, mis olid kui kullaga ümbritsetud rubiin; siis, otsekui lõhnadest joovastatud, lasksid [nad] end taas langeda imelisse veeneelu, ja kui üks sinna sisenes, tuli teine välja.

Selgub, et valgusjõe või tulejõe sädemetest tärkavad lilled on nagu rubiinid kuldses raamis. See tuletab visuaalselt meelde valitsejate kroone või ülikumõõ-

kade käepidemeid. Dante on igavikukujundite loomisel paratamatult oma aja laps. Praeguse tõlkeversioonina on valminud seesugune tekst:

Ja nägingi üht tuld nii nagu jõge,
kuldpunast voogu kahe kalda vahel,
mis olid kevadiselt imekirkad.

Sealt kargas välja sädemeid nii erksaid,
mis pervel õide puhkesid kui lilled
ja kiirgasid justkui rubiinid kullas;

siis, nagu kevadisest lõhnast joobes,
need langesid taas võluvasse neelu;
kus kadus üks, seal kargas välja teine.

Varasemas versioonis oli jõe kallaste kohta „mis olid kirkad nagu kaunis kevad“, aga see kujund jääb ebamääraseks. Dante „dipinte di mirabile primavera“ näitab, et jõe kaldad olid kevadiselt kirkastes toonides.

Samas olen Dante tõesti pööraselt dünaamilist kujundivoogu natuke kainestanud, ehkki tõlkimisprotsessis olen samuti olnud päris pöörane. Seega esines mul selliseid vorme nagu „mis õitsetasid pervel kauneid lilli ja särasid justkui rubiinid kullas“ jms. Aga see näis ühel hetkel ilmselt ülepaisutatud barokliku kompotina. „Mis ümberringi tärkasid kui lilled“ on küll originaalile lähedasem, kuid kujundina eesti keeles väär. Sädemed ei saa ümberringi „tärgata“ nagu lilled. Võib kujutada ette, et kui sädemed kukuvad kummalegi pervele, moodustuvad nende kokkupuutest pervedega lilleõied, mis on punased nagu rubiiniterad. Mul olidki alguses rubiiniterad. Mulle näib tegelikult, et ka Dante on oma kujundites kohati ebatäpne. Pühaduserüvetus? Kahtlema ta. Me ei saa kuidagi teada, kuidas keskaegne itaaliakeelne lugeja seda teksti ette kujutab. Pealegi Dante ju lõi itaalia keelt luuletades rohkem kui keegi teine tema kaasaegsetest. Kus siis need rubiiniterad ikkagi on? Kaldal, sest nad kukutavad end pärast õidepuhkemist kuldpunasesse voogu tagasi. Aga kaldad olid ju maalitud kevadiselt kirkastes toonides. On siis need kuldsed või need kevadised toonid? Ega need muidugi pruugigi olla suviselt leherohelised. Aga häda ongi selles, et perved on endistest kevadiselt kirkastest toonidest muutunud äkitselt kuldseteks, kuhu langevad sädemed rubiiniteradena „tärgavad“. Samas olen Dante teksti kujundivoogu „kainestamist“, kui lubatakse nii väljenduda, pingestanud verbi *uscire* („väljuma“) – „uscian faville vive“ ja „n’uscia fore“ – tõlkimisega „kargamiseks“.

See, et dünaamilised metamorfoosid on nii staatilise seisundi nagu igavikuõndsus pingestamise jaoks hädavajalikud, on absoluutselt arusaadav. Muidu võiks fakti tuvastada ühe lausega ja siis poleks ka tõlkijal probleeme. Aga Dante dünaamika ja üldse keskaegsete poeetide dünaamika (kujundite tulevärk esineb nii eelmainitud Guinizellil kui uue maheda stiili meisterpoedil Guido Cavalcanti, mille puhul Italo Calvino on rakendanud mõistet „reaalide parifikatsioon“, millega ta peab silmas abstraktsete mõistete, näiteks ilu võrdlemist konkreetsete reaalsete nähtustega) on eesti kainemale lugejale, eriti tänasele lugejale pisut liiast. Seega peab tõlkija kusagilt järele laskma. Samas kusagilt lisama, et pinge säiliks.

Aga vaatame edasi. Selgub, et kogu see pöörane vormimäng on vaid näilikkus. Sest kord saab Dante näha õndsaid vaime nii, nagu nad paradiisis tegelikult on – nii lubab Beatrice.

Anche soggiunse: „Il fiume e li topazi
ch'entrano ed escono e 'rider de l'erbe
son di lor vero umbriferi prefazi.“
(XXX, 76–78)

Ja lisas siis: „On jõgi ja topaasid,
mis selles hüplevad, ja lillepidu
tõelise olemise peitepildid.“

Topaasid? Ilmselt siis kuldsed, mitte sinised topaasid! Aga igatahes olid need enne rubiinid, mitte topaasid. Samas, vahet ju pole, kui tegemist on millegagi, mis itaalia keeles on „*umbriferi prefazi*“ ehk täpses tõlkes „oma tõe(lise olemise) ennatlikud varikujud“.

Ja tõepoolest, kui Dante on „ripsmeotstega“ valguse jõest „joonud“ (nii Dante just ütleb, ei, ta ütleb, et „ripsmete renniga“), kaovad peitepildid ja Dante näeb kahte taevaleeri – ingleid ja õndsaid vaime – nende „tõelisel kujul“. Aga kuidas ta seda väljendab? Loomulikult figuratiivselt:

Cosí mi si cambiare in maggior feste
li fiori e le faville, sí ch'io vidi
ambo le corti del ciel manifeste.
(XXX, 94–96)

Mu silme all said hiilgusrikka vormi
kõik sädemed ja lilled, nii et nägin
õukondi mõlemaid nüüd õigel kujul.

Õukondi mõlemaid („ambo le corti“)! Just nimelt, sest igavesel reaalsusel on ikka ajalooline ümbris. Dante näeb, aga palub kogu aeg toetust, et ta saaks öeldud, mida ja kuidas näeb. Just see „kuidas“ on oluline. Kordan veel korra juba käesoleva töö algul toodud tsitaati:

Jumala valgus, sinu paistel nägin
tõe kuningriigi ülevat triumfi:
nüüd anna jõudu öelda, kuidas nägin!
(XXX, 97–99)

Selgub, et inglite ja õndsate asupaik on roosikujuline. Aga roosi õielehtedel, mis on teadagi valgusest, peegeldavad end õndsate vaimud jumalikus valguses, nagu nõlvak vaatleb end veepeeglist. Taas on meil looduse kujund. Aga milline on siis ikkagi see õndsate vaimude väljanägemine ja kuidas nad seal õies täpsemalt paiknevad? Ka siin oleme tunnistajaks kujundi muutumisele. Roosist saab lõpuks ikkagi midagi kloostriarnast ja õndsad on rietatud valgetesse vaimulikurüüdesse.

Nel giallo de la rosa sempiterna,
che si digrada e dilata e redole
odor di lode al sol che sempre verna,
qual è colui che tace e dicer vole,
mi trasse Beatrice, e disse: „Mira
quanto è 'l convento de le bianche stole!
Vedi nostra città quant'ella gira.“
(XXX, 124–130)

Täpsem tõlge:

Siis igavese aste-astelt laieneva ja avarduva ja igavest kevadet toovale päike-
sele kiidulõhna hõngava roosi kollasesse [ossa] viis mu, kes ma olin nagu see,
kes vaikib, aga soovib rääkida, Beatrice, ja ütles: „Vaata, kui suur on valgete
stoolade konvent! Vaata, kui laias ringis kaardub meie linn.“

Kujundlik tõlge:

Siis igavese roosi südamikku,
mis kaardub astmeil avarail ja kiitu
kestvale kevadpäikesele hõngab,
viis mu, tummaltki kõneka, Beatrice,
ja ütles: „Vaata nüüd, kui suurel hulgal

näed valgeid stoolasid siinsel konvendil!
Ja vaata, kuivõrd laias ringis kaardub
me linn

Niisiis viib Beatrice Dante roosi südamikku. Itaaliakeelne „giallo” tähistab õietuppe, kus paiknevad emakas ja tolmukad. Aga Dante emakale ja tolmukatele ei viita, vaid laseb roosi õietupe muutuda justkui ringjaks konvendiruumiks, kus õiepõhja valguse ümber kaarduvatel kroonlehtedel paiknevad õndsate istmed. Kahjuks olen vägagi hästi teadlik, et lasen roosil muutuda konvendiruumiks hoopis eksplitsiitsemalt, kui on originaalis. Osalt tingib seda väga ebamugavalt pikk genitiivfraas. Tegelikult kaardub originaalis kogu roosi ruum ja levitab Jumalale kiiduhõngu. Ka roosi dünaamilist avardumist edastavas kolmes verbis esinevast „di-di-do'st” („digrada”, „dilata”, „redole”) saab hoopiski „aar-ast-arail”, mille foneetiline „lõhn” pole seesama. Võib-olla tuleb see hoopistükki ümber teha. Aga tuleme taas mõnede ajalooliste kvaasireaalide juurde, mida olen püüdnud sellistena säilitada. Õndsad on Beatrice metonüümilises sõnastuses „valged stoolad”. Roomas oli stoola naiste kaheosaline pandlaga kinnitav keep, mis kattis alustuunikat. Aga kristlikul ajastul tähistab see kõrgema vaimuliku pealistrüüd. Me võime visuaalselt ette kujutada ikoonimaale, millel on Maarja ja Jeesuslapse ümber kujutatud ingleid ja pühakuid, näiteks Siena ikoonimaalija Duccio di Buoninsegna teost „Maestà”. Aga võimalik siiski, et siingi olid Dantel silmade ees Ravenna mosaiigid. Ja muidugi on oluline ka linna kujund (vrd Augustinuse Jumala „linnaga”).

Eelnevat kokku võttes tuleb tõdeda, et Dante mitte-ruum on ikkagi ruumiline või vähemasti kvaasiruumiline, sümboolselt ruumiline. Selle kvaasiruumi loob ta nii looduspilte kui oma aja kultuuripilte kasutades, sulandades need dünaamilisteks, vormi muutvateks pildivoogudeks. Seejuures on huvipakkuv nii reaalaajastuline külg kui ka poeedi võime sellega mängides sellest ometi eemalduda. Abstraktne ja substanttsiaalne antakse edasi väga konkreetsete piltide kaudu või siis kujundite jadade kaudu, mis kutsuvad lugejat (ja tõlkijat kui lugejat) neid muutuvaid pilte looma. Aga ka siis, kui on lootust, et kohe-kohe näemegi n-õ õigeid pilte, substantse ennast, jäävad need sümboolseteks piltideks, millel on samas väga reaalsed ja konkreetsete osised. See kõik seab tõlkijatele väga suure vastutuse – säilitada Dante kujundid, segamata neid seejuures suureks ja vormituks rosoljeks. Protsessina on selline töö loominguline ja õnnestav, resultaadinna selgub siiski (nagu eespool Dante Beatrice kujutamisel ütleb), et sageli on „lagi ees”.

NOOR-EESTI „VANDLITORN” — TÕLKIMISE PERSPEKTIIVIST KAIA SISASK

Selles, et nooreestlased 20. sajandi alguskümnendeil Prantsusmaad oma teiseks kodumaaks pidasid ning oma kirjanduslikud tõekspidamised just sealt laenasid, pole iseenesest midagi originaalset. Prantsuse *fin-de-siècle*'i tuules ja järellainetuses seilas enamik Euroopa ja isegi Ladina-Ameerika kirjandust ning pigem võib imestada selle üle, et äsja tärnanud eesti kultuur selle moevooluga nii jõudsalt kaasa suutis liikuda. Arvata võib, et kohalik „vana-” ja „uue-meelsete” vastuolu (milles samuti pole midagi ennenägematut) lahenes viimaste kasuks ikka just nendesamade üldiste suundumuste taustal ja toetusel. Nooreestlaste fakiiritrikiks võib pidada pigem seda, et neil läks korda ühendada tollane moevool – allakäigu, apoliitilisuse ja üleüldise tahtenõrkusega seotatav dekadentsikultuur – noore eesti kultuuri täiesti vastupidiste ideaalidega. Tõlkides euroopa, eelkõige prantsuse kirjandust, õppides sellest ning seda jälgendades, õnnestus Noor-Eestil teha estetistlikust elevandiluuutorni-kunstist edumeelne, ühiskonda ja üldist mentaliteeti transformeeriv koolkond, mida Tuglase mõjul ei kandnud mitte reaktsiooniaja masendusmeeleolud, vaid revolutsioonieelne paatos.¹ Noor-Eesti programm seisnes eelkõige lugeja maitse rafineerimises, sest üksnes sel moel oli võimalik saavutada paindlikum ellusuhtumine nii ühiskondlik-poliitilistes kui maailmavaatelistes küsimustes. Tagantjärele nägi Friedebert Tuglas Noor-Eesti asutamisaega suure eufooriana, pigem kaootilise kui mõtestatud protsessina: „Millise hooga tungisid tollal Eestisse uued mõisted! Ei tunginud siia esimest korda ainult kirjandusliku kultuuri nimetus, vaid ka kõik need ained, mis see nimetus piirab. Meie kirjandus oli võõras olnud euroopa kirjanduslikule edule, ja kui kord tamm meie ja Lääne vahelt murti, siis langes kõik ühel hoobil meie peale: kaugemast klassikast kuni „tänapäeva pühakuteni”. Meil polnud aega eristuda, kitsamat valikut teha, meil polnud aega „voolu” luua või „kooli” rajada. Me pidime vastu võtma ja sulatada katsuma, mis aga kultuuriliselt oli väärtuslik.”²

Esmalt natuke taustast. Mis puutub väliskirjanduse kättesaadavusse Eestis 20. sajandi alguses, siis mõistagi on siin juhtpositsioonil saksa kirjandus, mille tõlkeid ajavahemikul 1901–1917 on eesti rahvusbibliograafia järgi 407. Vene kee-

¹ Friedebert Tuglas, *Natuke helisemisest ja salvamisest*. Rmt-s: *Kogutud teosed* 10. Tallinn, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2004, lk 17.

² Friedebert Tuglas, *Noor-Eesti 1903–1905*. Rmt-s: *Kogutud teosed* 9. Tallinn, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2001, lk 15.

lest tõlgiti samal perioodil 168 teost, inglise keelest 88, prantsuse keelest 68 ja soome keelest 25 ilukirjanduslikku teksti. Enne esimest maailmasõda oli venekeelne tõlkekirjandus odav, selle eest ei tulnud kirjastajatel maksta honorari, kuna Venemaa ei olnud veel ühinenud välismaa autoriõiguste kaitsega. Samas võib arvata, et eesti haritlaste isiklikud raamatukogud sisaldasid rohkesti välisautoreid. Anton Jürgensteini isiklikus raamatukogus olevat saksa klassikute kõrval leidunud „rohkesti ka inglise ja prantsuse kirjanduslike suuremeisterite, kriitikute ja filosoofide töid saksakeelses tõlkes”.³

Teatmiku „Prantsuse kirjandus eesti keeles” (Eesti Rahvusraamatukogu 1996) andmetel oli esimene prantsuse kirjaniku teos, mis eesti keeles saksa keele vahendusel tõlgituna välja anti, F. R. de Chateaubriand’i „Tulisevaimoga poisike Renee” (Riia 1873). Enne aastat 1900 oligi tegu ümberjutustustega *à la* „„Keisri käskjalg”, prantsuse kirjaniku Juulius Verne järele jutust. M. Suvi, Tln., 1884–1886” jms. Prantsuse kirjandusest oli ajavahemikul 1873–1910 enim tõlgitud autor Jules Verne – enne aastat 1900 anti teda välja kaheksa korda, kuigi mõned teosed korduvad, nt „Kapten Granti lapsed” ilmus aastal 1889 Rakveres ajalehe Valgus kaasandena, aga ilmumine jäi pooleli (96 lehekülge); taas ilmus see 1890–1891 Tallinnas, sama ajalehe kaasandena, nüüd juba tervikuna (544 lehekülge). Sama lugu oli romaaniga „Meremadu ehk kaheksakümmend tuhat versta vee alt läbi” (1875, 1885). Kuna Jules Verne on üldse kõige rohkem tõlgitud prantsuse autor, siis siin käib Eesti ühte sammu teiste maade praktikaga. Seda perioodi iseloomustab ka saksa keele vahendusel tõlgitud Charles Perrault’ muinasjuttude suur hulk (teiste hulgas saksa keelest tõlkinud näiteks Eduard Bornhöhe). Üsna varakult avastati ka Émile Zola. 1899. aastal ilmus romaan „Vaenlase võimu all” (667 lehekülge, äratr. ajal. Sakala). 1905–1910 ilmus viis(!) Zola teost, jutustusi, aga ka romaanid „Nana” (1907) ja „Söekaevajad” (1908–1910), mille puhul pole võimalik tuvastada, kas tõlgitud on otse prantsuse keelest või muude keelte kaudu.

Uuemate kirjandusvooludega tutvusid nooreestlased esmalt siiski võõrkeelte vahendusel. Bernhard Linde meenutab, kuidas „Tartu eesti õppiva keskkooli-nooresoo kitsamas ringkonnas [- -] loeti ja imetleti [- -] Vene klassikerisi [- -]. Ei tea kust laenuraamatukogust olivad ka esimesed Vene „dekadendid”, Balmont ja Brjussov, nende ridade kirjutaja kätte puutunud.”⁴ Tuglas tõlgib sümbolistlikke vene autoreid Kuzmini, Brjussovit, Sologubi. Mis puutub romaani maade kirjandusse, siis meenutab Linde, kuidas Villem Grünthal

³ Paul Ambur, Ernst Särgava loomingu probleemistikust. Tallinn, Loodus, 1939, lk 23–24.

⁴ Bernhard Linde, „Noor-Eesti” kümme aastat. Tallinn, Loomingu Raamatukogu, 2005, nr 1-2, lk 18.

noorukina Verlaine'i luuletusi uuris ja kuidas tema ise tutvus „oma huvituse, mitte koolisunduse pärast“ Tartu gümnaasiumi viimases ja eelviimases klassis esimest korda Maeterlincki ja d'Annunzio töödega. Uus haritlaskond oli sageli saanud hariduse Treffneri gümnaasiumis, kus oli tugev ladina ja prantsuse keele õpetamise traditsioon. Tuglas alustas prantsuse keele õpinguid 1904. aastal Treffneri gümnaasiumi viiendas klassis, Aavik ja Semper õppisid prantsuse keelt ülikoolis; esimene Helsingi, teine Peterburi ülikoolis. Ka avastasid Eesti kunstnikud varakult Pariisi.

Johannes Aavik määratles nooreestlaste positsiooni „puhta kunsti“ esindajatenä, tunnistades, et see on üle võetud väliskirjandusest, ja pakkudes sellele välja ka nimetuse: „esteetilis-artistiline“ „...sest et see end teatud vormi, stiili ja kunstilise mõju austuses ja kättepüüdmisses avaldab“⁵. Ülekaalukalt tähtsad ongi nooreestlastele just vormikriteeriumid. Aaviku jaoks on rahva vaimulaad lahutamatu seotud keelelise väljendusega. Eesti rahva hetkeseisu 1915. aastal iseloomustab tema sõnul kängumine, mis väljendub ka kirjutamisraskuses „düsgraafias“, „eestlasel on nii lõpmatult raske omi mõtteid kirjalikult sõnastada ja neid ilusasti korraldada“⁶. Eeskujuks, kellelt õppida, toob ta gallia tõu, kellele on omane esiteks „sõnastamise kunst ja kirjaniku and“, teiseks keeruliste nähtuste lihtsustamine, nende kujutamine selgeis ja karakteristlikes peajoonetes ja just seeläbi saavutatud sugestiivsus⁷. Seega võib keele täiustamise kaudu jõuda eestlaste iseloomu parandamisele, mille all ta peab ilmselt silmas just „tõu“ parandamist. Aaviku arvates on sõnadel esteetiline väärtus – artiklis „Villem Grünthali laulud“ tsiteerib ta prantsuse poeti Théophile Gautier'd: „Luuletajatele on sõnadel päälle nende hariliku tähenduse veel iseäraline ilu ja väärtus, samati nagu kalliskividel, mis veel ei ole ihutud ega käevõrudesse, kaelakeedesse ja sõrmustesse kinnitatud; nad huvitavad asjatundjat, kes neid väikeses laekas vaatab, kuhu nad tallele on pandud, samati kuldseppa, kes juveeli kuju mõtleb. On teemanti-, safiri-, rubini- ja smaragdisõnu, on jälle ka niisuguseid, mis hõõrudes fosforina hiilgavad, ja ei ole sugugi hõlbus ülesanne neid valida.“⁸ Sõnad on seega materjal lihvimiseks ja kombineerimiseks, mida Aavik nii oma originaalloomingu kui tõlgete puhul teeb juveliirile omase täp-

⁵ Johannes Aavik, Noor-Eesti ja arvustus. Noor Eesti. Kirjanduse, kunsti ja teaduste ajakiri 1910/1911, lk 114–115.

⁶ Johannes Aavik, Rahvuslik tunne Eestis. Albumis: Rahvusküsimus: I. Jurjev, EÜS-i Kirjastus, 1915, lk 29.

⁷ Johannes Aavik, Prantsuse Kirjandus 19-ndal aastasajal. Eesti Kirjandus, 1912, nr 2, lk 388.

⁸ Johannes Aavik, Villem Grünthali laulud. Noor Eesti. Kirjanduse, kunsti ja teaduste ajakiri 1910/1911, lk 101.

suse ja harmooniatajuga. Üritades ületada vastuolu oma sümbolistlike ja klas-
sistsistlike sümpaatiate vahel, millest esimest iseloomustab ähmasus, teist aga
äärmine selgus, hakkab Aavik kuulutama sõnade „sugereerivuse” ideed, mille
järgi sugereeriv saab olla üksnes võimalikult täpne ja hoolikalt valitud sõna.
Nii näiteks ei huvita teda E. A. Poe tõlgete puhul mitte niivõrd originaaltruu-
dus kui soov rõhuda selgusele ja lühidusele. „... tõlkijal oli auahnus [- -] viia
see Poe tõlge nii kõrgele täpsuse, tiheduse ja peenuse suhtes, et see oleks võrd-
ne mis tahes kultuurkeelega hääle tõlkele (nt Baudelaire’i prantsuskeelsele)”⁹.
Ka oma märkustes keele kohta 1926. aasta „Hirmu ja õuduse juttude” kogu-
miku lõpus ütleb ta, et on saavutanud paljudes lausetes lühiduse, mis paiguti
ületab isegi originaali enda¹⁰. Poe novellide tõlkimisel inglise keelest näib ta
kasutavat prantsuse keele abi, kuna kohati langevad nii lauseehitus kui sõnava-
lik kokku rohkem Baudelaire’i teostatud prantsuskeelse tõlkega kui originaali
enesega. See saab mõistetavaks, kui teame, et Aaviku meelest oli just prantsuse
keel selguse ja lühiduse ülim eeskuju. Kuna Aaviku inglise keel polnud väga
hea, nagu ta ise oma kirjades Tuglasele väidab, kasutas ta Baudelaire’i tõlget
pigem enese kontrollimiseks, ületades vahel siiski originaalkeelest tõlkimise
rangelt korrektseid piire. „Poe tõlkimine saaks mulle pääleegi õige raske ja aega
kulutav töö olema,” kirjutas ta Tuglasele 27. (14.) V 1909. „Juba inglise keel ise
teeb palju tüli, sest et sõnaraamatut tuleb tarvitada, ja pääle selle tahan teks-
ti kahe tõlkega, prantsuse- ja saksakeelsega võrrelda.”¹¹ Aaviku varasemates
Poe-tõlgetes on ilmselgeid Baudelaire’i jälgi raskem tuvastada, küll aga on neid
leida hilisemas, 1926. aastal ilmunud tõlkekogumikus.

Oma selgusearmastuses näib Aavik juhinduvat noorelastele hästi tun-
tud tekstist, Maupassant’i romaani „Pierre ja Jean” eessõnast („Etude sur le
roman”), mille järgi kirjanik peab reprodutseerima tõetriult illusiooni, mille
ta loob endale maailmast: „Mida ka ei tahetaks öelda, on selle väljendamiseks
üksainus sõna, üksainus verb, et seda hingestada ja üksainus adjektiiv, et seda
iseloomustada. Seega tuleb otsida seni, kui need on leitud, see sõna, see verb
ja see adjektiiv, ja mitte kunagi rahulduda ligikaudsega, mitte kunagi laskuda
olgu või õnnestunud kelmustesse, keele klounaadidesse et seda raskust väl-
tida. [- -] Olgu meil vähem nimisõnu, verbe ja adjektiive, mille tähendus on
peaaegu haaramatu, ning rohkem erinevaid lauseid, erinevalt konstrueerituid,
osavalt hakituid, täis osavaid kõlaseid ja rütme. Püüdkem olla pigem välja-

⁹ Johannes Aavik, Keele kohta. Rmt-s: Hirmu ja õuduse jutud XIV. Tartu, Istandik, 1924, lk 53.

¹⁰ Edgar Allan Poe, Hirmu ja õuduse jutud XVIII. Tartu, Istandik, 1926, lk 128.

¹¹ Johannes Aavik, Aaviku kiri Tuglasele 27. (14.) V 1909. Rmt-s: Kultuurilugu kirja-
peeglis. Koost. Helgi Vihma. Tallinn, Valgus, 1990, lk 16–17.

paistvad stilistid kui haruldaste terminite kollektioneerijad.”¹² Ühest küljest on Aaviku stiil „kõiki värvisid ja lõhnasid maitsev”, nagu ta ise ütleb „Ruthi” alguses¹³. Teisalt on vormil aga tähtsamgi funktsioon kui esteetilise naudingu pakkumine, sest eks arene ju ka inimese mõte rafineeritumat sõnavara kasutades suuremate sügavuste poole. Oma artiklis „Eduard Wilde ja Ernst Peterson” leiab Tuglas, et vorm areneb madalamalt kõrgemale nagu liigid darvinismi järgi. Vorm on järjekindlalt ja loogiliselt liikuv, arenedes samamoodi nagu liigid Darwini õpetuses; ta näitab „kunsti edenemist” ja võimaldab „kunsti evolutsiooni teadusliku määramise alla paigutada”. Vorm pole seotud ainult üksikisikuga, vaid kasvab välja „klassi psühholoogiast”, tema „intimlikust hingeelust”¹⁴.

Rühmituse algusaegadel tõukuvad nooreestlaste arusaamad vormist ja stiilist eriti tugevasti sümbolistlikelt alustelt. Nooreestlaste kõige põhjalikum ja ka hinnanguliselt ehk kõige neutraalsem ülevaateartikkel prantsuse sümbolismist kuulub Johannes Semperile – „Sümbolismus ja saksa romantismus” Noor-Eesti ajakirja V numbris, milles ta iseloomustab sümbolismi järgmiselt: „... äärmine õrnus ja peenus, omade aadete sisse tungimine kuni absoluudi leidmiseni, kunstilise loomise läbi enese ilmast arusaamisesesse viimine, teatav lahutamata ühendus siseelu ja nähtava maailma vahel. [- - -] ka sümbolistid tungivad läbi nähtava saladuste maailma, näevad lõpulisel sügava mõtte peidetud olevat; nähtavad asjad võivad nägemata ilma nimeanded olla või jälle nägematut eneses lahutamata sisaldada; lõpuline, piiratud nähtus on ainult lõpmata sisu märk, sümbol, missugune vahekord kas sisemise ja välimise maailma nähtuste rööbiti seadmisel, „correspondences’ides” (vastavustes), Baudelaire’i sõnade järele, „analogies” Mallarmé nimetusel, ennast ilmutab; või jälle teisiti: lõpulisel eneses, igas nähtuses leiame meie l a h u t a m a t a kaks külge ühte sulanud; nii samuti ka kunstilistes läbielamistes, kus piiratud pildid vahet tegemata piiramatusena, igavese mõttega ühinenud on.”¹⁵ Sümbolismis peab vorm seega viitama mingile teisele reaalsusele tavareaalsuse taga. Jean Moréasi sümbolismi manifest esitab kirjandusele täpsed vorminõuded: arhetüüpne ja kompleksne stiil, ärakulutamata sõnad, tähendusrikkad pleonasmid, müstilised ellipsid, tardunud anakolüüt, s.t kõik julge ja mitmevormiline; ja samuti hea keel, klassitsismiperioodi eelne, moderniseeritud François Rabelais’,

¹² Vt Pierre ja Jean. Tlk Friedebert Tuglas. Rmt-s: Kogutud teosed 9. Tallinn, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2001, lk 124.

¹³ J. Randvere, Ruth. Almanahhis: Noor-Eesti III. Tartu, Noor-Eesti kirjastus, 1909, lk 18.

¹⁴ Friedbert Tuglas, Eduard Wilde ja Ernst Peterson. Almanahhis: Noor-Eesti III. Tartu, Noor-Eesti kirjastus, 1909, lk 153.

¹⁵ Johannes Semper, Sümbolismus ja saksa romantismus. Noor-Eesti. Kirjanduse, kunsti ja teaduste ajakiri 1910/1911, lk 447–448.

Philippe de Commines'i, Villoni, Ruteboeufi keel. Rütmi puhul tuleb taas elustada vana meetrika, hoolikalt korrastatud korratus [*un désordre savamment ordonné*]; paljude liikuvate pausidega aleksandriin [*alexandrin à arrêts multiples et mobiles*]. Väline vorm peab juhatama lugeja idee juurde, kuid mõistagi ei saa ta seda teha otse, vaid seda ideed kaudselt esile manades, sugereerides. „Sümbolismi eesmärk – see on realiteedi abstraherimine ja hingestamine,“ kirjutab ka Tuglas¹⁶ ning Aavikule näib meeldivat mõte, et sõnad on nagu elavad olevused, mis avaldavad mõju meie meeleoludele. Võõrad ja haruldased sõnad lisavad meeleollu salapära, tundenüansse, mis on pelgalt aimatavad. Siit saab arusaadavaks ka Aaviku huvi õudustemaatika vastu selle uueaegses tähenduses, kus õudus ei pärine mitte väljastpoolt, vaid inimesest enesest. Sigmund Freudi essee „Unheimlich“ on kirjutatud küll alles 1919. aastal, kuid meis enestes peituv hirmutav teisik või tõrjutu esiletulek ootab juba oma psühhoanalüütilist sõnasust, olles täiesti olemas nii maailmakirjanduses kui nooreestlaste huviorbiidis.

Noor-Eesti I albumis avaldatud Grünthali luuletus „Talvine õhtu“ ning miniatuurid „Wampiir“ ja „Mere ääres“ kõnelevad tema põhjalikust Paul Verlaine'i luule ja prantsuse sümbolismi tundmisest. Samalaadset inspiratsiooniallikat reedavad Tuglase sümbolismi algetega novellid ja Johannes Aaviku tutvustus „Charles Baudelaire ja dekadentism“ koos valitud tõlgetega Baudelaire'i luulest. „Talvine õhtu“ meenutab meeleolult Verlaine'i „Sõnadeta romansside“ („Romances sans paroles“, 1874) mõningaid luuletusi. Toogem siin ära lühike võrdlus.

Üle hämara, varjudest tume / õrna ja sinava lume / heidab veerev, kustuv päike / punava läike. / Üle ääreta lumise wälja / nii tühja ja palja / viib üksik tee / üle jõe, / kus pruunikad pajud / on unesse vajun'd. / Mööda lõpmata teed / lähevad reed / eha punal, / kuu kahvatul kumal – / kaugele. (Grünthal, „Talvine õhtu“)

Dans l'interminable / Ennui de la plaine / La neige incertaine / Luit comme du sable. Le ciel est de cuivre / Sans lueur aucune. / On croirait voir vivre / Et mourir la lune. Comme les nuées / Flottent gris les chênes / Des forêts prochaines / Parmi les buées. [- - -] (Verlaine, „Dans l'interminable ennui de la plaine“)¹⁷

Mõlema luuletuse staatiline impressionistlik looduspilt manab esile (sugereerib)

¹⁶ Friedebert Tuglas, Juhan Liiv. Tartu, Noor-Eesti kirjastus, 1914, lk 68.

¹⁷ [Tasandiku / Lõputus igavuses / Ebamäärane lumi / Särab kui liiv. / Taevas on va-sest / Ilma ainsagi kumata. / Tundub nagu elaks / Ja sureks kuu. / Nii nagu pilved, / Õõtsuvad hallilt tammed / Taamal metsades / Udude sees. (Kaia Sisaski vaba tõlge)]

tühja ja paljast lumist lagendikku, millest ühel mänglevad õhtuvarjud, teist valgustab aeg-ajalt kuu. Ühes luuletuses on unne vajunud pruunikad pajud, teises õõtsuvad hallid tammed. Ilmne on ka heleda-tumeda kooskõla: Grünthalil loojuv päike ja kuu ühtaegu, Verlaine'il ebamäärane helk ja seejärel pimedus; ning värvide osatähtsus kirjelduses. Otseselt Verlaine'ist mõjutatud on ka miniatuur „Mere ääres” Noor-Eesti I albumis, mille autor eksperimenteerib nii kõla- kui ka rütmiefektidega: „... nutab Nukrus”, „... salajas sammumas surm”, „keset muste muresid, tummade tuskade tundisid”, „... läbi videviku virvendab” (alliteratsioon ja assonants); „... läbi suve valeva õitseva öö” (sisekonsonantide kordus); „jumalik Olevus kahvatus kurbtuses” (kõla ja rütm); „Hõljuva uduna langeb ta mu sülle sumedatel suudlustel”, „... kaugelt rahnudelt kostab vaikne voogude kõla läbi sügava une” (lainete voogamise sarnane rütmiefekt) jne.

Prantsuse bukett Noor-Eesti III albumis püüab illustreerida seda, mida rõhub Aavik juba oma I albumi dekadentsiteemalises artiklis: „... sümbolism, mis lugejas tumeda, uduseid, muusikale sarnaseid tundeid püüab äratada...” Näib, et nooreestlaste valiku alus lähtub siin just soovist tutvustada uute voolude peamisi märksõnu ja uudseid luulevorme. Nii Samaini kui Verhaereni luuletused võimaldavad demonstreerida prantsuse Parnassi koolkonnale¹⁸ iseloomulikku sõnavara – purpurist eesriie, siid, „apra’ vormide spirituaalsed jooned”, pärlmutrist saared, pärlid, korallid, tähtede safiir, „rubiin leek” jne – ning luua pildi staatilisest ja müstiliselt säravast maailmast. Enamikus ülejäänud luuletustes, välja arvatud Baudelaire'i omad, on tegu looduspiltidega, mille keskmes on ebamäärane, udune, unelev või nukker meeleolu.¹⁹

Gustav Suits tõlgib Verlaine'i luuletuse „Valge kuu” („La Lune blanche”) eesti keelde enam-vähem originaali meetrumit järgides:

La lune blanche / Luit dans les bois ;/ De chaque branche / Part une voix /
 Sous la ramée... / Ô bien-aimée.

¹⁸ Parnaslasi iseloomustab elutüdimuslik hoiak (*ennui*), pessimism, schopenhauerlik haihtumiseiha, huvi antiikkultuuri, põhjarahvaste, india tarkusemaailma vastu, vormitaiuse kultus, kiretu kirjeldamine. Rühmitusse kuuluvad Catulle Mendès, Banville, Leconte de Lisle, Sully Prudhomme, Coppée, Louis Ménard, Hérédia, Verlaine, Mallarmé, hiljem ka Anatole France.

¹⁹ Prantsuse bukettis on tõlgitud järgmised autorid ja teosed: A. Samaini „Meeldivus” („Dilection”), Sully Prudhomme'i „Kaste” („Rosée”), Ch. Baudelaire'i „Tõus” („Élevation”) ja „Raibe” („Charogne”), A. Rimbaud' „Meeleolu” („Sensation”), É. Verhaereni „Seal” („Là-bas”), P. Verlaine'i „Nevermore”, „Õitsetund” („L'heure du berger”) ja „Valge kuu” („La lune blanche”).

On üle metsa / nüüd valge kuu / ja okstes sosin / käib otsatu / lehtede varjus
... / Mu armas, ainus! /

Villem Grünthal jälgendab sama rütmi oma originaalluuletuses:

Ma sammun kõrved, / Sood, metsad, raad, / Käin külad, arud / Ja nõmmed,
maad; / On lohutu / Mu elu kuu.

„Raipe“ valikuga tõlkimiseks Baudelaire'i kõikide luuletuste hulgast tahetakse ilmselt saavutada võimalikult šokeerivat efekti, mida esimeses albumis veel ei söandata. Luuletuse filosoofiline taust on üldinimlik, kõneldes maise ilu hävimisest; erinevalt Baudelaire'i paljudest „rafineeritumatest“ luuletustest. Aaviku tõlkes puuduvad aga luuletuse kõige abstraktsemad, metafüüsilisemad salmid – 3. ja 8. salm, millest esimene räägib elementide loodusele tagasi andmisest ja teine ütleb: „Vormid kadusid, said veel vaid unedeks / Kui visand, mis aeglaselt valmib, / Ununud lõuendi peal, mida kunstniku käsi lõpetab / Veel ainult mälu järgi.“ (Minu vaba tõlge. K. S.) Tegelikult viitavad just need salmid maailmale nähtava maailma taga ning viivad viimase salmi ideeni, mille kohaselt armastaja mälus säilivad nii vormid kui ka olemus jumalikul tasandil. See kinnitab veel kord, et nooreestlasi huvitasid kirjanduses pigem nüansseeritud meeleoluvarjundid kui liigabstraktsed platonistlikud spekulatsioonid.

Fin-de-siècle'i kirjanduse pidev kohalolu nooreestlaste maailmapildis ilmneb kõige paremini nende eneste hinnangutes oma kaaslastele ja nende töödele. Oma artiklis Jaan Oksast leiab Tuglas, et Oks sarnaneb isikutüübilt mässulise Rimbaud'ga.²⁰ Aino Kallas ütleb, et Jaan Oksal oli õigus end dekadendiks nimetada, „ta oli tõesti dekadent, kehaliselt ja vaimselt, nii kunstis kui elus“.²¹ Kallas nimetab Oksa Noor-Eesti *enfant terrible*'iks, viidates sellega kaudselt prantsuse skandaalsetele luuletajatele, kuna Oksa puhul seostub tal dekadendi mõiste eelkõige ühiskonna vaenlaseks olemisega, ääremaadel figureerimisega. Oma Liivi-monograafias võrdleb Tuglas Juhan Liivi küll Baudelaire'i, küll Verlaine'iga ning viimasega samastab ta ka iseennast „Marginaalias“ – „vaese Léliani“ (Verlaine'i) kuju esineb ka novellis „Androgüüni päev“. Aino Kallas võrdleb Tuglase Felix Ormussoni Musset' „Sajandi lapse pihtimuse“ peategelase või siis Chateaubriand'i Renéga. Mõtterännakutes ütleb Semper,

²⁰ Friedebert Tuglas, Jaan Oks. Tema surma puhul. Rmt-s: Kogutud teosed 7. Tallinn, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 1996, lk 335.

²¹ Aino Kallas, Jaan Oks. Siuru II, 1918, lk 102.

et Tuglase „Jumala saar” on kirjutatud Maeterlincki mõjul²² ja et J. Aaviku / Randvere „Ruthi” „prantsuse mõjudel loodud fragmentide haruldasele plastilisusele on raske leida midagi sarnast... Teose tehnika meenutab väga Huysmans'i „A rebours'i” („Vastupidi”)²³.”

Hiljem kirjutab Tuglas Noor-Eesti perioodist järgmiselt: „Nüüd olid muidugi loetud juba sellisedki teosed nagu France'i „Thais”, Wilde'i „Salome” või d'Annunzio „Trionfo della morte”. Ja mitte ainult loetud, vaid neisse ka avastaja kirega sisse elatud. Ikka ja jälle: et sääraseid teosed võisid mõjuda nõnda tundeelusse, see paistab praegu vahest võimatuks. Kuid teine oli lugu selle sugupõlvga, kes alles esmakordselt avastas meie oludes äärmusesteetilisi väärtusi ja püüdis neid meie mentaliteedi kohaselt tõlgitseda. See dekoratiivsete ja stiliseeritud mõttekujude maailm oli meile ometi midagi elulist ning ka „elevandiluust torn” võis paista tõelise elamu ideaalina. Just kontrastiseaduse tõttu: mida hall-vaesem oli reaalne eksistents, seda kaugemale kandis trotslik mõttekujutus selle värvituhmidest pisinähtustest.”²⁴ Temale sekundeerib dekadentsikultuurist tüdinenud Aavik: „On igatsus mingi uue, soliidima, tõsisema, aga ometi esteetiliselt peenemaitselise kirjanduse järele, kus muidugi võib ette tulla mänglevust, erootikat, kas või pornograafiatki. Peaks aga olema teine tagapõhi, teine hingelaad. Mingi romantismiga, koguni paiguti idealismiga käsitlet realism. Ja tehnika puhas, peen, kui võimalik virtuooslik. Kuid vastik on ulakas, cafélik, pohmeluslik ja seejuures hõre vaimulaad ühes lohaka tehnikaga.”²⁵

Ühest küljest oli nooreestlaste dekadentsivaimustus muidugi mäng, mida nad ka ise alati täie tõsidusega ei võtnud. Kuid nagu iga mäng, nii aitas seegi asetada end uut moodi tunnetus- ja väljendusvõimalustesse ning tõlkimine oli tegevus, mis sellele kahtlemata tublisti kaasa aitas. Ehk võibki öelda, et tõlkimine polnud nooreestlastele mitte ainult missioon tutvustada eesti lugejatele hoopis teiselaadset kirjandust kui see, millega nood harjunud olid, vaid ka õppemeetod, mis aitas neil endil uutesse vormidesse, rütmidesse, stiilidesse ja sõnavarasse paremini sisse elada. Kogu Noor-Eesti tegevus on laiemas või kitsamas mõttes tõlkimine – tegevus, mis kõigub pidevalt kodustamise ja võõrapära säilitamise vajaduse vahel, katsetades piire ja otsides ühisnimetaid. Tutvustades võõrast elementi omakultuuris, säilitavad nooreestlased selle

²² Johannes Semper, Mõtterännakuid I. Tallinn, Eesti Raamat, 1969, lk 10.

²³ Eesti keeles „Äraspidi”. Tlk Leena Tomasberg. Tallinn, Koolibri, 2013.

²⁴ Friedebert Tuglas, Mälestused. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, lk 362.

²⁵ Johannes Aavik. Rmt-s: Kultuurilugu kirjapeeglis. Johannes Aaviku ja Friedebert Tuglase kirjavahetus. Koost. Helgi Vihma. Tallinn, Valgus, 1990, lk 154.

võimalikult võõrana, võõrast pigem selgitades ja defineerides kui suupäras-
tades või kodustades, ning püüdes tõsta kodust miljööd, kodust lugejat ja ise-
gi kodust keelt selle võõra tasandile. Näib, et nooreestlaste „vandlitorn“ pole
Tuglase irooniast hoolimata mitte suletud, vaid avatud, suunatud kaugete
horisontide, mitte liiga kõrgete-kaugete pilvetaguste poole. Kirjanduslik eks-
periment seguneb siin pedagoogilise programmiga ja ühiskondliku angažeerit-
tusega, muutes kogu ettevõtmise üsnagi erinevaks sellest, mis ta oli prantsuse
fin-de siècle'i kultuuris. Noor-Eestiga sammub dekadentsikultuur allakäigu-
trepist üles.

INIMOLU VILETSUST TÕLKIMAS MARJU LEPAJÕE

Mare Rannale tema 70. sünnipäeval

Ei juhtu õnneks sageli, et satud lugema päevalehest või ajakirjast mõnd kirjutist ja hetkega tabab sind selgus, et juba homsest tuleb elada teisiti. Just selline mõju oli kolleegi, Tartu Ülikooli Vana Testamendi teadlase Urmas Nõmmiku manifestilisel artiklil „Eesti tee – tõlketeadustele ja mitmekesisusele kasvulava loomine”.¹ Selle ideed asetavad kogu tänase Eesti tõlketegevuse, nii ilukirjandusliku kui mõtteloolise, täiesti uude valgusse, tuleviku valgusse. Artikli kontseptsioon on nii laiahaardeline, et see annaks kogu Eesti humanitaariale uue hingamise: see pööraks varasematele traditsioonidele toetudes tugevuseks selle, mida viimase kümne aasta jooksul on Eesti teaduspoliitikas nõrkuseks arvatud.

„Tõlketeaduste riiklik defineerimine peab tähendama mitmekesisuse võimaldamist. Nagu öeldud, on ellujäämise küsimus, kas meil paarikümne aasta pärast on inimesi, kes suudavad meid maailmaga ühenduses hoida ja välismaailma meile vahendada. Maailm on kirju, seepärast tuleb teha kõik, et meil oleks ka kõige eksootilisemate filoloogiliste distsipliinide jaoks inimesi. Seega tuleb vastupidiselt viimaste aastate poliitilisele tendentsile võtta suund väikese eelistamisele. Küllap on meie väikeses riigis võimalik ka paindlik individuaalõpe, küllap on võimalik väiksemate baasfinantseerimine, individuaalgrandid, mis eeldavad mitte artiklite treimist, vaid kvaliteetset tõlkimist ja tõlgendamist. Küllap on võimalik näiteks teaduste akadeemia kaudu ja koostöös ülikoolidega luua mehhanism õpetlasestipendiumideks, mida võib võrrelda kirjanikekunstnike loomestipendiumidega.

[- -]

Niisiis: Eesti tee võiks olla just tõlketeadustele ja mitmekesisusele hea kasvulava loomine. Kui seda vabadust meie kõrgharidus- ja teadussfääris tunnustatakse, oleks kahekümne aasta pärast Eesti vähemalt Euroopas see koht, kuhu tuleksid kokku kõikvõimalike erialade esindajad, teadlased ja üliõpilased, sest mujal on selleks ajaks humanitaaria surnuks reformitud, aga hakatud ka kaotusest aru saama. Eesti suurim ekspordartikkel oleks siis tõlkimise kultuur.”

Nõmmiku manifest on omapärane, sest see ei ole utoopia. Need ideed on reaalselt teostatavad ja neil on tugev teoreetiline alus varasemates eesti tõlkeloo

¹ Urmas Nõmmik, Eesti tee – tõlketeadustele ja mitmekesisusele kasvulava loomine. Sirp, 16.10.2015.

käsitlustes.² Ainus asi, et nende teostamine nõuaks julgust ja avarat riiklikku mõtlemist, vähemalt samasugust julgust ja avarust, nagu nõudis Eesti rahvus-ülikooli asutamine 96 aastat tagasi.

Nõmmiku manifest on omapärane ka selles, et tema seisukohti võib näha veerand sajandit varasema teoreetilise vaate teataval moel praktilise teostumisenä. Peeter Toropi artikkel „Tõlkeloo koostamise printsiibid”³ ei olnud Eesti tõlkijate jaoks vähem fataalne. Toropi mõistestikus oleks Nõmmiku artikkel „kultuuri n-ö produktiivse enesetunnetuse”⁴ akt. Ent Eesti tõlkijate jaoks tähendab see, et kogu tõlkeprotsess alates originaaltekstini jõudmisest kuni lõpliku tõlgitud vormini ja selle erinevate avanemisteni hilisemates kirjanduslikes ning kultuurilistes seostes nõuab väga tähelepanelikku reflekteerimist, et pakkuda tuge tulevikule.

Lotario dei Segni traktaat

Refleksiooni objekt järgnevas käsitluses liigituks Toropi süsteemis „kirjandusmälestiste” alla.⁵ See teos on üks keskaja mõjukamaid traktaate kardinal Lotario dei Segni, hilisema paavst Innocentius III (1160/61–1216; paavst 1198–1216) „Inimolu viletsuses” (*De miseria conditionis humane*), valminud XII sajandi lõpus (1194. a jõulude ja 1195. a ülestõusmispühade vahel), enne paavstiks valimist.⁶ Teose kommenteeritud terviktõlge tuleb väljaandmisele Tallinna Ülikooli Kirjastuse sarjas „Bibliotheca Mediaevalis”. Traktaati peetakse nn keskaja elutunde üheks kõige iseloomulikumaks väljenduseks,⁷ mis ei näi olevat tagantjärele tarkus, vaid tõesti tema kaasaja suhtumine. Seda võiks kinnitada 1) säilinud käsikirjade hulk üle kogu Euroopa, mida on trükisõnas fikseeritud 672,⁸ aga mida on kindlasti veel rohkem; 2) töötlused ja variatsioonid kuni XVI sajandini, mis tavaliselt liigitatakse nn maailmapõlguskirjanduse (*contemptus mundi*) alla, mille jaoks Innocentiuse teos oleks väljapaistvamaid inspireerijaid, maailma-

² Vrd nt Marek Tamm, Eesti kultuur kui tõlkekultuur: mõned ajaloolised ja statistilised ekskursid. Diplomaatia, 2010, nr 3 (79), lk 2–4.

³ Peeter Torop, Tõlkeloo koostamise printsiibid. Akadeemia, 1989, nr 2, lk 349–384 (taastrükk: Peeter Torop, Kultuurimärgid. Eesti mõttelugu 30. Tartu, Ilmamaa, 1999, lk 42–65).

⁴ Torop, *op. cit.*, lk 349.

⁵ *Ibid.*, lk 363.

⁶ Innocentius III täpsemaid eluloolisi andmeid ja ülevaadet teostest vt Keskaja kirjanduse antoloogia, I: ladina kirjandus. Koost. Marek Tamm. Tallinn, Varrak, 2013, lk 461–463.

⁷ Vt nt Jacques Le Goff, Keskaja Euroopa kultuur. Tlk Margus Ott. Tallinn, Kupar, 2000, lk 258.

⁸ Lotario dei Segni (Pope Innocent III), *De miseria condicionis humane*. Ed. by Robert E. Lewis (The Chaucer Library). Athens, The University of Georgia Press, 1978, p 3.

põlgus *par excellence*.⁹ Osa sellest mõjust võib küllap tuleneda asjaolust, et autor hiljem paavstiks sai, aga teos ise on niivõrd sisenduslik ja suurejooneline, et amet ei ole kindlasti selle lugemise ja paljundamise peamine põhjus.

Ent Innocentius III on ka mäletatavasti just see paavst, kelle ajal XIII sajandi algul algas aktiivne Liivimaa ristiusustamine, kelle toel ja heakskiidul usaldati Eesti- ja Liivimaa neitsi Maarja kaitse alla, mida 2015. a tähistati koguni üle Eesti ürituste sarjaga „Maarjamaa 800”,¹⁰ kuigi ristiusustamine ei olnud ju ainult meeldiv. Innocentius III pilt võiks olla iga Eesti linna või vähemalt hansalinna de keskväljakul, ometi on tema mõttemaailm tervikuna Eestis pigem tundmatu, kui välja arvata ristisõdade ideede lühikesed eritlused, millela ajaloolased lihtsalt ei pääse.¹¹ Kõige elusam Innocentius III ilmumine eestlaste silme ette on olnud seni hoopiski mängufilmis „Malev” (2005; režissöör Kaaren Kaer), kus Innocentiust mängib väga mõjuvalt Ago Roo, kes veristab filmis kuke, kuid selle põhjal, mis eesti keeles seni lugeda on, ei saa küll ütelda, kas kuketapmine on nn tõsiasi või kunstiloogika.

Niisiis on Innocentiuse teos nii kirjandus- kui kultuuriloomälestis, mis võiks olla juba ammu eesti keelde tõlgitud, aga tõlkelugu nii ratsionaalne mis-kipärast ei ole.

Kuidas jõutakse teose tõlkimise vajaduseni?

Küsimus võib tunduda tarbetu, sest on ju olemas Ott Ojamaa krestomaatilised artiklid „Kümnenda muusa muresid” I ja II (1969–1970),¹² põhimõttelise tähtsusega kirjutised, kantud klassikalisest prantsuse ratsionaalsusest, mis vaevalt kunagi vananevad. Neist tuleks alati lähtuda, kui kaalutleda, mida peaks tõlkima. Üks Ojamaa ideid on, et tõlkida tuleb seda, mida selles keeles veel ei ole ja mis aitab oma keelt avardada.¹³ Ent sageli tekib küsimus, kuidas teada, mida

⁹ Louise Gnädinger, *Contemptus mundi*. Lexikon des Mittelalters, Bd. 3. Stuttgart; Weimar; Metzler, 1999, Sp. 186–187.

¹⁰ Henriku „Liivimaa kroonika” järgi võiks Liivimaa nimetamine neitsi Maarja kaitse alla sündida siiski varem (ja mitte 1215) – siis kui piiskop Albert toob piiskopi asukoha Ükskülüst Riiga (aastal 1201/1202) ja pühendab Riia „piiskopliku toomkiriku kogu Liivimaaga õndsaima jumalaema Maarja auks” (VI, 3). Vt Henriku Liivimaa kroonika = *Henrici Chronicon Livoniae*. Tlk Richard Kleis, toim. ja komm. Enn Tarvel. Tallinn, Eesti Raamat, 1982, lk 38–39.

¹¹ Üks põhjalikumaid käsitlusi: Christopher Tyerman, Jumala sõda: ristisõdade uus ajalugu. Tallinn, Varrak, 2010.

¹² Ott Ojamaa, Kümnenda muusa muresid (I). Keel ja Kirjandus, 1969, nr 12, lk 705–715; Kümnenda muusa muresid (II). Keel ja Kirjandus, 1970, nr 2, lk 65–76 (taastr.: O. Ojamaa, Armastus seaduslikus abielus (Eesti mõttelugu; 92). Tartu, Ilmamaa, 2010, lk 54–91).

¹³ Ojamaa, Kümnenda muusa muresid (I), lk 710–711.

ei ole. Kuidas teada, et Innocentiuse teost ei ole, kui näiteks suurimaid autori- teete, mahukaim keskaja ladina kirjanduse käsiraamat, mis ilmus küll enne II maailmasõda, aga on endiselt kõige hõlmavam, Max Manitiuse „Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters”,¹⁴ pühendab talle väga napilt ruu- mi? Kaanonid siiski muutuvad, maitse muutub, vajadus millegi järele, mida justkui ei ole, muutub. XIX sajandil unustati Innocentiuse traktaat peaaegu ära. Kui Manitiust lugeda, ei teki impulssi, et seda peaks tingimata tõlkima.

Vajaduseni võib jõuda hoopis teisiti. Siinkirjutajal algas tee Innocentiuseni ülikooli lõpus, kui äkitselt tabas arusaam, et väga problemaatiline on edasi elada, kui ei jõua lähemale hoopiski saksa keele geeniusELE. Erialakirjandust tuli saksa keeles loomulikult lugeda, aga „see ei olnud see”, isegi Nietzsche jt mõtlejate lugemine kohustuslikuks lektüüriks ei olnud „päris see”. Need viisid veidi geeniusELE lähemale, aga vähe, vähe! Keele geenius peab olema kellegi teostes, kes liigub vabalt keele kõikides kihtides korraga, loomulikult. Mõtisklesin, et ehk see võiks olla Thomas Mann. Olin seda vaevalt saanud endamisi arutada, kui õue prügikasti kõrvale oli ilmunud kaks köidet saksa- keelset „Võlumäge”, väga ilusti hoitud 1928. a väljaanne, nagu uus – s.t il- munud neli aastat pärast „Võlumäe” esmatrükki ja aasta enne Nobeli auhinna saamist. Kahtlemata mõjus see jumaliku osutusena ja veetsingi umbes kaks aastat „Zauberbergi” läbi töötades, nii et ükski sõna ei jääks arusaamatuks, ja see osutus väga mõjuvaks meetodiks. Eesti tõlget ei vaadanud põhimõtteliselt. Ent sellisel juhul omandab iga detail kuidagi mõõdutundetult suure tähtsu- se. Raske hoop tabas üsna II köite alguses, kus hakkavad pihta Hans Castorpi pikad ja põhimõttelised vestlused jesuiit Naphta ja humanist Settembriniga. Castorp läheb mäletatavasti koos oma nõbu Joachimiga Naphtale külla ja näeb seal õdusas kodusisustuses üsna jõledat keskaegset puukuju, jumalaema ris- tiltvõetud verise Jeesusega põlvedel, nn Pietàd. Kuju on veider, primitiivsete deformeeritud proportsioonidega ja oma ebaproportsionaalsuses ning verises naturalismis suhteliselt eemaletõukav. Castorp ütleb, et ei oleks uskunud, et miski võib samaaegselt nii inetu ja nii kaunis olla. Selle peale vastab Naphta, et hingeilma saadused, kui nad on stiilsed, ongi sellised: kaunidusest inetud ja inetusest kaunid. Sest tegemist on vaimu kaunidusega, mitte liha kaunidusega. Naphta soovib Castorpil lugeda Innocentius III teost „De miseria humanae conditionis”, lisades, et see on äärmiselt vaimukas teos, aga et just selline kunst nagu see puukuju illustreerib seda teost, kaunidust, mis sünnib inetusest – kui seda vaimselt võtta. Humanist Settembrini väljendab aga sellise kunsti suhtes

.....
¹⁴ Max Manitius, Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters, T. 1–3 (Hand- buch der klassischen Altertums-Wissenschaft; Bd. 9, Abt. 2, T. 1–3). München, Beck, 1911–1931 [kokku 2803 lk].

ilmset jälestust.¹⁵ Mõtlik Hans Castorp, kes on väga sümpaatne, sest ei kiirusta hinnangute andmisega, vaid mõtleb pikalt järele, võtab raamatu laenuks kaasa. Seekord leiab ta lugedes ja sanatooriumi elu üle mõtiskledes, et nendes ihu paisetes ja mädanemises on tõesti midagi meeltülendavat, mis pakub vaimset rahuldust, aga see rahuldus tekib siis, kui hing on rikutud, kuidagi mürgiselt rikutud. Rohkem Innocentiuse raamatust „Võlumäes“ ei räägita, ent see koht on mingi võti sanatooriumi elu mõistmisele.

Manni kirjeldus tegi väga rahutuks: kust seda raamatut lugeda, et assotsiatsioone paremini mõista. Raamatukogudes mingeid jälgi Innocentiuse ladina väljaannetest ei olnud, eestikeelsest kirjasõnast rääkimata, aga selline olukord häirib väga, kui ei saa lugeda kõiki tekste, millele viidatakse – see jätab tunde, nagu poleks teost tervikuna lugenud.

Frustratsiooniseisundis võtsin ette Th. Manni „Doktor Faustuse“ – et ikka keele geeniuuele lähemale jõuda. Etteruttavalt võib öelda, et juhtus samasugune lugu: olulises kohas viidatakse Heinrich von Kleisti esseele „Marionetteatrist“,¹⁶ aga eesti keeles seda lugeda ei saanud, mis pani nõrdima. Kleisti teose originaali kättesaamisega oli mõistagi palju lihtsam, kusjuures see osutus nii huvitavaks esseeks, et oli arusaamatu, miks seda eesti keelde ei ole tõlgitud. Oma jultumuses, s.t omamata vajalikku haridust, tõlkisingi aastaid hiljem selle ja essee ka ilmus tänu Ain Kaalepi põhjalikule toimetamisele.¹⁷ Siis aga selgus, et üks tõlge oli siiski juba olemas. Tekkis reibas kollisioon, mis Eesti puhul nii üllatas tollast TÜ saksa filoloogia professorit Claus Sommerhaget, et inspireeris teda kirjutama väga haaravat mõtisklust „Kleistiga Eestis“.¹⁸

„Doktor Faustusega“ tegeledes lõpetasin 1985. aastal ülikooli ja sain ootamatult tööle Tartu ülikooli raamatukogu käsikirjade osakonda. Paremast saatusest ei oska isegi unistada. Sattuda käsikirjade osakonda tähendab sattuda tegelikku ellu, kus kõik ajastud on korraga kohal, käegakatsutavalt ja sissehingatavalt. Tollane osakonnajuhataja Mare Rand, sügavaima eruditsiooniga õpetlane, andis värskest ülikooli lõpetanule kohe kõige raskema töö: fondis oli väike kollektsioon keskaegseid ladina pärgamentkoodekseid, mida tuli tundma õppida sihiga teha neist kunagi trükikataloog. Tema usalduse eest olen siiani südamepõhjani tänulik, sest ei ole paremat motivatsiooni elus kui targa

¹⁵ Vrd Thomas Mann, Võlumägi. Tlk Marta Sillaots. Redig. Evi Puskar. Kd. 2. Tallinn, Eesti Raamat, 1995, lk 51–54 („Jumalariigist ja kurjast lunastusest“).

¹⁶ Vrd Thomas Mann, Doktor Faustus: Saksa helilooja Adrian Leverkühni elu, jutustatud ühe sõbra poolt. Tlk Helga Kross. Tallinn, Eesti Raamat, 1987, lk 280–281 (XXX ptk).

¹⁷ Heinrich von Kleist, Marionetteatrist. Akadeemia, 1993, nr 12, lk 2551–2557 (4., parand. kordustr. Vt Heinrich von Kleist, Berliini Õhtulehed: lühilood, esseed, artiklid. Tlk Mati Sirkel. Loomingu Raamatukogu, 2015, nr 10–11, lk 65–71).

¹⁸ Claus Sommerhage, Kleistiga Eestis. Akadeemia, 1993, nr 12, lk 2558–2577.

inimese usaldus. Nii huvitavat ja rasket ülesannet võib mujal maailmas ootama jääda, eriti kui ei ole korralikku ettevalmistust. Aga Nõukogude Eestis, plaksti, satud kullaauku.

Õppides tasapisi käsikirju lugema, jõudsin järjega ühel päeval üsna tagasihoidliku XIX sajandi köiteni, mille sees oli aga umbes 1250. aastatest pärit koodeks, pisike köide, paras taskuformaat, pärgament suhteliselt vilets, kohe näha, et Inglismaalt pärit, kus veistel ei ole neid rõõme mis Itaalia päikese käes ja *nahk on väga kuiv*. Esimene leht oli hoopiski nii tuhmilt kollakashall, et lugemine oli üsna raske. Teine leht oli veidi parem, vaatasin sealt, vahepeal luubiga:

Quare de uulua matris mee egressus sum... Jumal küll! 'Miks ma tulin välja emaüasast'! ... ut uiderem laborem et dolorem et consumerentur in confusione dies mei?' ... et näha vaeva ja valu ja et mu päevad häviksid segases ängis'. [- -] Heu me, dixerim, mater mea, quid me genuisti, filium amaritudinis et doloris? Quare non in uulua mortuus sum? Egressus ex utero non statim perii? Cur exceptus genibus, lactatus uberibus? Natus in combustionem et cibum ignis? Utinam interfectus fuisset in utero, ut fuisset mihi mater mea sepulcrum et uulua eius conceptus eternus. Fuissem enim quasi non essem, de utero translatus ad tumulum.

Imeliselt kõlab, aga milline võiks olla tõlge?

Häda mulle! Ema, miks sa sünnitasid minu, kibeduse ja valu poja? Miks ma juba emakojas ei surnud? Miks hinge ei heitnud kohe, kui üsast väljusin? Miks võtsid põlved mind vastu? Miks anti rinda? Kui mind ometi põletatakse? Ah, et tapetud oleks mind üsas! Et mu ema oleks olnud mu haud ja ta üsk jäänud igavesti rasedaks! Sest oleksin võinud olla, otsekui mind ei oleks olnudki, üsast kantud otse kalmu (minu sõrendused, s.t tunded – M. L.).

Tõlge võiks jätkuda nii:

Kes annaks mu silmile pisaraallika, et nutta?! Nutta seda, kui haletsusväärne on astumine inimollu, millises süüs on inimese tegemiste kulg, kui neetud tema lagunemine ja lahkumine. Ainult pisarais võin vaadata, millest inimene on tehtud, mida inimene teeb, mis inimesest saab. Tehtud on mullast, sigitatud süüs, sünnitatud piinaks. Ta teeb kurja, mida ei tohi, inetust, mis on kohatu, tühisust, mis kõlbmatu. Saab tuleroaks, ussi kõhutäiteks, mädahunnikuks. Seletan täpsemalt, näitan sügavamalt. Inimene on tehtud tolmust, mudast, tuhast; mis närusem veel – spermasolgist. On sigitatud lihakiheluses, kirepalavikus, himulehas; mis viletsam veel – pattulanguses. On sündinud vae-

vaks, hirmuks, valuks; mis haledam veel – surmaks. Teeb kurja, solvates Jumalat, solvates ligimest, solvates iseend; teeb tühisust ja kõlvatust, reostades oma hea nime, reostades oma olemise, reostades süüme. Teeb tühisust, põlates tõsist, põlates kasulikku, põlates vajalikku. Ja saab temast tuleröög, mis põleb jäädavalt ja leegib kustumata; kõhutäide ussile, kes järab igavesti ja õgib surematuna; mädahunnik, mis haisema jääbki, kohutav läga.

Selline tekst sunnib kahtlemata uurima, kes on autor, aga seda ei tooda keskaja käsikirjades sugugi nii selgesti esile. Esimese lehe ülanurgas on siiski üsna pisikeses kirjas fikseeritud: paavst Innocentius III, teose pealkiri: *De contemptu mundi* 'Maailmapõlgusest'. Kui ühel hetkel tabasin ära, et see peab olema seesama tekst, millest kõneldakse „Võlumäes”, kuigi pealkirja variant on teine, siis võttis see kokkusattumus tummaks. Kõige õnnelikum olin aga seepärast, et olin seda teksti kogenud enne, kui teadvustasin seost – et mul oli puhas kogemus ilusast ja hirmsast, mida ma kuidagi ei olnud endale korraldanud – et see lihtsalt juhtus.¹⁹

Tegelesin tekstiga edasi ja tundsin nii inimlikust kui ka esteetilisest elamusest: seda teksti tahaks kunagi küll proovida tõlkida, kuigi jõud ei pruugi just nimelt esteetilisest plaanis üle käia. See oli umbes aastal 1986 – ja näe, läks kõigest 20 aastat mööda, kui 2006. aastal sain kirja Marek Tammelt, kes teatas reipalt nagu ikka, et kirjastuse Varrak kirjandusantoloogiate sarjas peaks ka keskaja ladina kirjanduse antoloogia välja andma. Käisin Innocentiuse idee kohe välja koos rea nn kanooniliste autoritega. Marek Tammel küll sellist teadmatust Innocentiuse traktaadi suhtes ei olnud nagu minul omal ajal. Tema nõustus kohe. Töö hakkas pihta, aga on selge, et ei saa tõlkida lõiku, kui ei tunne tervikut, ent antoloogia vajas kahtlemata ainult lõiku. Nii tuli tõlkida tervik, et saaks midagi lõigata. Ja näe, läks vaevalt 7 aastat mööda, kui antoloogia 2013. a juba ilmuski, Innocentiuse I osa tõlkega.²⁰

„Keskaja kirjanduse antoloogia” on Marek Tammel võimas saavutus. Kahtlemata on sama võimsad saavutused „Muinasaja kirjanduse antoloogia” (koost. Amar Annus, 2005), „Vanakreeka kirjanduse antoloogia” (koost. Janika Päll, 2006) ja „Rooma kirjanduse antoloogia” (koost. Kaspar Kolk, 2009), aga keskaja antoloogia võimsus ilmneb osaliselt tema paradoksaalsuses, sest kesk-aeg on Eestis kohal (ka väljaspool Tallinna). Ta on teataval moel kodune.

¹⁹ Koodeksi täpsemat kirjet vt Marju Lepajõe, Keskaegsed ladina pärgamentkoodeksid Tartu Ülikooli raamatukogus (Tartu Ülikooli Raamatukogu töid; XI). Tartu, TÜR, 2000, lk 9–19; siin: lk 15–16.

²⁰ Keskaja kirjanduse antoloogia, I, lk 463–485. Teise osa tõlge ilmus koos järeldsõnaga: Vikerkaar, 2016, nr 1–2, lk 87–109.

Kuidas on siis võimalik, et keskaja ladina mõtlejaid ja kirjanikke on nii vähe tõlgitud? Kuidas on võimalik, et need ideed korda ei lähe, mis on selle keskonna tekitanud? Nõukogude võimu süüks ei saa seda ka täielikult ajada, sest märkimisväärsel moel on samast perioodist eesti keelde tõlgitud üsnagi palju araabia, pärsia jt ida mõtlejaid. Eestiga seotud kroonikad on küll kättesaadavad, aga see on ka peaaegu kõik. Dominiiklaselt Aquino Thomaselt on eesti keelde tõlgitud ainult üks lõik.²¹ Kuidas tallinlased suudavad püsida keskaja tekstide mittelugemises? Kuidas külastada õdusat Kloostri Aita Vene tänaval ja mitte lugeda Aquino Thomast, Albertus Magnust? See nõuab väga tugevat iseloomu. Tartus tekivad samalaadsed küsimused: kuidas tartlased suudavad vältida XVIII sajandi autorite lugemist, kui on selline Suure Prantsuse Revolutsiooni aegne raekoda? Kui on säilinud nii mõnusat biidermeierit? Kuidas XIX sajandi lugemist, kui on selline ülikooli peahoone? Tartusse sobib paruness von Krüdener ja tema romaan „Valérie”,²² sobivad Diderot, Kant, Hegel ja Schleiermacher. Ei ole vaja hoiduda nende lugemisest, vaid vastupidi, senistele eestikeelsetele pudemetele mahukamaid teoseid juurde tõlkida.

Sellest aspektist ongi keskaja antoloogia väga tähelepanuväärne: see toob tagasi autorid, keda Eestis keskajal tõenäoliselt loeti, sh Innocentius III. Algtekstide lugemine, olgu või tõlgetena, viib välja justkui mingist prenataalsest seisundist. *Prenataalne* tähendaks siin rahuldumist omaenda ajaloo puhul romaanidega, Bornhöhega, Indrek Hargla kriminaalromaanidega, mis on küll väga hea asjatundmisega kirjutatud, jne.

Nii et omaenda ajaloo ja elukeskkonna mõistmise huvides peaks keskaja tekstide tõlkeid oluliselt rohkem välja andma. Issanda arm on siin olnud tege-likult juba mõõtmatu – 2009. a asutati Tallinna Ülikooli Kirjastus, mis hakkas nii hästi Heli Alliku ja Marek Tamme juhtimisel tööle, et seda tuleb pidada meie aja kangelasteoks. Üks sarjadest on „Bibliotheca Mediaevalis” keskaja kirjanduse tõlgete jaoks. Selles on ilmunud küll veel vähe köiteid (Dante, Hrotsvita Gandersheimist), aga see tähendab pigem erakordsete võimalustega tulevikku, milles 800 aastat pärast Innocentiuse surma on oma koht ka tema traktaadil.

²¹ Aquino Thomas, *Summa* paganate vastu, I raamat, peatükid X–XIII, XV [Jumalatõestu-
sed]. Tlk Anu ja Ülo Treikelder. Akadeemia, 1994, nr 7, lk 1373–1390.

²² Barbara Juliane von Krüdener, Valérie ehk Gustav[e] de Linari kirjad Ernest de G...le.
Tlk Ülo Treikelder. Tallinn, Eesti Raamat, 2003.

Innocentiuse traktaat

Pealkirjavariante on traktaadil vähemalt 60.²³ Kõige sagedasem kõrvalvariant on „De contemptu mundi”, mis trükikunsti algusperioodil oli isegi valdav, aga nii tekstikriitilistel kui ka sisulistel põhjustel (kuidas Innocentius ise ja tema kaasaegsed teost nimetavad) on XX sajandil kehtima jäänud taas „De miseria humane conditionis”. See on suur muutus, sest trükikunsti algusest XV sajandi lõpul kuni XIX sajandi lõpuni ilmus teosest 48 eri trükki (keskmiselt iga kümne aasta järel uus trükk), mis võiks olla küllaldane ühe variandi kehtestamiseks.²⁴ Pealkirjas sisalduv mõiste *conditio humana*, mis on tõlgitud ‘inimoluks’, on filosoofiline mõiste juba alates Cicerost, olles sageli sünonüüm ‘inimloomusele’, *natura*’le. Keskaja teoloogias kujuneb aga pigem vastandus: inimese *natura* ehk ‘loomus’ lähtub Jumalalt, kes tegi ta oma palge järgi, ja peab suubuma Jumalasse, aga tema maine antus, sinne olu, Aadama pattulangusest tingitud seisund, võetakse kokku *humana conditio*’sse – see on kreatuuri seisund.²⁵

Traktaadi koostamise põhjustest ei ole teada rohkem kui see, mida kardinal Lotario ise teose proloogis nimetab: „Keset rohkeid vintsutusi sai võimalikuks lühike puhkus”, mille ta otsustas veeta, pannes kokku kirjelduse inimolu viletsusest, „et maha suruda kõrkust, mis on kõikide pahede pea”. Nii et need on n-ö puhkusemõtted. Teost võib pidada vaimseks harjutuseks askeetilise ja monastilise kirjanduse traditsioonides, mille põhiaineseid on pahede ja vooruste (*vitia atque virtutes*) analüüs. Sellise järelemõtluse siht peaks olema selguse saavutamine iseenda seisundis, *contritio cordis* („südame purukshõõrumine”), mis on meelearanduse I etapp, kahetsus, ja peaks viima mõtlemisviisi muutmisele (*confessio oris – satisfactio operis*). Ainult et erinevalt varasematest sellistest analüüsides, kus hõõrutakse puruks iseenda hing, nagu näiteks Canterbury Anselmil, kes suri 50 aastat enne Innocentiuse sündi,²⁶ hõõrub Innocentius puruks inimese kui sellise, kirjutades teatava tervikliku antropoloogia, millele on varasemas kirjanduses isegi raske võrdset leida. Esimese üleastumise põhjus-

²³ Lotario dei Segni (Pope Innocent III), *De miseria condicionis humane*. Toim. Robert E. Lewis, lk 23.

²⁴ Pealkirjade fluktuatsioone on põhjalikult analüüsinud Michele Maccarrone oma eessõnas väljaandele: Lotharius Cardinalis (Innocentius III), *De miseria humane conditionis*. Toim. Michele Maccarrone. Lucani: In aedibus Thesauri Mundi, 1955, lk XXXII–XXXV.

²⁵ Robert Bultot, *Mépris du monde, misère et dignité de l’homme, dans la pensée d’Innocent III*. Cahiers de civilisation médiévale. 4e année nr 16). Oktoober-detsember 1961, lk 441–456, siin: 453–455.

²⁶ Lisaks Canterbury Anselmi „Proslogionile”, mis seda purukshõõrumist iseloomustab, võiks nimetada Sevilla Isidoruse „Sünonüüme” (VI/VII saj), mille katkendi Kaspar Kolgi tõlkes leiab lugeja samuti „Keskaja kirjanduse antoloogiast”, lk 141–162.

tas kõrkus, ülbus, mittekuuletumine ja kui selles algses üleastumises püsida, ootab inimest ees üksnes ülrim viletsus, piinad aegade lõpuni, põrgu.

Traktaat jaguneb kolme ossa: *ingressus* – *progressus* – *egressus* 'inimolu haletsusväärne algus' – 'süüdistusväärne kulgemine' – 'needmisväärsest lõpust': I osas (29 ptk) kirjeldatakse inimese sigitamise ja sünni viletsusi, füüsilise elu jätkust ning hädasid ja õnnetusi, mida inimesel tuleb elus taluda; II osas (41 ptk) vaadeldakse kolme sihti, mille poole inimene selles elus tavatseb püüelda (rikkused, naudingud, auametid), illustreerides nende naeruväärsust hulgaliste näidetega; III osa (16 ptk) on pühendatud keha hävimise detailidele, piinadele põrgus ning Jumala tulekule viimsel kohtupäeval.

Kui tuua igast osast mõni näide, siis I osa võiksid iseloomustada järgmised kolm:

VIII peatükk

„Mis vilja inimene kannab

Oo inimolu viletsat väärtusetust, oo inimviletsuse väärtusetut olu! Sa uuri rohttaimi ja puid: need kannavad õisi, lehti ja vilju, ja sina – tinge ja täisid ja ussikesi. Nendest nõrgub õli, veini ja palsamit, sinust sülg, kust ja rooja. Neist hõngub lõhnade magusust ja sinust eritub leha jäledust. Milline puu, selline vili, *halb puu ei saa kanda head vilja*. Aga kas inimene oma väliskujult on üldse midagi muud kui tagurpidi pööratud puu? Selle juured on tema juuksed, känduosa pea ja kael, tüvi rindkere ja kõht, oksad käed ja jalad, lehed sõrmed ja varbad. See ongi leht, mille rebib küljest tuul, ning kõrs, mille kuivatab päike.”

Unetuse probleemidest XII sajandil:

XXIII peatükk

„Unenägude õudusest

Ajal, mis on lubatud puhkuseks, puhkust ei lubata, sest unenäod kohutavad, nähtu viib meelerahu. Ja ehkki see, mida magajad unes näevad, ei ole kurb või kohutav või vaevav tegelikkuses, ometi kurvastatakse, kardetakse ja väsitakse tegelikult, ning sedavõrd, et magajad vahel nutavad ja ärkvelolijad kaotavad väga sageli meelerahu. Kui aga isegi näevad midagi meeldivat, siis kurvastavad ärkvel samavõrd, nagu oleksid selle kaotanud. Pane tähele, mida ütleb selle kohta teemanlane Eliifas: „Õiste nägemuste rahutuis mõtteis, kui sügav uni on langenud inimeste peale, haaras mind hirm ja värin ja pani kõik mu luudliikmed vappuma. Üks vaim liugles üle mu näo; mu ihukarvad tõusid püsti.”

Mõtles järele, mida ütleb Iiob: „Kui ma ütlen: „Mu voodi peab mind trööstima, mu magamisase mu kaebust kandma,“ siis ta kohutab mind unenägudes ja teeb mulle hirmu nägemustega.” [- -] Unenägudele järgnevad paljud mured, ja kus on unenägusid palju, on tühisust väga palju. Unenäod on paljusid eksitusse viinud ja on hävitanud neid, kes nendele on lootnud. Sest sageli ilmuvad unenägudes jäledad kujutlused, mis öiste pettepillide läbi ei tee rämpaseks üksnes ihu, vaid rüvetavad ka hinge. [- -]”

Sellel on kooskõlas:

XXV peatükk

„Et haiguste liike on loendamatu”

Arstide usinus ei ole aegade jooksul suutnud veel välja uurida nii palju tõbede liike, nii palju kannatuste tüüpe, kui palju inimlik haprus on suutnud taluda. Kas peaksin ütleva „haiguste talutav talumatus” või ütleva „talumatu talutavus”? Pigem ühendaksin mõlemad, sest see on talumatu kannatuse kibeduse tõttu ja talutav talumise paratamatuse tõttu. Inimloomus rikneb iga päevaga üha enam ja enam, nõnda et paljud kogemused, mis kunagi olid tervendavad, on täna selle nõrkuse tõttu tapvad. Mõlemad maailmad on juba raugastunud, nii makrokosmos kui mikrokosmos, ja mida sügavamale kummagi vanadus ulatub, seda hullemini on mõlemad loomused häiritud.”

II osa pakub mahlakaid kirjeldusi pahedest, mis üldjoontes taanduvad seitsmele surmapatule, aga ei ole nii selgelt fikseeritud. Psühholoogiliselt on vägagi tabavaid pilte, näiteks lipitseja XXVI peatükis:

„[- -] Lipitseja on alati hirmul, alati jälgimas, et ta midagi ei ütleks ega teeks, mis võiks inimestele vastumeelne olla. Ta teeskleb alandlikkust, valetab ausust, näitab oma seltsivust, osutab oma lahkust, käib järel ja täidab soove, austab kõiki, kummardab igauhele, astub ikka linnavalitsusest läbi, teeb varakatele visiite, ikka tõusmas <lugupidamiseks> ja embamas, ikka aplodeerimas ja meelitusi ütlemas. Ta teab hästi luulerida „Tolmu kus kübetki pole, sa mittegi nähtavat pühi”.²⁷ Kiire ja innukas, kus teab, et võib meeldida, loid ja leige, kus arvab, et ei meeldi. Halva mõistab ta hukka, neab ülekohtu, ent eri inimestega kiidab heaks ja mõistab hukka erinevat, et teda hinnataks vääriliseks, et peetaks sobivaks, et kiidaksid kõik, et igaüks tunnustaks. Ja näe, ta kannatab endas välja raske lahingu, komplitseeritud kokkupõrke, kui vaenulikkus ärritab üles

²⁷ Ovidius, *Ars amatoria*, I, 151.

meelt, aga lipitsemine kammitseb kätt, ja seda, mille tegemist üks sisendab, teine teha ei luba. Ometi mängivad ema ja tütar, lipitsemine ja vaenulikkus, teineteisega kokku: ema toimetab avalikkuses, tütar ei ohja end salajas. Üks nõuab endale publikut, teine eraldatust. Lipitseja kõneleb meeleldi juhiameetist, mille ümber ta tiirleb, ja ütleb: „Oo millal küll juhiks saab see, kes on karm õigluses, väga halastuses, keda ei vii eksiteele ei armastus ega põlgus, keda ei riku ei palved ega summad, kes ustavaid usaldab ja palujad vastu võtab, kes on alandlik ja üllameelne, helde ja leebe, sihikindel ja kannatlik, tark ja leidlik?“

Lugedes tekivad kindlasti seosed antiikkirjandusega, kus kirjeldatakse inimtüüpe, näiteks Theophrastose „Inimtüüpidega“,²⁸ aga Innocentius on ehk isegi detailsem ja ühtlasi terviklikum.

III osast, mis käsitleb surma ja surmajärgset, jäägu näide siinse artikli lõppu.

Tõlkimine

Vanade tekstide tõlkimise puhul on põhimõtteliselt otsustav teatav *helistiku määramine*. Helistik läheb paika algteksti piisavalt kaua ja mitte ainult mõttega, vaid ka häälega lugedes, veel parem, käsitsi originaali ümber kirjutades. See on psühhofüüsiline nähtus. Tuleb saavutada sisemine rütm, mida väljendada omaenda keeles. On vaja jõuda sama põhimeeleoluni, toonini, tundeni – need on nähtused, mis on seotud antiikretoorika mõistetega *ēthos* ja *pathos*. Meeleolu peab lugejani jõudma esimesest reast peale ja ka temasse jääma, kui on meisterlik autor. Printsip lähtub Aristoteleselt,²⁹ aga selle poole võiks püüelda igas kirjalikus tekstis. Vanad tekstid ei ole emotsionaalselt ebamäärased, ujuvad, segased, vaid ühtse tundega, mis tugevdab sisu mõju, laseb sellel esile tulla, on tegelikult struktuuri osa. Kui täpse meeleoluni ei jõua, võib tekst ära laguneda, kuigi kõik vajalikud elemendid oleksid justkui olemas.

Innocentiuse puhul sõltub helistik kõige enam Piiblist, sest traktaat on läbivalt kokku põimitud tsitaatidest. Esiplaanil on Iiobi raamat, psalmid, apokrüüfne Jeesus Siiraki tarkuseraamat, samuti Õpetussõnad ja Koguja raamat. Üks

²⁸ Theophrastos, Inimtüübid: antiikaja inimesepilt ja Euroopa kultuuritraditsioon. Koost. Anne Lill, tlk Ivo Volt. Tartu, TÜ Kirjastus, 2000.

²⁹ Vrd nt Aristoteles, Luulekunstist (Poeetika). Tlk ja komm. Jaan Unt (Keele ja Kirjanduse raamatusari; 4). Tallinn, Keel ja Kirjandus, 2003, lk 26 (1450b8). *Ēthos*'e vaste on seal 'iseloom': „[S]jeepärast pole iseloomu kõnedes, kus pole üldse midagi, mida kõneleja valib või väldib.“ *Pathos*'e vaste on 'läbielamine': „[U]sutavamad [- - -] on need, kes on <ise samades> läbielamistes, <mida kujutavad,> ja kõige tõepärasemalt on <oma teoses> erutatud see, kes ise on erutatud, ning vihastuv see, kes ise on vihane“ (lk 40, 1455a29–32, koos kommentaariga lk 102).

täpsemaid vasteid Innocentiusele võiks olla nn patukahetsuspsalm 102, read 4–12:

Sest mu päevad on lõppenud suitsus
ja mu kondid õhkuvad nagu lee.
Mu süda on kõrbenud ja kuivanud nagu rohi,
ma olen unustanud oma leivagi söömata.
Mu valjust oigamisest
on mu luud liha küljes kinni.
Ma olen nagu kaaren kõrbes,
nagu öökull varemetes.
Ma olen uneta
ja nagu üksik lind katusel.
Iga päev teotavad mind mu vaenlased,
mu hoopled vastased vannuvad mu nime juures.
Sest ma sünnin tuhka nagu leiba
ja tembin oma jooki nutuga
sinu suure meelepaha
ja su viha pärast;
sest sina oled mind tõstnud üles
ja visanud maha.
Mu päevad on veninud pikaks nagu vari
ja ma kuivan ära nagu rohi.

Oma eeskujude tõttu on Innocentiuse tekst justkui teatavate värsiridade järjestus, kus reavahed on kustutatud. Üksused hõlmavad 3–5 sõna, millel on järgmises lauseosas või veidi hiljem paralleelne mõttekäik või ka vastandmõttekäik, võimalik, et kolmelises gradatsioon. See on teatav värssproosa, mis kohati sarnaneb riimproosaga. Traktaadi vormil on palju kokkulangevusi muistse tarkuskirjanduse vormiga, mis on lapidaarne ja ülendav. Probleem tõlkimisel on aga selles, et Innocentius läheb viletsuse kirjeldamisel väga kaugele, kohati jälgiks, kõige sügavamasse põhja. Sisu ja vorm läheksid justkui vastuollu, mida on tõlkes raske edasi anda.

Siin tuleb aga appi vene vormikoolkond, mille teoreetiliste kirjutiste kogumik hiljuti eesti keeles ilmus³⁰ – hindamatu raamat, mis peaks kuuluma iga humanitaari käsikogusse. Vene vormikoolkond muudab vaatepunkti. Tavaliselt arvatakse, et kunstiteose headuse määrab see, kuivõrd väljendus annab

³⁰ Kirjandus kui selline: valik vene vormikoolkonna tekste. Koost. ja toim. Märt Väljataga. Tallinn, TLÜ Kirjastus, 2014.

edasi sisu. Ent see teeb ikkagi kas ühe või teise primaarseks. Vormikoolkonna jaoks seisneb aga kunstiteose esteetika struktuuris, nende kahe võrdses vastaspinges.³¹

Innocentiuse tõlkimise puhul tähendab see, et tuleb hoida mõlemat iseenesena. Sisu ei tohi ilustada ja ilusat vormi ei tohi lõdvemaks lasta. Suhteliselt vähestes tõlgetes, mis on tehtud (teada on kaks inglise tõlget, saksa ja itaalia tõlge), on mindud aga just keskteed: on tõlgitud põhiliselt sisu – kuid püsima peavad mõlemad.

Kui seda struktuurset pinget õnnestub lõpuni hoida ning valu ja kurbust inimese pärast korrastada, siis muutub tõlge tõesti esteetiliseks nähtuseks, mida on võimalik maitssta. Igasugune korrastatus toetab hinge, toetab inimese sisekaemust. Kõik esteetilised kogemused panevad inimese endasse tõmbuma, tekitavad tervikutunde, tervikliku olemise tunde ja panevad nägema sügavamat ilu. Usklik seob seda kindlasti Jumalaga, aga muu inimese paneb pöörduma hea ja ilusa poole, oma vaimse algupära poole.

Kokkuvõttes saab nõustuda Thomas Manniga, et vaimne ilu ei pruugi tähendada füüsilist ilu ja vastupidi. Ent põhjus, miks Hans Castorp arvas, et niisuguste tekstide nautimiseks peab hing olema mürgitatud, vähemalt üks põhjus, võiks olla see, millist väljaannet ta luges. Sellel perioodil oli tal saksakeelse inimesena võimalik kasutada ainult üht lühendatud, isegi refereerivat tõlget, mis andis edasi sisu: Friedrich Rudolphi tõlget, mis ilmus 1887. a pühendusteoses paavst Leo XIII-le seoses tema preestrikspühitsemise 50 aasta juubeliga. Esimene terviklik saksa tõlge Innocentiuse traktaadist ilmus alles aastal 1990 – kui uskumatu see ka ei ole –, kõigest 25 aastat tagasi.³²

Lõpetuseks: mis ootab meid põrgus? See kõlab hästi, justkui õilis apteek või aperitiiv ürtidega:

Fletus et stridor dentium, gemitus et eiulatus, luctus et ululatus et cruciatus, stridor et clamor, timor et tremor, dolor et labor, ardor et fetor, obscuritas et anxietas, acerbitas et asperitas, calamitas et egestas, angustia et tristitia, oblivio et confusio, torsiones et punctiones, amaritudines et terrores, fames et sitis, frigus et cauma, sulphur et ignis ardens in saecula saeculorum.

Artikli aluseks on Käsmu tõlkijate suvekoolis 9. IX 2015 peetud ettekanne.

³¹ Vrd intervjuud raamatu ilmumise puhul: Mihhail Trunin, Kolm küsimust vene vormikoolkonna kohta. Sirp, 29.08.2015.

³² Lotario de Segni (Papst Innozenz III.), Vom Elend des menschlichen Daseins. Übers. und eingel. von Carl-Friedrich Geyer (Philosophische Texte und Studien, Bd. 24). Hildesheim-Zürich-New York, Georg Olms Verlag, 1990.

PRANTSUSMAAL ILMUNUD EESTI KIRJANDUSTEUSED JA NENDE VASTUVÕTT PRANTSUSKEELSES KULTUURIRUUMIS

TRIINU TAMM

Eesti kirjanike teoseid tõlgitakse üha rohkem ja meie „kaunikesti krüptiline kirjandus“, nagu on selle kohta öelnud Tõnu Õnnepalu¹, jõuab aina rohkemates keeltes aina rohkemate lugejateni, kelle kultuurikontekst võib olla väga erinev ja tingida seega ka erinevat lugemist. Tõlkides jäävad ka mõned teksti küljed rohkem varju, teised tulevad selgemini esile, oluline on seegi, millised on ootused teisest kultuuriruumist pärit teosele. Samas on analüüse eesti kirjandustölgete käekäigust ja nende vastuvõtust (nii meediakajastusest kui läbimüügist) siiani ilmunud üsna vähe.² Siinses artiklis annan ma – rõhuga viimastel aastakümnetel – ülevaate sellest, kuidas on eesti kirjanduse käsi käinud Prantsusmaal: millised eesti kirjandusteused on prantsuse keeles ilmunud ja milline on olnud nende vastuvõtt. Analüüsin prantsuskeelses kirjutavas meedias kuni aprillini 2016 ilmunud arvustusi ja tutvustusi.³ Kasutan allikana ka blogipostitusi, mida on teinud kas tavalugejad või siis raamatupoodnikud, keda on Prantsusmaal palju ja kes on lugejate suunamisel üsna mõjukad⁴. Lisaks kirjastõnas ilmunud informatsioonile toetun vestlustele tõlkijate Antoine Chalvini ja Eva Toulouze'iga, Gaïa kirjastaja Evelyne Lagrange'i ja Le Tripode'i kirjastaja Frédéric Martiniga ning eesti autoritest Piret Rauaga. Artikkel ei pretendeeri ammendavale analüüsile, mis eeldaks põhjalikumat prantsuse kirjastamise ja ajakirjanduse toimemehhanismide lahti kirjutamist, samuti on vaatluse alt kõrvale jäänud ajakirjanduses ilmunud eesti kirjanduse tõlked, nagu ka raamatud, mille kohta mulle teadaolevalt arvustusi pole ilmunud. See on linnulennuline visand sellest, kuidas on prantsuse lugeja talle tõlkes pakutud eesti kirjandusteost lugenud, millised on olnud märksõnad, mille abil on proovitud

.....
¹ Tõnu Õnnepalu, Asitõend. Viivi Luige „Seitsmendast rahukevadest“ prantsuse keeles. Looming, 2006, nr 11, lk 1723.

² Erandina võib välja tuua uurimused saksa suunal ja Cornelius Hasselblatti uurimused, nt Estnische Literatur in deutscher Übersetzung. Eine Rezeptionsgeschichte vom 19. bis zum 21. Jahrhundert. Wiesbaden, Harrassowitz, 2011.

³ Korpusesse on kaasatud ka Belgia ja Šveitsi prantsuskeelses meedias ilmunud artiklid ja tutvustused. Loetelu kõigist mulle teadaolevatest kirjutistest koos ilmumisandmetega leiab artikli lisast.

⁴ Sõltumatute raamatupoodnike assotsiatsiooni andmetel on Prantsusmaal 3000 raamatupoodi ja raamatupoodide tiheduselt olevat Prantsusmaa maailmas esikohal. Raamatupoed saavad riigilt ka toetusi ja nemad müüvad umbes veerandi kõigist raamatutest. Vt <http://www.librairiesindependantes.com/#pres>.

eesti kirjandust seletada, mis on see tuntu, mille külge tundmatut on poogitud, ja milliseid kvaliteete on eesti raamatute juures hinnatud. Tõlketeoste ilmumisele tuleb juttu kronoloogiliselt, ülevaatliku nimekirja kõigist prantsuse keeles ilmunud eesti kirjandusteostest koos tõlkija ja kirjastuse nimega leiab artikli lisast.

Prantsuse kirjandustraditsioon on teatavasti pikaajaline, rikkalik ja eneseküllane. Kuigi juba aastaid kordub Prantsuse kirjandusturu ülevaadetes sõna „kriis“ ja on tõsi, et raamatuid ostetakse seal igal aastal õige pisut vähem kui varem (viimasel kümnel aastal on kahanemine olnud umbes 1% aastas), siis nimetuste arv siiski kasvab (nt 2014 ilmus 80 255 nimetust, võrdluseks – 2004 ilmus 60 972 nimetust). Tõlkeraamatuid avaldatakse Prantsusmaal aina enam, selle üle on prantslased ise uhked ja leiavad, et nad tõlgivad palju. 2014. aastal moodustasid 17,4% kõigist ilmunud raamatutest tõlketeosed (11 859 nimetust, sh uued raamatud ja kordustrükiid), tõlgete osakaal on viimastel aastatel pidevalt paari protsendi jagu kasvanud.⁵ Võrdluseks: Eestis ilmus Eesti rahvusraamatukogu statistika andmeil 2014. aastal 3562 eestikeelset raamatut ja brošüüri, millest tõlkekirjandus oli 1389 nimetust ehk 39%. Kõige tõlgitud keel Prantsusmaal (nagu ka Eestis) on inglise keel: 2014. aastal 59,5% kõigist ilmunud tõlkeraamatutest, mis teeb kokku 7060 nimetust. Viimasena on prantsuse statistikatabelisse mahtunud hiina keel 76 nimetusega (0,6% ilmunud tõlkeraamatutest). Eelnevad numbrid hõlmavad kogu trükitoodangut, millest ilukirjandus moodustab ainult osa, siiski on tõsiasia, et aastas ilmub Prantsusmaal tuhandeid ilukirjandusteoseid, mille sekka siis aeg-ajalt sattub ka mõni eesti keelest tõlgitud raamat. Selles külluses tähelepanu ja arvustuse pälvimine näib tõesti pigem võiduloos kui midagi, mida võiks enesestmõistetavalt eeldada.

Esimene teadaolev eesti kirjanduse tõlge prantsuse keelde pärineb aastast 1814, kui diplomaat krahv François Gabriel de Bray avaldas oma raamatus „Mémoire sur la Livonie“ („Aruanne Liivimaast“) luuletuse „Ehhi, ehhi neitsikenne!“ tõlke, mis oli tehtud saksa keele vahendusel. 19. sajandil ja 20. sajandi algupoolel tõlgiti mõned näited rahvapärимusest: ajakirjanik ja literaat Louis Léouzon Le Duc, kes 1840. aastatel Põhja- ja Ida-Euroopas reisis külastas muu hulgas ka Eestit, tõlkis 1855. aastal prantsuse keelde paar rahvalaulu⁶ ja

⁵ Raamatustatistika ülevaateid leiab Prantsuse Kultuuri- ja Kommunikatsiooni Ministeeriumi kodulehelt: <http://www.culturecommunication.gouv.fr/Politiques-ministerielles/Livre-et-Lecture>.

⁶ Louis-Antoine Léouzon Le Duci (1815–1889) olulisimaks teeneks võib lugeda Soome rahvuseepose „Kalevala“ tõlget, mis ilmus prantsuse keeles tervikuna juba 1867. aastal.

Andres Dido⁷ tutvustas prantsuskeelsele lugejale ajakirjas *Revue des traditions populaires eesti rahvaluulet ja rahvaluule kogumist ning tegi kokkuvõtva proosatõlke „Kalevipojast“*. Aastast 1918, kui Euroopa kaardile ilmus uus riik, võis Prantsusmaal täheldada väikest huvi eesti kirjanduse vastu, puudus oli aga tõlkijatest.⁸ Lisaks üksikutele ajakirjades ilmunud luuletustele ja novellidele ilmus 1937. aastal veidi eksitava pealkirjaga „Eesti jutuvestjate antoloogia“, mis sisaldab üheksa novelli toleaegsetelt hinnatud prosaistidelt. Antoloogia ilmus Eesti PEN-klubi ja konkreetsemalt Johannes Semperi initsiatiivil, kes pakkus 1935. aastal tõlkeprojekti välja mainekale Sagittaire'i kirjastusele ja koordineeris ka tõlkimist. Kogumiku kohta ilmus kaks pikemat arvestust: mõjuka kriitiku André Thérive'i artikkel päevalehes *Le Temps* (11.11.1937) ja pseudonüümi La Pie Borgne (Ühesilmne Harakas) all artikkel „Eesti ja tema kirjandus“ nädalalehes *Vendémiaire* (17.11.1937). Arvestustest annab Loomingus põhjaliku ülevaate Aleksander Aspel.⁹ 1920. aastatel hakatakse kavandama A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse“ tõlkimist, plaan teostatakse aga juba hoopis teistes oludes (1944–1948) ja teiste inimeste poolt ning tegemist on saksakeelse tõlke järgi tehtud mugandusega.¹⁰ Tähelepanuväärne on aga see, et esimesele osale kirjutab ülivõrdes eessõna tunnustatud kirjanik, maaelu kujutamise poolest tuntud Jean Giono, kes muuhulgas ütleb: „Harva olen lugenud kaunimat raamatut kui „Vargamäe“,“ mis „Tõe ja õiguse“ hilisema eesti keelest tehtud terviktõlke reklaamis, millest pikemalt juttu edaspidi, hästi ära kulub. Nõukogude ajal ilmuvad prantsuse keeles August Gailiti „Nipernaadi“ (1946), Arved Viirlaiu „Ristideta hauad“ (1962), Marie Underi luulekogu „Kivi südamele“ (1971) ja Friedebert Tuglase jutustus „Viimne tervitus“ (1974). Tõlkeid tehakse ka vene keele vahendusel, ilmuvad Hans Leberechti jutustus „Valgus koordis“ (1950), Eno Raua lastejutustus „Nii või naa“ (1958), Erni Krusteni „Nagu piisake meres“ (1966), Lilli Prometi „Miniatuurid“ (1968), Lennart Meri reisikiri „Virmaliste väraval“ (1986) ja Moskvas välja antud prantsuskeelse ajakirja *Ceuvres et Opinions* erinumber (1968) tutvustab eesti uuema aja luuleta-

⁷ Andres Dido (ka Tiido; 1855–1921) oli eesti haridustegelane ning poliitik, aktiivne rahvusliku liikumise tegelane. Anarhistlikus tegevuses süüdistatuna saadeti ta asumisele Kaasanisse, kust ta 1888. aastal Genfi põgenes ja seejärel kuni elu lõpuni Pariisis elas.

⁸ Antoine Chalvin, *La littérature estonienne en traduction française*. Pariis, Eesti saatkond Prantsusmaal, 2008, lk 5. Bukletist leiab ka kõigi 1817.–2007. aastal prantsuse keeles ilmunud eesti teoste bibliograafia ja tutvustused.

⁹ Vt Vastukaja Eesti novellide antoloogiale Prantsusmaal. *Looming*, 1937, nr 10, lk 1168–1170.

¹⁰ Selle tõlke sünniloost ja retseptioonist vt Marek Tamm, *Kollaboratsioonismi paradoksid*. Eesti kirjandus okupeeritud Prantsusmaal (1940–1941). *Looming*, 2001, nr 8, lk 1210–1218.

jaid ja prosaiste. Need ongi samas ainsad eesti kirjandusteoste terviktõlked sel perioodil (luuletusi, novelle, mõni essee ning proosatekstide katkendeid ilmub üksikuna ka ajakirjades, seda nii eesti kui ka vene keelest tõlgituna). Suure töö eesti kirjanduse tutvustamisel (õppejõuna ja kirjandusürituste korraldajana) teeb Vahur Linnuste, tema õlul oli ka kuni aastani 1989 eesti keele õpetamine Prantsuse Idakeelte Instituudis (INALCO), mille lõpetajatest Antoine Chalvi-
nist ja Eva Toulouze'ist said hiljem sama kooli õppejõud ja eesti kirjanduse tõlkijad, seal õppisid eesti keelt ka tõlkijad Jean-Pierre Minaudier ja Jean Pascal Ollivry.¹¹ Kui Eesti ja laiemalt Baltimaad, jällegi seoses poliitiliste sündmustega ja Nõukogude Liidu lagunemisega, uuesti prantslaste huviorbiiti tõusevad, saab eesti kirjanduse tõlkimine tänu pädevate kirjanduse tundjate ja keele oskajate olemasolule märksa parema lähtepositsiooni võrreldes läti ja leedu kirjandusega, mille tõlkijaid napib Prantsusmaal tänaseni.

1980. aastate lõpus tekib seoses Nõukogude Liidus toimuvate poliitiliste mur-
rangutega Prantsusmaal uus huvi ka Eesti kui maa ja eesti kirjanduse vastu.¹² Võib öelda, et uus etapp eesti kirjanduse tõlkimisel prantsuse keelde algab Jaan Krossi „Keisri hullu“ avaldamisega 1989. aastal. Marek Tamm nimetab „Keisri hullu“ ilmumist ja selle vastukaja koguni „Eesti kirjanduse läbimur-
deks Prantsusmaal“.¹³ Nagu Krossi tõlkija, INALCO eesti kirjanduse õppejõud Jean-Luc Moreau on ühes intervjuus kirjeldanud, oli selle romaani tõlkimine tema jaoks omamoodi juhus: „Ühel päeval kohtasin Pariisis Robert Laffont'i toimetajat Zofia Bobowiczit, rääkisime ungari kirjandusest, ütlesin, et olen lu-
genud üht haruldast teost, mis pole aga ungarikeelne. Kui ta kuulis, et see on „Keisri hull“, langes ta mulle lausa kaela, ta oli seda lugenud poola keeles ja samuti vaimustunud.“¹⁴ Samas võib oletada, et „Keisri hull“ oleks nii või teisiti

¹¹ INALCO ja selle õppejõudude roll eesti kultuuri tutvustamisel ja eesti keele õpetami-
sel Prantsusmaal vääriks omaette uurimust.

¹² Kõrgendatud huvi tundi sel ajal kõigi idabloki riikide kirjanduse vastu. 1990ndate esi-
mene pool oli Prantsusmaal lausa Ida- ja Kesk-Euroopa kirjanduse tõlkimise kuldaeg.
Vt La Reconfiguration des échanges littéraires au tournant des années 1990: entre rup-
tures et continuités. Rmt-s: Translatio: Le marché de la traduction en France à l'heure de
la mondialisation. Koost. Gisèle Sapiro. Pariis, CNRS Éditions, 2008, lk 273–285.

¹³ Marek Tamm, Kross Country. Jaan Krossi teoste retseptisioon Prantsusmaal. Looming,
1998, nr 1, lk 152–156. Artiklist ilmus ka pikem ja põhjalikum versioon „Le prince Jaan,
géant des lettres“: la réception de Jaan Kross en France, rmt-s Contrastes et dialogues.
Actes du colloque franco-estonien (Studia Romanica Tartuensia I). Koost. Marek Tamm,
Eva Toulouze. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001, lk 199–212.

¹⁴ Helle Michelsoni intervjuu Jean-Luc Moreau'ga, Esimesi Sorbonne'i tudengeid Mosk-
vas. Sirp, 21.01.2005. Vt ka Helle Michelson, „Hullumeelsus“ või vangikong?: J. Kross
prantsuse keeles, Reede, 26.01.1990.

peagi prantsuse keelde tõlgitud: 1980ndatel tõlgiti see soome, saksa, bulgaaria, tšehhi, leedu, norra, poola, ungari, rootsi, slovaki, vene ja ukraina keelde ning 1990ndatel taani, hollandi, inglise, itaalia, jaapani, läti, portugali ja hispaania keelde ja nii on see kõige enam (tänapäevaks 22 keelde) tõlgitud eesti romaan läbi aegade. Juba järgmisel aastal ilmus prantsuse keeles ka „Professor Martensi ärasõit“¹⁵, seejärel „Silmade avamise päev“ (1993), „Vastutuulelaev“ (1997), „Tabamatus“ (2001), „Paigallend“ (2006) ja „Mesmeri ring“ (2011).

Jaan Krossi tõlgete retseptioon prantsuse ajakirjanduses oli aukartustäratav ja sellist kohtlemist ei ole hiljem osaks saanud ühelegi teisele eesti kirjaniikule ega tema teostele. Kindlasti ei ole seejuures tähtsusetu, et teosed ilmusid mainekas kirjastuses Robert Laffont ja Noir et Blanc (mõlemas tegutses kirjastajana Zofia Bobowicz), kes tegid eeskujulikke reklaamitööd (sama ei saa kahjuks öelda L’Harmattani kirjastuse kohta¹⁶). Krossi tõlkeid arvustasid kõik suuremad prantsuse päevalehed (Le Monde, Libération, Le Figaro jt), mõjukamad kirjandusajakirjad (Lire, Le Magazine littéraire, Transfuge) ja nädalajakirjad (L’Express, Le Point, Le Nouvel Observateur, Télérama jt), lisaks ilmus kolm intervjuud autoriga¹⁷ ja pikem portreelugu, mis polnud otseselt seotud tõlgete ilmumisega¹⁸. Kõigist teostest kõige kaalukam tähelepanu ja suurem müügiedu langes osaks „Keisri hullule“ (romaanist on ilmunud ka kolm kordustrükki, viimane neist 2015. aasta kevadel). Nagu ütles hiljem üks Krossi tõlkijatest, erakordselt teenekas eesti kirjanduse vahendaja prantsuse keelde Antoine Chalvin: „Kui „Keisri hull“ 1989. aastal prantsuse keeles ilmus, oli Balti riikides toimuv pidevalt uudiste teemaks. Tänu sellele osutus raamat tohutult menukaks.“¹⁹ „Keisri hullu“ tõlge sai ka maineka *Le prix du Meilleur livre étranger* ehk aasta parima tõlketee auhinna.

Üldistavalt võib öelda, et prantslased avastasid enda jaoks Baltimaad koos Jaan Krossiga ning tema looming, aga ka isik sobis Eesti visiitkaardiks lausa ideaalselt. Milline oli prantslaste ignorantsus selle Euroopa kaardile taasilmunud maa suhtes, sellest annavad aimu sellised tähelepanekud nagu „Krossi

¹⁵ „Keisri hullu“ ja „Professor Martensi ärasõidu“ prantsuse tõlgete järgi valmisid ka hispaaniakeelsed tõlked (vastavalt 1992. ja 1995. aastal). Vt Albert Lazaro Tinaut, „The presence of Baltic literatures in Spain“, Estonian Literary Magazine, 1999, nr 8.

¹⁶ See kirjastus trükkib raamatuid tellija kulu ja kirjadega ning raamatu reklaami ja tutvustamisega ei tegele.

¹⁷ N. Z[and], Jaan Kross, l’Estonien. Le Monde, 02.11.1990; Bernard Cohen, Le royaume du prince Jaan, géant des lettres. L’Événement du Jeudi, 26.01.1991; Sylvaine Pasquier, Voilà comment j’ai vécu votre Libération. L’Express, 02.05.2005.

¹⁸ Antoine Jacob, Jaan Kross, un Européen d’Estonie. Le Monde, 13.08.2004.

¹⁹ Kaarel Kressa, Tõlkijad: Krossi stiili on raske vahendada. Eesti Päevaleht, 19.02.2010.

romaanide tegevus leiab aset Eestis, see tähendab, ei kusagil²⁰, arvustuse pealkiri „Maa, mida (peaaegu) pole olemas“²¹, märkus, et „Eesti võiks isegi olla väljamõeldud maa“²² ja rõõmus üllatus: „Eesti rabadest kerkib gigantne kirjanik“.²³ Prantslaste hämmingu võtab ehk kõige paremini kokku Pierre Enckell, öeldes: „Mõnikord sajab alla meteoriit-raamatuid, mis on pärit ei tea kust, mille taustast me midagi ei tea, mis on tõlgitud kummalisest keelest ja mille autorit keegi kunagi näinud pole,“ ja leiab samas, et teose „kirjanduslik väärtus on sedavõrd suur, et pole tarvis mingeid eriteadmisi, selleks et raamatut kirega lugeda“.²⁴ 2006, kui ilmub „Paigallend“, ei ole toon selles osas palju muutunud: „Jah, Eesti kuulub Euroopa Liitu, kuid mida me teame sellest riigist ja tema tragöödiatest? Kas mäletame, et me ei liigutanud sõrmegi, kui see riik kahel korral vene kommunistide küüsi jäi? Põnev ja hädavajalik raamat neile, kes tahavad mõista meie uusi kolleege Euroopas.“²⁵ Mitmed arvustajad näitavad siiski üles valmidust oma teadmisi täiendada. Üks leiab, et Krossi romaanid on „imelised Baltimaade ajalooõpikud“²⁶, lisades retooriliselt: „Mida õpetavad meile praegu Baltimaad? Mis oleks neil, ajaloost ja traditsioonidest sõtkutud talupoegadel, kelle rahulik elu on mõne aastaga segamini pööratud, jalge alla trambitud, mõttetuks muudetud, mis oleks neil meile öelda?“ Võib öelda, et sel ajajärgul kehastabki Jaan Kross prantslastele eestlast. Epiteet „eestlane“ käib Krossi nime ees peaaegu kõikides arvustustes. Korduva motiivina jookseb läbi tõdemus, et Jaan Kross on juba paljudesse keeltesse tõlgitud ja tuntud autor, keda nüüd lõpuks ometi on võimalik lugeda ka prantsuse keeles.

Jaan Kross ise ei õhutanud oma teoste puhul allegooriate otsimist ega paralleelide tõmbamist kaasaja poliitiliste sündmustega (mis on seda mõistetavam, et tõlke ilmumise aeg ei olnud raamatute kirjutamise kaasaeg) ja kui Bernard Cohen pakub autoriga vestluses välja võrdluse, et „Timotheus von Bock on Eesti, selle Vene impeeriumi serval asuva ja alati läänemeelseks ja isepäiseks jäänud perestroika laboratooriumi personifikatsioon“, siis muigab autor väite peale „sardooniliselt“ ja vastab: „Ma võitlen kõigest hingest sellise lugeja vastu, ent kui ta soovib iga hinna eest neid ajaloolisi paralleele leida, las ta siis leiab!“²⁷

²⁰ André Clavel, Jaan Kross, le réfractaire. L'Événement du Jeudi, 09.09.1993.

²¹ Pierre Lepape, Le pays qui n'existe (presque) pas. Le Monde, 24.12.1993.

²² Pierre Enckell, La révélation de Jaan Kross. Un profil de nobélisable. L'Événement du Jeudi, 21.12.1989.

²³ André Clavel, Shakespeare en Estonie. L'Événement du Jeudi, 14.12.1989.

²⁴ Pierre Enckell, La révélation de Jaan Kross. Un profil de nobélisable, art. tsit.

²⁵ Guy Duplat, Orages rouge et noir. La Libre Belgique, 13.10.2006.

²⁶ Catherine David, Les sagas des pays Baltes. Le Nouvel Observateur, 27.12.1990.

²⁷ Bernard Cohen, L'Estonie à la folie. Rencontre avec une vigie de la Baltique. Libération, 04.01.1990.

Ja prantsuse arvustajad üldiselt soovivad. André Clavel leiab, et „Keisri hull“ on „prohvetlik parabool, mis kuulutab ette kõiki meie sajandi totalitarisme ja ebaõiglusi“²⁸, talle sekundeerib M.C.: „[„Keisri Hullu“ tegevustikus] võib näha allegooriat, milles peegeldub Balti riikide olevik.“²⁹ Seda, et huvi Krossi teoste vastu käis käsikäes huviga Baltimaade ajaloo ja poliitika vastu, näitab ka arvustuste juures olev pildimaterjal: ajakirjas L’Express on foto pilgeni rahvast täis Tallinna Raekoja platsist, kus inimesed lehvitavad sinimustvalgeid lippe, L’Événement du Jeudi toob ära Nõukogude liiduvabariikide kaardi, iga riigi juures rahvuslipp, Télérama arvustust illustreeriva foto allkirjaks on „1991: lõpuks ometi iseseisev Eesti“.

„Keisri hullu“ ungari tõlke eessõnas kirjutab Jaan Kross: „Selle raamatu tegelaste inimlik probleemistik on ungari lugejale eesti omaga võrdselt arusaadav“ ja leiab, et raamatu paremaks mõistmiseks on siiski vajalik väike ajalooline ekskurs.³⁰ Sama on leidnud ka prantsuse arvustajad ja sage on pikem või lühem ülevaade Eesti ajaloost ja geograafilisest asendist. Eksootilise elemendina toob prantsuse arvustaja kõige sagedamini välja lume-motiivi. Eesti on „maa, kus lumi kleepub saapataldadele“³¹ ja „eestlased kõnnivad lume peal teisi kui venelased“³². Seda aspekti rõhutavad ka mitmed illustratsioonid: foto lumise vaatega Viru tänavale, kus on näha liikumas saani ja hobust,³³ või joonistus lumisest maastikust külamajadega, mille korstnast tõuseb suitsu³⁴. Kaugelt enam on aga neid, kes rõhutavad Krossi romaanide universaalsust, tema meisterlikku jutustamisoskust, toovad välja tema „euroopaliku humanismi“³⁵ või „kerge melanhoolse ja iroonilise värvinguga objektiivsuse“³⁶. Krossi loomingu nimetatakse „visionäärlikuks“³⁷, Krossi „üheks kõige olulisemaks tänapäeva Ida-Euroopa kirjanikuks“³⁸ ja koguni „üheks suuremaks Euroopa

.....
²⁸ André Clavel, Shakespeare en Estonie, art. tsit.

²⁹ M.C., rubriik „Livres“ (ilma pealkirjata). Le Point, 18.12.1989.

³⁰ Jaan Kross, eessõna „Keisri hullu“ ungari väljaandele. Rmt-s: Vahelugemised IV. Tallinn, Eesti Raamat, 1986, lk 65–68.

³¹ Catherine Argand, Jaan Kross, rescapé des accidents de l’histoire. Lire, september 1993.

³² Bernard Cohen, L’Estonie à la folie. Rencontre avec une vigie de la Baltique, art. tsit.

³³ Samas.

³⁴ Catherine David, Les sagas des pays Baltes, art. tsit.

³⁵ Anonüümne, Kross (Jaan). Le Départ du professeur Martens. Bulletin critique du livre français, veebruar 1991.

³⁶ Marion Graf, Quarante mille valises. Le Temps, 07.10.2006.

³⁷ André Clavel, Jaan Kross, le réfractaire, art. tsit.

³⁸ Marc Giuliani, La vue retrouvée. Les sens cachés de Jaan Kross. Le nouveau politis, 23.09.1993.

kirjanikuks”³⁹. Küsimuse, kas prantslane loeb Krossi pigem „idamaise” eksootika või ühise Euroopa ajaloo võtmes, esitab Antoine Chalvinile ka Kaarel Kressa. Chalvin võtab küsimuse kokku järgmiselt: „Eksootika mängib siin vaieldamatult rolli, sest Eesti ajalugu on Prantsusmaal täiesti tundmatu ning peegeldab Euroopa ajaloo sootuks erinevat tahku, eriti teise maailmasõja ja selle tagajärgede osas. Krossi hiliste teoste, eriti „Paigallennu” suur teene on see, et nad annavad väga elavalt ja konkreetset edasi teistsugust vaatenurka. Krossi romaanid ja novellid võivad sellisele mõistmisele kaasa aidata.”⁴⁰

Marek Tamm toob oma artiklis välja ka selle, kuidas arvustajaid on mõjutanud tõlgete ees- ja järelsonad, neist on kriitikud noppinud välja elemente, mis korduvad arvustusest arvustusse. Populaarseks on osutunud info Krossi vangistamisest nii venelaste kui sakslaste poolt, sageli mainitakse Krossi keelteskust ja otsitakse paralleele Krossi ja tema tõlgitud autorite, Shakespeare’i, Balzaci, Romain Rolland’i, Stefan Zweigi loomingus (samas kui saatesõnades mainimata jäänud Paul Éluard’i, Bertolt Brechti, Aleksandr Gribojedovit või Lewis Carrolli, keda Kross samuti on tõlkinud, ei võta jutuks ka arvustajad). Kõige enam kordubki Krossi teoste võrdlus Shakespeare’i draamadega. Vaid üks arvustaja kaldub sellest loetelust kõrvale, leides, et Krossi („Keisri hullu”) võib võrrelda Alexandre Dumas’ („Kolm musketäri”), Kleisti („Hombourgi vürst”) ja Mika Waltariga.⁴¹ Sageli mainitakse ka seda, et Krossi on korduvalt esitatud Nobeli kirjandusauhinnale. Tamm meenutab: „Ühes eravestluses mainis Jean-Luc Moreau, et 1990ndate alguses oli temalt üleöö nõutud Krossi elulugu – sedavõrd tõenäoliseks peeti Prantsusmaal eesti kirjaniku nimetamist Nobeli laureaadiks.”⁴² Krossi teosed jõudsid prestiižika teatmiku „Le nouveau dictionnaire des œuvres” lehekülgedele, tema surma puhul avaldasid järelehüüde Le Monde ja Le Courrier des Pays de l’Est⁴³. Kokkuvõtvalt võib öelda, et kümmeaasta jooksul kehastas Jaan Kross oma romaanide, aga ka isikuga Eestit ja eestlast, tema elulugu sobis lausa ideaalselt selleks, et jutustada ühtlasi Eesti lugu, nagu ütles Sylvaine Pasquier: „Tema saatus sulab ühte Balti riikide saatusega.”⁴⁴ Paraku tuleb tõdeda, et kui aja möödudes

³⁹ Intervjuu Sylvaine Pasquier’le, Voilà comment j’ai vécu votre Libération, art. tsit.

⁴⁰ Kaarel Kressa intervjuu Antoine Chalviniga, Tõlkijad: Krossi stiili on raske vahendada, art. tsit.

⁴¹ Nicole Zand, La folie ou le cachot. Le Monde, 17.11.1989.

⁴² Marek Tamm, Kross Country. Jaan Krossi teoste retseptisioon Prantsusmaal, lk 156.

⁴³ Patrick Kéchichian, Jaan Kross. Le Monde, 06.01.2008; Antoine Jacob, Jaan Kross. L’art de dénoncer les absurdités de l’Histoire par l’écriture. Le courrier des pays de l’Est, nr 1066, veebruar 2008.

⁴⁴ Intervjuu Sylvaine Pasquier’le, Voilà comment j’ai vécu votre Libération, art. tsit.

kahanes huvi Eesti vastu, kahanes ka huvi Krossi teoste vastu⁴⁵. Chalvin oletab, et vaatamata ülistavale meediakajastusele jäid müüginumbrid (välja arvatud „Keisri hullu” puhul) oodatust tagasihoidlikumaks ja märgib kahetsevalt, et „suur eesti romaanikirjanik ei saanud niisama populaarseks kui sellised autorid nagu Ismail Kadare ja Milan Kundera, kelle teostele Krossi looming ometi sugugi alla ei jää”.⁴⁶

Kuigi Krossist ei saanud esimest pääsukest suuremas eesti kirjanduse tõlkelaines, siis tasahaaval tõlgitakse ja avaldatakse eesti kirjandust ka edaspidi, ja nüüd juba alati otse eesti keelest. Sageli on tõukejõuks mõni festival. 1992. aastal toimub Prantsuse kultuuriministeriumi ja Centre National du Livre'i egiidi all festivali Belles étrangères raames ürituste sari „Saison balte”. Festivalisarja eesmärk on tutvustada mõne riigi või regiooni kirjandust, korraldatakse kirjanike kohtumisi lugejatega ja toetatakse ka raamatute tõlkimist ja väljaandmist. Festivali puhul astub Pariisis ja teisteski linnades üles rida eesti kirjanikke, ilmub ajakirja Europe Baltimaade erinumber, mis sisaldab valiku tõlkeid tänapäeva eesti prosaistidelt ja luuletajatelt, küllaltki elitaarses ja prestiižses ajakirjas Poésie ilmub valimik eesti tõlkeluulet. Eraldi raamatuna ilmuvad Prantsuse kommunistliku parteiga seotud kirjastuses Temps actuels Heino Küge „Maria Siberimaal”, Arvo Valtoni „Tõrvikukandja” (väärikas väikekirjastuses Vivian Hamy) ja Viivi Luige „Seitsmes rahukevad”⁴⁷ (üksnes tõlkekirjandusele pühendunud prestiižikas Christian Bourgois' kirjastuses). See oli ühe aasta kohta tõepoolest tavatu hulk tõlkeid, mis inspireeris Tõnu Õnnepalu sellest kirjutama ülevaadet, kus ta hindab tulemust „ebaharilikult priskeks saagiks”⁴⁸.

Kõigi kolme raamatu ilmumist kajastab ajaleht Le Monde. Romaani „Maria Siberimaal” arvustuse pealkiri annabki kohe kätte kirjutise tonaalsuse: „Õnnelik Siberis...”⁴⁹. Alustuseks tõdeb arvustaja, et Siberi vangilaagritest on palju

.....
⁴⁵ Mõnevõrra sarnase dünaamika Krossi tõlgete saksa retseptioonis toob välja Cornelius Hasselblatt: „Niisiis võime rääkida Krossi saksa retseptiooni kolmest faasist: ettevalmistav tõusuaajajärk kuni „Keisri hulluni” (1990), „Keisri hullule” järgnev buum, mis kestis umbes kümme aastat, ja siis uue sajandi alguse mõõn.” Cornelius Hasselblatt, Jaan Krossi saksa retseptioonist. Keel ja Kirjandus, 2016, nr 4, lk 252.

⁴⁶ Antoine Chalvin, La littérature estonienne en traduction française, lk 31.

⁴⁷ Selle tõlke sünniloo kohta vt Antoine Chalvin, Kuidas minust sai eesti keele tõlkija. Rmt-s: Tõlkes leitud Eesti, Tallinn, Eesti Kirjanduse Teabekeskus, 2011, lk 148; Tõnu Õnnepalu, Asitõend. Viivi Luige „Seitsmendast rahukevadest” prantsuse keeles. Looming, 2006, nr 11, lk 1722–1730.

⁴⁸ Tõnu Õnnepalu, Eesti kirjandus Prantsusmaal 1992: ebatavaliselt priske saak. Looming, 1993, nr 2, lk 283–285.

⁴⁹ Alain Jacob, Heureuse en Sibérie... Le Monde des Livres, 21.05.1993.

kirjutatud, kuid harva, kui üldse kunagi, on need olnud õnnelikud lood. Kuid Maria lugu on nende seas erandlik. Sisu tutvustavas ülevaates kirjeldab ta, kuidas Maria igas olukorras hästi toime tuleb, ja jõuab järeldusele: „See ongi kahtlemata üks selle romaani võtmeid: võtke üks eestlane, ajage ta kõige kaugemasse, tänamatumasse ja karmimasse kolkakülla, tema saab ikka hakkama. Nendel inimestel on töö veres ja nad ei kohku kunagi tagasi pingutuse eest.” Ja leiab lõpetuseks, et tegemist ei ole natsionalistliku romaaniga, vaid austusavaldusega eestlastele ja baltlastele.

Le Monde des Livres'is ilmub festivali Belles étrangères reklaam, kus alustuseks taas tõdetakse, et prantslased ei huvitu sugugi väikeste rahvaste kirjanikest, eriti veel, kui need on olnud pool sajandit ülejäänud Euroopast ära lõigatud, ja toonitatakse seega festivali tähtsust. Samas ilmub Arvo Valtoni ja Viivi Luige raamatute ühisarvustus kõneka pealkirjaga „Tõrjutud mälu”⁵⁰, seda illustreerib foto Tallinna Raekoja platsist. Nicole Zand alustab oma kirjutist (taas kord) viitega poliitilistele sündmustele: „Me unustame üllatuse, mis haaras maailma 1989. aasta suvel, nähes ilmumas Vilniuse, Tallinna ja Riia tänavatele suurt hulka lippe, mis ei olnud punased, mis olid unustatud, tundmatud, keelatud.” Järgneb lühike Arvo Valtoni eluloo tutvustus (mainitakse küüditamist). Zand leiab, et „Tõrvikukandja” vahendusel on võimalik tundma õppida eesti absurdi, mis on ehk koguni universaalne. Valtoni tekste iseloomustab ta sõnadega „lühikesed, külmad, ärevusttekitavad, peaaegu minimalistlikud”. Önnepalu lisab oma artiklis Arvo Valtoni „Tõrvikukandja” kohta: „Kaupmeestest suurim, Fnac, arvas heaks tutvustada seda raamatut oma hooaja-alguse bukletis ning vitriinis, tõstes ta koos tosinkonna tõlkeraatuga niisiis esile vähemalt kümme korda suuremast värske tõlkekirjanduse massist.”⁵¹ „Seitsmendat rahukevadet” tutvustab Zand kui autobiograafilist teost ja lisab, et „meeleheitliku huumoriga näitab Viivi Luik meile ümberpööratud väärtustega maailma”, viidates ka Jaan Kaplinski ajaloolist konteksti avavale saatesõnale. Zand toob esile Luige poeetilist sõnakasutust ja aeglast jutustamisrütmi. Oma artikli lõpetab ta ka ise väga poeetiliselt: „Nende maastike vagur ilu, kus udune luht sulab ühte taevaga, kus tumedad laaned varjavad vaime ja tonte, kus metsamarjadest pole puudust, kus talve valgele alasti ihule ilmuvad mõnikord vereplekid – kõik see meenutab Jean Giono (jälle Giono! – T. T.) „Igvavlevat kuningat”, ja mälunõiduse otsinguisse seguneb sealgi elujanu.” Tõlge pälvis auhinna Halpérine Kaminski Découverte, mida annab välja Société des gens des lettres de France.

2001. aastal ilmub Christian Bourgois' kirjastuses teinegi Viivi Luige teos, „Ajaloos ilu”. See raamat saab ühe arvustuse Šveitsi päevalehes Le Temps, kus

⁵⁰ Nicole Zand, La mémoire refoulée. Le Monde des Livres, 20.11.1992.

⁵¹ Tõnu Önnepalu, Eesti kirjandus Prantsusmaal 1992: ebatavaliselt priske saak, lk 285.

Rose-Marie Pagnard soovib Viivi Luige nimi endale meelde jätta.⁵² „Eestlanna romaanis „Ajaloo ilu“ ilmneb äärmiselt poeetiline hää, pilk ja stiil,“ leiab ta, lisades, et Luige romaan aitab lugejat kõige ehedamal moel tundma õppida kommunistliku režiimi küüsi sattunud maade igapäevaelu ja ajaloolist saatust. „Kujundite originaalsus, passaažid, mis kõlavad oma musikaalsuses nagu arpedžod ja mis juhatavad meid maise juurest kosmilisse [- - -] on teatud sugulust Bruno Schulzi kunstiga.“

Võib öelda, et 1980ndate lõpu ja 1990. aastate huvi eesti kirjanduse vastu käis käsikäes poliitilise huviga. Nõukogude Liit lagunes, Euroopa kaardile tekkis uus iseseisev riik Eesti ja prantslane soovis sellest rohkem teada saada. Önnepalu võtab tollase olukorra kokku järgmiselt: „Jäise, tundmatu, kohutava – ja peibutavana – seni seal kuskil kõrgunud idablokk oli korruga lahti sulanud ja need sulaveed olid läändegi kandnud üht-teist imelikku: küll Gulagi nälgitud kummitusi, küll täiesti unustatud riike, küll juba uute „etniliste konfliktide“ põgenikke. *Les pays de l'Est* olid Prantsusmaal korruga muutunud moodsaks intellektuaalseks probleemiks.“⁵³

Ida-Euroopast valla pääsenud sulavete järellainetusse sobinuks justkui suurepäraselt ka Emil Tode „Piiririik“ (1997), mis räägib Ida- ja Lääne-Euroopa kohtumisest ja mille tegevus toimub pealegi Pariisis. Tõlkija Antoine Chalvin ütleb ühes intervjuus: „See [„Piiririik“] on teos, mille kirjutamisstiil näib mulle olevat väga lähedane prantsuse stiilikaanonitele ning mida oli seetõttu väga meeldiv tõlkida. Ma leidsin kohe prantsuse keeles adekvaatse tooni ja sobiva rütmi, sobiva „hingamise“.“⁵⁴ Paraku ei tundnud ajakirjandus raamatu vastu huvi ja selle ilmumisest teatas vaid lühidalt sisu kirjeldav teade *Le Monde des Livres*'is (27.06.1997). Kirjastus Gallimard reklaamib raamatut oma kodulehel järgmiselt: „Emil Tode heidab läbinägeliku pilgu lääne ühiskonnale ja pakub originaalse kirjandusliku illustratsiooni majanduslikule ja inimlikule lõhele, mis eraldab ikka veel meie kontinendi kahte poolt.“ Sellest jäi aga raamatu reklaamimisel ilmselt väheks. Chalvin lisab oma intervjuus: „Gallimard'i kirjastuse prestiiž on kahtlemata väga kõrge, kuid see pole alati tingimata eelis. Suurel kirjastusel on kalduvus koondada kõik jõuvarad oma staaridest kirjanike promoveerimisele. Ilma promotsioonita kaob raamat aga paratamatult nende arvukate üllitiste voogudesse, mis iga kuu raamatupoodidesse paiskuvad.“

⁵² Rose-Marie Pagnard, *Des anges traversent l'univers enchanté de Viivi Luik*. *Le Temps*, 02.06.2001. Sama autor kirjutab retsensiooni ka blogisse „Biblio Monde“, vt <http://www.bibliomonde.com/livre/beaute-histoire-2992.html>.

⁵³ Tõnu Önnepalu, Asitõend: Viivi Luige „Seitsmendast rahukevadest“ prantsuse keeles, lk 1727.

⁵⁴ Marek Tamme intervjuu Antoine Chalviniga, Elektrooniline vestlus Antoine Chalviniga. *Vikerkaar*, 1997, nr 12, lk 74.

Ja oletab, et mõni pisem ja väiksema prestiižiga kirjastaja oleks näinud enam vaeva raamatu ja selle autori tutvustamisega.

2002. aasta novembris on Eesti peakülaline Caenis toimuval kultuurifestivalil Les Boréales.⁵⁵ Selleks puhuks ilmuvad trükis Eesti tänapäeva novelli antoloogia „Les hirondelles” ja Eva Koffi käsikirjast tõlgitud näidend „Meie isa”, mõlemad raamatud andis välja Presses universitaires de Caen ja tõlkjatele teadaolevalt vastukaja pressis ei järgnenud. Festivalil kohal viibinud Marek Tamm vahendab kohalike arvamusid: „Huvitav oli võrrelda näidendi vastuvõtu eripära Eestis ja Prantsusmaal: kui siinsetele [Eesti] teatrikriitikutele oli tegemist näitega „prantslaslikust” kirjutamisviisist, siis Normandia teatrihuvilised nägid selles pigem näidet neile veidi eksootilisest eesti teatrist.”⁵⁶ Ilmub ka Jaan Kaplinski luuletuste valikkogu „Tolmu igatsus”, mida festivali ajal esitletakse ja mille väljaandjaks on äsja asutatud ja üksnes luule avaldamisele pühendunud väikekirjastus Riveneuve. Eneken Laugen annab edasi prantslaste hinnanguid: „„Tolmu igatsuse” esitlusel mainis Jean-Luc Moreau, et Kaplinski luule on väga eestipärane, kuna koosneb konkreetsete maastike ja olude kirjeldusest. Ent sama palju on see luule euroopalik, universaalselt mõistetav ja seetõttu räägib südamest südamesse, olenemata lugeja rahvusest. Isegi Kaplinski manatud looduspildid tunduvad Moreau’le hingelähedased ja tuttavad tema kodukandist Lääne-Prantsusmaalt. „Kaplinski poeesia on väga dünaamiline, pidevas liikumises,” kiitis Pierre Grouix kirjastusest Riveneuve.”⁵⁷ Kakskeelne kogumik pälvib maineka Max Jacobi luuleauhinna⁵⁸ ja Antoine Chalvin saab tõlke eest Eesti Kultuurkapitali tõlkeauhinna. Kui Chalvin alles unistab Kaplinski luulevalimiku avaldamisest, ütleb ta: „Kaplinski kirjutab luulet, mis on mitmestki aspektist väga eestilik, kuid kannab samas üldmõistetavat sõnumit, mis säilib hästi tõlkes ning peaks huvitama ka prantsuse lugejat.”⁵⁹ Paraku saavad luulekogumikud, ammugi siis veel tõkeluulekogumikud, Prantsuse meedias harva suuremat tähelepanu ja üliharva on neil müügiedu. Kaplinski tõlke kohta ilmus siiski kaks arvustust. Mainekas kirjandusajakirjas Le Matricules

⁵⁵ Festivalist lähemalt vt Henry Schmidt, Prantslased otsisid eestlaste juurest virmalisi. Sirp, 06.12.2002.

⁵⁶ Marek Tamm, Eesti kirjandus Prantsusmaal 2002: jälle ebaharilikult priske saak. Looming, 2003, nr 2, lk 311–313.

⁵⁷ Eneken Laugen, Jaan Kaplinski luule liigutab ka prantslaste südameid. Eesti Päevaleht, 03.12.2002.

⁵⁸ See auhind antakse kahasse autorile ja tõlkijale. Sündmust kajastas ka eesti meedia, vt Rein Veidemann, Kaplinski pälvis prantsuse luuleauhinna. Postimees, 22.01.2003; Jaak Urmet, Jaan Kaplinski võitis maineka luuleauhinna. Eesti Päevaleht, 22.01.2003.

⁵⁹ Marek Tamm, Elektrooniline vestlus Antoine Chalviniga, lk 77.

des Anges⁶⁰ ilmunud arvustuse juhatavad sisse traditsiooniks saanud laused Eesti lähiajaloo ja geograafilisest paiknemisest. Autor nimetab Kaplinski suurimaks elavaks eesti luuletajaks, kes „alates 1960. aastatest on andnud oma panuse Eesti kirjanduslikku taassündi“, luuletajana iseloomustab Kaplinski tema sõnul „kiindumus kõige tagasihoidlikumasse, igapäevasesse kogemusse“ ja tema luule „oskab teha käegakatsutavaks aja kulumist“, ometi õhkub sellest „kerget igaviku aroomi“, teisel toob ta välja luuletuste „suure tundlikkuse ja taoistliku tarkuse“. Teine arvustaja võrdleb Kaplinski Zhuangziga ja ütleb, et tema luuletused on „läbitungivalt puhtad“ ja „õhulised“⁶¹. Eluloolistest seikadest mainib ta üksnes niipalju, et Kaplinski on sündinud 1941. aastal Eestis.

Kultuurifestivale toimub ka edaspidi ja sel puhul ilmub raamatuid ja kogumikke, võib aga tõdeda, et aina enam raamatuid ilmub ka festivalidevälisel ajal. Üheks kahtlemata tähtsaks sündmuseks eesti kirjanduse tõkeloos on 2004. aasta mais esimest korda täismahus ja värstõlkes ilmunud rahvusepos „Kalevipoeg“. Sellegi tõlke ilmumine langes kokku olulise poliitilise sündmusega: Eestist sai Euroopa Liidu täieõiguslik liige. Et tõlkija Antoine Chalvini rohkem kui kümme aastat kestnud töö just selleks hetkeks kaante vahele sai, oli tegelikult puhas juhus. „Kalevipoja“ tõlget esitleti teatris Molière-Maison de la Poésie, kuhu Chalvini sõnul kogunes ootamatult palju rahvast. Postimehele antud intervjuus nimetab ta „Kalevipoega“ omamoodi „kirjanduslikuks ufoks“ ja loodab, et see pakub lugejatele huvi, sest „tänapäeva romaanid on oma põnevuse ja pingega kaotanud, lugejad otsivad midagi täiesti uut ja omapärast“.⁶² Arvustusi ilmus aga ootamatult vähe (kuigi tõlge ilmus Gallimard'i kirjastuse väärikas sarjas „Rahvaste koit“ (*L'Aube des peuples*), mis on pühendatud rahvusepostele ja maailmakirjanduse mütoloogiliste tekstide väljaandmisele): neli veidi pikemat kirjutist (neist kaks mitme teose arvustused) ja üks infonupuke. Nädalalehes *Témoignage Chrétien*⁶³ ilmunud arvustus, mis võtab vaatluse alla „Kalevipoja“ tõlke ja Zoltan Kodaly ooperi „Háry János“ (mis samal ajal Pariisis etendus), alustab sedastusega, et täna on Eesti ja Ungari otsustanud liituda Euroopa Liiduga, kuid 19. sajandil tegelesid mõlemad oma rahvusliku identiteedi loomisega, lisades, et „Rolandi laulu“ analoog Eestis on „Kalevipoeg“ ja Ungaris „Háry János“. Kalevipoja tegelaskuju kohta ütleb arvustaja, et see on „justkui Gargantua nõbu, sümpaatne hiiglane, kes võitleb pimeduse

⁶⁰ Richard Blin, *Le Désir de la poussière. Le Matricules des Anges*, märts-mai 2003.

⁶¹ Antoine Colavolpe, Jaan Kaplinski, *Le désir de la poussière. Le Nouveau Recueil*, nr 69.

⁶² Riina Luik, Prantslased annavad välja „Kalevipoja“. *Postimees*, 11.05.2004.

⁶³ Clémence Boulouque, *L'Europe en mythes. Témoignage Chrétien*, 10.06.2004.

jõududega". Kirjandusliku poole pealt mainib ta üksnes: „Neist lehekülgedest õhkub omapärast poeesiat, seda eriti võrratus seletuses, kust siil endale okkad sai." Ka Šveitsi päevalehes *Le Temps* ilmunud arvustus⁶⁴ seob „Kalevipoja" ja Eesti liitumise ELiga, tuues sisse laulva revolutsiooni ja öeldes, et lõpuks saigi teoks lubadus „Aga ükskord algab aega..." – Eesti on taas iseseisev riik. Ühtlasi leiab arvustaja, et „nüüd, kui eestlased on meiega, on tarvis neist rohkem teada". Tõlkija Chalvini sõnu refereerides iseloomustab ta Kalevipoega kui pigem rahumeelset meest, „kui keegi teda sõdima ei sunni, siis harib ta põldu, ehitab maju, hoolitseb oma pere, loomade ja alamate eest. [- -] Kuigi ta on väga tugev, on ta sageli väsinud ja magab palju. Ta on julge, aga ka laisk ja magab lõunaund sel ajal, kui teised vaenlasi tõrjuvad või uusi maid avastavad. Wilhelm Telliga võrreldes on tal üks suur erinevus: ta on ära käinud maailma otsas." Tõlkija Jean-Luc Moreau arvustus⁶⁵ (lisaks „Kalevipojale" vaatleb see prantsuse keeles ilmunud Eino Leino luulekogu ja Poola kirjanduse antoloogiat) alustab samuti poliitiliselt: „Soome aastast 1995, Eesti ja Poola aastast 2004 on Euroopa Liidu liikmed. Nende kolme Läänemere ääres asuva riigi elanikud on meie kaaskodanikud. Kui on olemas Euroopa kultuur, on nende kultuur ka meie oma. Kas me tunneme seda?" Nupuke Lyoni päevalehes *Le Progrès* ütleb lühidalt: „Ime ja tragöödia põimuvad „Kalevipojas", selles 19. sajandil kirjutatud eesti rahvuseeposes, mis pidi kinnitama eestlaste rahvustunnet vene anastaja võimu all. See on romantika, millesarnast juba enam ammu ei juleta kirjutada."⁶⁶ Praeguseks kahjuks kadunud netilehekülg „arts livres" annab samuti ülevaate eepose sünniloost ja peatub koguni mõnel värsil pikemalt. Ühtlasi leiab ta, et tänapäevase lugeja jaoks „tekst tihti venib" ja „luulelisust napib"⁶⁷, tuues samas välja arvustuse autori meelest õnnestunud poeetilisi kujundeid ja huumorit.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et prantsuse meedia (ja lugejate) huvi „Kalevipoja" tõlke vastu jäi tagasihoidlikuks. Raamatu igati korralikust tiraažist, 3000 eksemplari, on tõlkija sõnul tänaseks müüdnud vaid 500–600. Võib koguni öelda, et sündmus tekitas suuremat elevust Eestis (sel puhul avaldasid artikli Eesti Päevaleht, Postimees, Õhtuleht, Võrumaa Teataja), Prantsuse kultuuri keskus Tallinnas korraldas ümarlaua teemal „„Kalevipoeg" ja „Kalevala": rahvuseeposte tõlkimine ja retseptatsioon" ning Antoine Chalvin pälvis oma töö eest Eesti Kultuurkapitali tõlkeauhinna ja dr Fr. R. Kreutzwaldi memoriaal-

⁶⁴ Joëlle Kuntz, *Le fils de Kalev*. *Le Temps*, 16.06.2004.

⁶⁵ Jean-Luc Moreau, *Le Coin de Table*, nr 21, jaanuar 2005.

⁶⁶ Anonüümne nupuke, F. R. Kreutzwald. *Kalevipoeg*. *Le Progrès*, 24.06.2004.

⁶⁷ Erwan L'Helgouach, <http://artslivres.com/ShowArticle.php?Id=95> (01.08.2004).

muuseumi mälestusmedali⁶⁸. Õhtulehele antud intervjuus ütleb Chalvin, et „prantslastel on oma eeposega hoopis kehvem side kui eestlastel“⁶⁹, ehk polegi siis imestada, et ühe kauge maa kangelaslaul pakkus huvi vaid üpris kitsale kirjandussõprade ringile.

Pärast paariaastast pausi (vahepeal ilmus ainsana Krossi „Paigallenu“ tõlge, millest eespool juba juttu oli, ja Karl Ristikivi „Põlev lipp“, mille meediavastukaja ja müük jäid nii napiks, et kirjastaja otsustas sama autoriga enam mitte jätkata) hakkab eesti kirjanduse tõlkeid hoogsamalt ilmuma alates 2009. aastast. Põhjamaade kirjandusele pühendunud kirjastus Gaia võtab ette ambitsioonika projekti anda kahe aastaga välja eesti keelest tehtud terviktõlge A. H. Tammsaare „Tõest ja õigusest“. Idee sünnilugu mäletab kirjastaja Evelyne Lagrange järgmiselt: Pariisi raamatusalongis astus tema juurde Antoine Chalvin, rääkis, et tulemas on Boréales'i festival (2010. aastal olid peakülalised Baltimaad) ja et tähtsa eesti klassiku A. H. Tammsaare romaanitsükkel tuleks sel puhul tingimata prantsuse keelde tõlkida. Romaanitsükkel tundus kirjastajale hästi sobivat kirjastuse profiiliga (põhjamaade perekonnasaagad), pealegi polnud nende kataloogis veel ühtegi eesti keelest tõlgitud raamatut, ja kuna projektile oli võimalus Kultuurkapitalist tuge taotleda, otsustas ta asja ette võtta.

„Tõe ja õiguse“ meediaretseptioon jäi ehk tagasihoidlikumaks, kui kirjastaja oli lootnud, kuigi Eesti saatkond Pariisis korraldas tõlke ilmumise eel ka prantsuse ajakirjanike visiidi Eestisse. Kõigi osade peale kokku ilmus seitse pikemat arvustust (Le Monde'i lisalehes Le Monde des Livres, päevalehes Sud Ouest, Šveitsi päevalehes La Liberté, nädalalehes Livres Hebdo, ajakirjades La Quinzaine littéraire, Standard, L'Européen), kaks lühituvustust ajakirjas Marie France, nupukesed raamatupoodnike ajakirjas Page des Libraires, ajakirjas Services ja Vivre plus ning nädalalehes L'Eco (kus I osa on soovitatud kui „suvelugemist“), lisaks kirjastuse enda kirjutatud lugu ajalehes Le Courier d'Aix.

Ilmselgelt on arvustajaid mõjutanud kirjastuse profiil ja Eestit seostatakse nüüd pigem põhjamaadega. Üks arvustaja nimetab „Tõde ja õigust“ realistlikuks saagaks, mis „on ühenduslüli skandinaavia ja slaavi kirjanduse vahel“, teine nimetab seda „Suure Põhja saagaks“ ja Tammsaaret „põhjamaa Zolaks“. Võrdlus Zolaga esineb veel kahes kirjutises, kaks korda võrreldakse Tammsaaret Balzaciga ja pentaloogiat nimetatakse „inimlikuks komöödiaks“, korra kõlab võrdlus Romain Rolland'i 10osalise sarjaga „Jean-Christophe“. Üks

⁶⁸ Liina Valper, Lau Luisa majas kõlasid eile prantsuse keeles read „Kalevipojast“. Võrumaa Teataja, 15.12.2005.

⁶⁹ Margo Pajuste, Vanemuise kannel on prantslastele „sigar“. Õhtuleht, 14.05.2004.

arvustaja ütleb, et Tammsaare on omal maal sama kuulus kui Prantsusmaal Victor Hugo, teine leiab Tammsaarel olevat Dostojevski mõjusid ja kolmas arvab, et see romaanitsükkel võinuks meeldida Ingmar Bergmanile. Mantrana kordub Jean Giono lause esmatrüki eessõnast: „Harva olen lugenud kaunimat raamatut.“ Ainult üks arvustaja mainib lähiajaloosündmusi („hiljuti liitus Eesti Euroopa Liiduga ja jaanuaris euroga”⁷⁰), mitmed aga põikavad tagasi kaugemasse aega ja jällegi põimub autori ja tema kodumaa saatus: „„Tõe ja õiguse” tsükkel annab tunnistust maailma lõpust, paar kuud pärast autori surma liideti Eesti Nõukogude Liiduga.”⁷¹ Artiklis pealkirjaga „Piibelliku Eesti taasavastamine”⁷² tõdeb arvustaja, et „nüüd on meil võimalus tutvuda autoriga, kes Eesti kadumise tõttu Euroopa kaardilt pärast teist maailmasõda on varem varju jäänud” (lisatud on ka väike eksootikamünt: arvustuse juures oleval fotol on näha adraga põldu kündev mees ja hobune, all kiri: maaharimine Eestis, foto aastast 1998...). Võimalusele kirjanduse kaudu Eestit tundma õppida sekundeerib teinegi arvustaja: „Gaïa on ette võtnud Eesti kirjanduse suure klassika „Tõde ja õigus”. Selle kaudu me avastame ühe autori, ühe šedöövri ja ühe maa... Nagu teisedki Baltimaad, kannatas ka Eesti pikalt nõukogude ikke all ja seetõttu, et ta arvati välja Euroopast.”⁷³ Uue motiivina võib välja tuua, et enam ei tehta juttu Eestist kui Baltimaast, vaid Eestist kui Euroopast: „Tõde ja õigus” on „põnev saaga, mis jutustab ühtlasi ühe maailma lõpust, või vähemasti ühe Euroopa lõpust”⁷⁴, „romaanis rullub lahti pilt 20. sajandi alguse Eestist ja Euroopast”⁷⁵, „sügava mulje jätab romaani kangelaste elu, mis on tihedalt seotud nende kodumaa ajaloo, see on suurepärase ajaloo õppetund, õppetund Euroopa sünnist”⁷⁶, lisaks tõdemus, et romaanitsükkel kuulub vaieldamatult „Euroopa kultuuri”⁷⁷. Tammsaare keelekasutust nimetatakse korduvalt väga täpseks ja realistlikuks, romaani realistlikuks freskoks, üks arvustaja see-eest leiab jälle vastupidi, et autor on osanud vältida realismi lõkse ja „kultiveerib äärmiselt eestilikku impressionismi”⁷⁸, ning teine, et ta on „psühholoogilise impressionismi meister”⁷⁹. Üksmeel valitseb aga selles osas,

⁷⁰ Annie Quillon, De la Chalosse à l’Estonie. Sud Ouest, 06.01.2011.

⁷¹ Marie Hirigoyen, Âmes fortes en pays baltes. Pages des Libraires, 29.01.2009.

⁷² Alain Favarger, Redécouvrir l’Estonie biblique. La Liberté, 11.04.2009.

⁷³ Jean-Maurice de Montrémy, Un chant de la terre. Livres Hebdo, 21.11.2008.

⁷⁴ Christine Sallès, Un saga du Grand Nord. L’Européen, september 2009.

⁷⁵ Editions Gaïa, La Colline-du-voleur. Cycle Vérité et Justice de A. H. Tammsaare. Le Courrier d’Aix, 25.06.2009.

⁷⁶ Bernard Babkine, Une vie en Estonie. Marie France, jaanuar 2010.

⁷⁷ Annie Quillon, De la Chalosse à l’Estonie, art. tsit.

⁷⁸ Jean-Maurice de Montrémy, Un chant de la terre, art. tsit.

⁷⁹ Marie Hirigoyen, Âmes fortes en pays baltes, art. tsit.

et Tammsaare kujutab meisterlikult inimhinge igavesi dilemmasid ja jutustab üldinimlikke lugusid. „Tõe ja õiguse” läbimüük kahanes kahjuks iga osaga, kirjastaja sõnul on I osa müüdud 1900, II osa 900, III osa 650, IV osa 500 ja V osa 450 eksemplari.

Kirjastus Gaïa otsustas prantsuse lugejale tutvustada ka teist Eesti autorit, Indrek Harglat. Üldiselt ei anna Gaïa välja krimikirjandust, kuid Melchiorilugudega soovisid nad meelitada põhjamaade kirjandust lugema laiemat publikut, küllap julgustas kirjastajat viimastel aastatel Prantsusmaadki tabanud Skandinaavia krimikirjanduse buum. Lagrange'i sõnul tundus neile põnev ka see, et Indrek Hargla raamatud on sulam mitmest žanrist, gooti romaanist, kriminullist ja ajaloolisest romaanist, ning ta võrdles neid Umberto Eco teostega⁸⁰. Melchiorilugudest on tänaseks ilmunud neli raamatut: „Apteeker Melchior ja Oleviste mõistatus” (2013), „Apteeker Melchior ja Rataskaevu viirastus” (2014), „Apteeker Melchior ja timuka tütar” (2015) ja „Apteeker Melchior ja Pirita kägistaja” (2016) (esimesed kaks ka taskuformaadis). Tundub, et laiema publiku kosimine õnnestus, netis leidub blogipostitusi nii krimkade kui ajalooliste romaanide austajatelt. Sceaux' linnaraamatukogu esitab oma kodulehel üleskutse: „Unustage Dumas'd, Hugod ja teised Chrétien de Troyes'd! Sel suvel [2014] pakub raamatukogu teile originaalse valiku ajaloolisi romaane” ning teiste keskajast rääkivate romaanide seas (mh Umberto Eco „Roosi nimi”) soovitab lugeda „Rataskaevu viirastust”⁸¹. Ilmub rida kajastusi trükimeedias (Le Figaro Littéraire, Marie France, L'Est-Éclair, La Presse de la Manche, Dernières Nouvelles d'Alsace, La Semaine des Spectacles, L'Estrade, Le Havre presse, Ouest France) ja blogides. Kirjastus reklaamib oma kodulehel, et „Oleviste mõistatus” on esimene prantsuse keelde tõlgitud eesti kriminull, ja seda mainivad ka mitmed arvustajad, sageli kordub iseloomustus „põhjamaa kriminull”. Ainult üks arvustaja on otsustanud veel kord vajutada poliitilist pedaali, öeldes: „See Eestist pärit keskaegne krimka kõlab kokku praeguse olukorraga: Kesk- ja Ida-Euroopa on jätkuvalt läänemaailma ja Venemaa vaheliste vastasseisude näitelava.”⁸² Kaks arvustajat toovad sisse Sofi Oksaneini, märkides, et kui tänu Oksanenile on prantsuse lugeja saanud üht-teist teada Eesti lähiajaloost („Puhastus” oli Prantsusmaal tõeline bestseller), siis tänu

⁸⁰ La Presse de la Manche'i (28.11.2013) ajakirjanik leiab, et Indrek Hargla loomingus segunevad *horror*, *science fiction* ja *heroic fantasy*. Neid registreid rõhutab ka kirjastuse kodulehel olev „Oleviste mõistatuse” trailer, vt <http://www.gaia-editions.com/content/l-enigme-de-saint-olav>.

⁸¹ http://bibliotheque.sceaux.fr/opacwebaloes/Paragraphes/pdf/dossiers/2014-07_Romans-historiques.pdf.

⁸² Anonüümne, *Intrigues dans l'Estonie médiévale*. Ouest France, 7. jaanuar 2015.

Indrek Hargla romaanidele on tal võimalik tundma õppida keskaegset Eestit⁸³. Le Figaro arvustaja ütleb: „Edaspidi ei saa lugeja enam öelda, et ta ei tea midagi keskajast seal Euroopa serval. [- - -] Seal, kus eesti-soome autor Sofi Oksanen kaevub Eesti lähiajalukku, on tema [Indrek Hargla] otsustanud valida ühe teise võtmeperioodi selle väikese Baltimaa ajaloos.”⁸⁴ Enamasti käib tutvustusega kaasas lühike ülevaade raamatu ajaloolistest taustasündmustest. Välja tuuakse ka meeldiv võimalus võtta Melchiori seltsis ette reis ajas ja külastada vaimusilmas keskaegset Tallinna, mille arhitektuuri, eluolu ja õhustikku nii köitvalt ja detailirohkelt on kirjeldatud. Huvist kirjandusliku paiga vastu kasvab välja ka huvi tegeliku paiga vastu ning lisandub uus turistlik aspekt: „Õhustik on sedavõrd hästi kirjeldatud, et tekib tunne, nagu viibiksid Tallinnas aastal 1409. [- - -] See romaan õhutab vastupandamatult seadma oma sammud Melchiori radadele, tänapäevasesse ja moodsasse Tallinna, mis on üle elanud rasked ajad, kuid endiselt täielikult läbi imbunud oma keskaegsest minevikust, mis ta sedavõrd võluvaks muudab”⁸⁵ või „linn, kus ta [Indrek Hargla] on sündinud ja millest ta on sedavõrd läbi imbunud, et ta kirjeldab äärmiselt õnnestunult kõiki selle eripärasid ja tekitab reisijas huvi minna avastama tänapäevast Tallinna”⁸⁶. Huvi eesti kirjanduse vastu laiemalt ja soovi Eestit külastada väljendavad ka mitmed lugejad blogi kommentaariumis.⁸⁷ Samuti töötab seeria-efekt: kellele on meeldinud üks raamat, see jääb ootama järgmist, üks blogija ütleb, et Indrek Hargla tekitab sõltuvust⁸⁸, teine väidab, et iga uue Indrek Hargla romaani ilmumine on tema aasta alguse tähtsündmus ja lisab, et Melchior on tema arvates üks liigutavamaid kirjanduslikke tegelasi üldse⁸⁹. Müüginumbrite osas võib täheldada sarnast kahenemist kui „Tõe ja õiguse” puhul: „Oleviste mõistatust” on müüdnud paberraamatuna 3500 ja e-raamatuna 180 eksemplari, „Rataskaevu viirastust” 1300 ja 40 ning „Timuka tüdart” 1000 ja 40 eksemplari. Kirjastaja kavatses samas Indrek Hargla teoste väljaandmist jätkata.

Midagi üpris üllatavat juhtus aga siis, kui prantsuse keeles ilmus Andrus Kivirähki „Mees, kes teadis ussisõnu” (2013). Raamatu populaarsus levis kulutulena, selle taga olid paljuski raamatupoodnikud, kes romaani blogides ja

⁸³ Bernard Babkine, *Quel polar pour ce soir? L'énigme de Saint-Olav!* Marie France, oktoober 2013.

⁸⁴ Françoise Dargent, *Le bel été des polars. Une recette estonienne.* Le Figaro Littéraire, 20.06.2013

⁸⁵ Lyliane Mosca, *L'Enigme de Saint-Olav.* L'Est-Éclair, 16.06.2013.

⁸⁶ Samas.

⁸⁷ Vt <http://yspaddaden.com/2016/02/02/letrangleur-de-pirita-dindrek-hargla/>.

⁸⁸ <https://litteraventures.com/2014/01/23/vengeance-a-tallinn/>.

⁸⁹ <https://litteraventures.com/tag/moyen-age/> ja <https://litteraventures.com/tag/indrek-hargla>.

küllap ka suusõnal suure vaimustusega soovitasid. Ka pressinupukestes sattusid „Ussisõnad“ korduvalt rubriiki „lugemissoovitusi suveks“ või „mida kinkida jõuluks“, ja esimest korda on eesti kirjandusteosele osaks saanud müügiedu ka prantsuse mõistes. Kivirähki kirjastaja Frédéric Martini sõnul on ta raamatut trükinud (kokku kõvakaanelisena ja taskuformaadis) 35 000 eksemplari ja 2016. aasta lõpuks loodab ta jõuda 50 000ni. Raamatu avaldamine Martinile kuuluvas Le Tripode'i väikekirjastuses (mis tookord kandis nime Attila) oli jällegi omamoodi juhus. Antoine Chalvin, kes oli kutsunud Martini oma üliõpilastele tutvustama kirjastajaametit, rääkis talle pärast ka ühest omapärasest eesti autorist, Andrus Kivirähkist, kelle teoseid olid juba oma lõbuks tõlkinud nii Chalvin ise („Rehepapp“), Jean Pascal Ollivry („Liblikas“) kui ka Jean-Pierre Minaudier („Mees, kes teadis ussisõnu“). Tõlkeid oli juba pakutud mitmele kirjastusele ja saadud äraütlevaid vastuseid. Martin otsustas alustada „Ussisõnade“ lugemisest, sel ööl ta und ei saanudki ja hommikuks oli otsus küps tõlge välja anda.

Ilmusid pikemad arvustused (Le Monde des Livres, Libération, L'Humanité, Le Magazine littéraire, Transfuge, Psychologies Magazine, L'Écran fantastique), rida väljaandeid mainib raamatut lugemissoovituste nimekirjas, ajakiri Téléräma soovitab rubriigis „mida teha käesoleval nädalal Pariisis“ minna kuulama „Ussisõnade“ lugemisõhtut, sissekandeid leiab nii raamatupoodide kui tavalugejate blogides⁹⁰, mastaapses Babelio-nimelises kirjandusblogis, kus vahendavad oma elamusi tavalugejad, leiab romaani kohta 65 sissekannet⁹¹ ning ma isegi olen viimasel ajal kohanud prantslasi, kellel pole Eestiga mingit varasemat seost, kuid kes on „Ussisõnu“ lugenud või vähemasti raamatust kuulnud. Roman sai maineka fantaasiakirjanduse auhinna *Le Grand Prix de l'Imaginaire* parima välismaise romaani kategoorias ja Bayonne'i raamatupoe preemia Prix Jakin. Ilmselt tänu raamatu edule Prantsusmaal suurenes huvi selle väljaandmise vastu teisteski riikides (2015 ilmus tõlge Hollandis, USA-s, Taanis ja Ungaris, see on ilmumas Hispaanias, Saksamaal, Itaalias, Portugalis, Iisraelis, Türgis ja Horvaatias, kusjuures viimasema mainitud tõlge ongi tehtud prantsuse tõlke vahendusel).

„Ussisõnade“ prantsuse vastuvõtust on ilmunud mõned kajastused ka Eesti ajakirjanduses.⁹² Laias laastus võib öelda, et „Ussisõnu“ on Prantsusmaal

⁹⁰ <http://www.babelio.com/livres/Kivirhk-Lhomme-qui-savait-la-langue-des-serpents/438225#critiques>.

⁹¹ Samas.

⁹² Vt Triinu Tamm, Prantslased ussisõnade lummuses. Looming, 2013, nr 4, lk 596–598. Indrek Koffi tõlgitud katkendid meediakajastustest vt Kivirähk kui fenomen Prantsusmaal, Sirp, 06.06.2014, samas on ka Pille-Riin Larmi intervjuu tõlkija Jean-Pierre Minaudier' ja kirjastaja Frédéric Martiniga.

loetud pigem universaalses ja muinasjutulises kui spetsiifiliselt Eesti võtmes, küllap on sellele kaasa aidanud ka tõlkija Jean-Pierre Minaudier' põhjalik saatesõna, mis romaani teemade taustu (eestlaste suhtumist oma traditsioonidesse, keelde, religiooni jne) lahti seletab ja need samas laiemasse konteksti asetab. „Eesti” või „eestlane” on enamasti mainitud möödaminnes, mõni arvustaja lisab paar lauset romaani sündmuste ajaloolise tausta kohta, kuid tõttab siis enamasti täpsustama, et tegemist pole ajaloolise romaaniga. „See brutaalne katkestus [Eesti vallutamine sakslaste poolt ja eestlaste ristiusustamine] on alus, millele „Ussisõnad” toetub, kuid mitte tema aines, tegemist pole mingil juhul ajaloolise romaaniga, vaid pigem imepärase jutustusega, mis on nii pikareskne kui ka eepiline ja burleskne.”⁹³ „Ussisõnade” žanrimääratlused on üldse mitmekesised, kohati isegi vasturääkivad ja väljendavad teinekord varjamatult kirjutaja nõutust. „On see pseudomuinasjutt, kus inimesed ja loomad kõnelevad ühte keelt, vahele lisaks ka võrtsikaid armu- ja sõprussuhteid, või hoopis usu kaotanud loodusloolase kirjutatud liturgiliselt mõjuv pamflett? Raske öelda.”⁹⁴ Žanrilise liigitusena mainitakse veel „valmi”, „satiiri”, „farssi”, „saagat”, „fantasiaromaani” või et „huumorisoone ja pildilikkuse poolest võiks pakkuda sugulussidemeid koomiksi või animafilmi”⁹⁵. Paar korda mainitakse maagilist realismi, samuti Kreeka tragöödiad. Mitu arvustajat toob välja, et kirjannikku on inspireerinud kohalik folkloor ja Skandinaavia saagad, üks leiab, et „Ussisõnad” on „Euroopa legendide sulam”⁹⁶. Tõlkija Jean-Pierre Minaudier tõmbab oma saatesõnas paralleele keskaegsete fabliodega ja ülipopulaarse Asterixi-koomiksisarjaga, kus samuti rahvuslike müütide üle nalja visatakse. Le Magazine Littéraire'i arvustaja iseloomustab romaani külluslikkust aga nõnda: „See on umbes nii, nagu läheksid aegade lõpul Tolkien, Beckett, Mark Twain ja Miyazaki, mõned islandi saagad ja Asterixi-koomiksid kaenlas, kuhugi hüttil, viimse lõkke ümber napsi võtma.”⁹⁷ Romaani põhiteemadena nähakse üldiselt vana ja uue vastandumist, kirjeldust „ühest kaduvast maailmast”, „modernse ajastu tuleku parabooli” või „ühe teatud sorti modernismi kriitikat”. Nils Ahl pakub välja, et seda võiks lugeda kui *Bildungsroman*'i: „Raamat on ka peategelase, uue ja vana maailma vahel heitleva Leemeti (tõsi küll, absurdne) kujunemislugu. Noor mees õpib nägema asjade suhtelisust ja tegema kompromisse. Metsa ja küla ähvardab üks ja seesama hullus: nii nostalgitsejate äärmuslikkus kui ka

⁹³ Hervé Aubron, Étonnant Estonien. Le Magazine littéraire, mai 2013.

⁹⁴ Christine Sallès, L'homme qui savait la langue des serpents. Psychologies Magazine, 2013.

⁹⁵ Nils Ahl, Le dernier sifflement. Le monde des Livres, 14.02.2013.

⁹⁶ Sophie Pujas, Andrus Kivirähk. L'homme qui savait la langue des serpents. Transfuge, veebruar 2013.

⁹⁷ Hervé Aubron, Étonnant Estonien, art. tsit.

progressimeelsete radikaalsus toovad kaasa verevalamist.”⁹⁸ „Ussisõnades” nähakse ka tänapäeva maailma allegooriat: „Diskreetselt humoorikas romaan on ilmselge meie kaasaegse maailma metafoor, mis soovib näidata, et progress ei ole tingimata tee õnnele, see on jutustus erinevate olendite kohutavast üksindusest ja hümn loodusele”, sama arvustaja jätkab: „raamat on imeline hapnikumask meie kriiside ajastul”⁹⁹. Teine arvustaja leiab: „Muidugi on raamatus kerge näha tänapäeva olulisi teemasid, nagu enesetapjalik äärmusluse pagemine või ka pime üheülbastumine, mida Euroopa Liit äärmiselt omanäolistele kohalikele kultuuridele peale surub. Kahju oleks aga ilusale laululinnule rohmakaid allegooriasaapaid jalga vedada. Raamatu juures on kõige säravam selle hingus, ehkki räägib see ju üleüldisest lämbumisest.”¹⁰⁰

Näib, et stiilpeene ja keelekeskse kirjanduskaanoniga harjunud prantslastele on eelkõige muljet avaldanud Kivirähki huumor (mida iseloomustatakse ka absurdihuumori või ironiana) ja kujutlusvõime, neid kahte nimetavad romaani oluliste kvaliteetidena peaaegu kõik arvustajad ja blogijad. Kivirähki stiilist rääkides korduvad omadussõnad „naljakas”, „võrratu”, „nauditav”, ka „pöörane”, „raputav” ja „verine”. Le Magazine littéaire’i arvustaja leiab: „Kivirähki kirjutusviis, mis on ühtaegu delikaatne ja otsekohene, lapsik ja sarkastiline, naerab igasuguse suuresõnalisuse üle, selles on kuhjaga hämmastavat kujutlusvõimet ja iha, julgust, mis millegi ees tagasi ei kohku.”¹⁰¹

„Ussisõnade” edust innustunud kirjastaja Martin andis välja ka „Rehepapi” (2014), mis sai pealkirjaks „Les Groseilles de novembre” ehk „Novembrikuu punased sõstrad” (kuna „rehepapi” prantsuse keeles õiget vastet pole). „Rehepapi” müügiedu jäi „Ussisõnadega” võrreldes tagasihoidlikumaks, kirjastaja sõnul on 7000est tiraazist müüdud 5000 eksemplari. Ilmus kaks pikemat artiklit (ajakirjades Transfuge ja Le Matricule des Anges), kaks lühitutvustust (päevalehes Ouest France ja Belgia ajakirjas Let’s motiv Edition Nord & Belgique) ja üks nupuke (kuukirjas Terra eco). Ajakirjas Transfuge leiab „Rehepapi” Mollat’ raamatupoodnike lugemissoovituste nimekirjast ja Babelio raamatublogis on see saanud 24 lugejaarvustust.¹⁰²

Peaaegu kõik arvustajad mainivad ka „Ussisõnu”, sageli kaht raamatut omavahel võrreldes: ühise joonena tuuakse välja lugude toimumisaeg (kujuteldav keskaeg), autori lennukas fantaasia, huumor (mida nüüd nimetatakse sageli ironiaks). „Rehepapi” teemadena nimetatakse kahe maailmapildi,

⁹⁸ Nils Ahl, *Le dernier sifflement*, art. tsit.

⁹⁹ Jean-Pierre Fontana, „L’homme qui savait la langue des serpents”. *L’hymne à la liberté. L’écran fantastique*, juuni 2013.

¹⁰⁰ Hervé Aubron, *Étonnant estonien*, art. tsit.

¹⁰¹ Samas.

¹⁰² <http://www.babelio.com/livres/Kivirhk-Les-groseilles-de-novembre/617861>.

proosalise ja idealistliku, pörkumist, „isanda ja orja dialektikat, milles tava-
pärased jõuvahekorrad on ümber pööratud“¹⁰³. Enamik kirjutajaid selgitavad
„krattide“ olemust ja kirjeldavad nende oskusi. Huvitaval kombel õhutab
„Rehepapp“ rohkem paralleelide tõmbamist Eestiga. „Selle raamatuga sukel-
dume eesti talupoegade ellu, kes on võimelised oma isandat petma ja valmista-
vad suure mõnuga igasuguseid deemonlikke olendeid,“¹⁰⁴ leiab üks arvustaja,
teine lisab: „Tajume, kuidas Kivirähki fantaasia juured on teatud rahvuslikus
ajaloos,“ ja kolmas arvab: „Traditsioonidest läbi imbinud ja Andrus Kivirähki
kujutlusvõimest toidetud romaanid levitavad Eesti metsadest tulles oma balti
arome.“¹⁰⁵ Näib, et „Rehepapi“ puhul on prantsuse lugeja enam võõrust taba-
nud ja kahtlustab rohkem kui „Ussisõnade“ puhul, et tal jääb osa vihjeid taba-
mata. Le Matricule des Anges võtab selle kokku nii: „Selge see, et siin lehvib
mingit „eestlust“, milles tema kaasmaalased end kindlasti ära tunnevad (ja mis
prantsuse lugeja jaoks on järjekordne kiht fantaasiamaailmast).“¹⁰⁶ Žanrimää-
ratlustena kõlavad kõige sagedamini „farss“ ja „maagiline realism“, ka näiteks
„tragikoomiline fresko“. Võrdlusigi tuuakse (esimest korda) kunstnike tööde-
ga: kaks korda leitakse „Rehepapi“ olevat sugulust Hieronymus Boschi maali-
dega ja ühe korra, et see meenutab Bruegheli maale. Korra kõlab võrdlus „Don
Quijote'i“ ja korra Rabelais'ga. Ühe raamatupoe blogi sabas hargneb huvitav
lugejate mõttevahetus (13 pikemat kommentaari¹⁰⁷). Enamik mainib ära, et loe-
tud on ka „Ussisõnad“ ja suure rõõmuga sukeldutakse uut raamatut avasta-
ma. Mõni leiab, et „Ussisõnad“ jättis sügavama mulje, enamik aga väljendab
vaimustust mõlema raamatu, autori fantaasia, huumori ja jutustamistalendi
suhtes ning lisab, et jääb pikisilmi ootama järgmise tõlke ilmumist. Tavalugeja
on veelgi varmam tõmbama paralleele tegeliku Eestiga. Üks ütleb, et nii nagu
„Ussisõnad“, põhineb seegi romaan Eesti ajalool ja traditsioonidel, teine leiab,
et selliste inimestega nagu „Rehepapi“ tegelased päriselt küll koos elada ei
tahaks. Lugemist võrreldakse korduvalt reisimisega: „Andrus Kivirähk kutsub
meid uuele reisile Eestisse“, „reis Eestisse keset novembrit“, „taas kord haaras
mind autori jutustajatalent, tänu millele saame reisida kaugeles paikades, kus
maagia on endiselt elus ja toimib“. Tubli kaks kolmandikku lugejaid mainib, et
Kivirähki raamatud tekitavad sooje tundeid, sest need tuletavad meelde lapse-
põlves loetud muinasjutte.

¹⁰³ Guillaume Contré, *Magie et destin*. Matricule des Anges, oktoober 2014.

¹⁰⁴ Mollat' raamatupoe lugemissoovituste rubriik, *Transfuge*, jaanuar 2015.

¹⁰⁵ Julien Bourbeaux, *Andrus Kivirähk. „Les Groseilles de novembre“*. Let's motiv Edition Nord & Belgique, 14.10.2014.

¹⁰⁶ Guillaume Contré, *Magie et destin*, art. tsit.

¹⁰⁷ Vt <http://www.furet.com/chronique-de-quelques-detraquements-dans-la-contree-des-kratts-t-2-les-groseilles-de-novembre-2732420.html#>.

Kuigi oleks võinud oletada, et Kivirähki teosed on krüptilised romaanid *par excellence*, täis vihjeid ja viiteid „Eesti asjadele”, ja peaksid seega olema raske-
mini ligipääsetavad, siis see kartus tõeks ei osutunud. Prantslaste suhtumise
võtab hästi kokku Nils Ahl, viidates originaalsuse varjus peituvale universaal-
susele: „Eestlasest autori (ja tema prantsuse tõlkija) tugevamaid külgi on see,
et ta oskab panna lugeja naerma keeruliste teemade üle, kusjuures kirjanduslik
kontekst pole meile sugugi enesestmõistetav – Tallinnas saab paljustki ehk
selgemini aru. Tõsi, raamatus tunneb ära saksa või skandinaavia muinasjut-
tudest, kohati isegi kogu Euroopa keskaegsest või tänapäevasestki kirjandu-
sest tuttavaid tegelasi – kuid prantsuse lugeja puhul asi sellega piirdubki.
Ja see polegi oluline, ta vilistab selle peale. Siin on kõik märkimisväärselt selge ja
vahetu, otsekui avastaksid, et räägid endalegi teadmata usside keelt.”¹⁰⁸ Tõlkija
Jean-Pierre Minaudier leiab Sirbile antud intervjuus, et Kivirähki edu taga on
„tema huumor ja väga hea jutustamisoskus” ja lisab, et „tema lood on ühtaegu
nii eestipärased kui ka universaalsed: näiteks identiteedi kaotamise teema,
reaktsioon religioonile, suhe ajalooa jms kõnetab ka paljusid prantslasi”.¹⁰⁹
Kirjastaja Martin lisab sealsamas: „Mina saan nimetada kaks põhjust. Üks on
puhtkirjanduslik: tegu on maagilise realismiga, mis sarnaneb Skandinaavia
saagadega. Seesugust kirjandust ei ole vist Prantsusmaal kunagi varem näh-
tud. [- - -] Teine põhjus: kui eestlastega kokku sain, olid nad väga üllatunud,
et prantslasi võib huvitada romaan, mida nad ise on pidanud väga eestilikuks.
Minu arvates just eestilikkus ongi põhjus. Ja täpselt see on kirjanduse ülesanne:
nagu Gustave Flaubert oskab teha arusaadavaks, mida tähendab naine, kuigi
ta ise oli mees, oskab Kivirähk näidata lugejale eestlase hinge, isegi kui too ei
ole eestlane.”

Teise lastekirjanikuna (pärast Eno Rauda) jõudis Prantsusmaale Piret Raud,
temalt on tõlgitud seitse raamatut: „Härja linnu lugu” (2012), „Natuke napa-
kad lood” (2013), „Teistmoodi printsessilood” (2013)¹¹⁰, „Printsess Lulu ja
härja Kere” (2014), „Emili ja oi kui palju asju” (2015), „Mina, emme ja meie
igasugused sõbrad” (2015), „Trööömmmpffff ehk Eli häääl” (2016; eesti keeles
alles ilmumas) ja Piret Rauda sõnul käib juba koostöö järgmise raamatu aval-
damiseks. Rauda raamatuid annab välja üks olulisemaid Prantsuse lastekir-
janduse kirjastusi Rouergue. Kuigi peavoolumeedias on ilmunud vaid paar

¹⁰⁸ Nils Ahl, *Le dernier sifflement*, art. tsit.

¹⁰⁹ Pille-Riin Larmi intervjuu Jean-Pierre Minaudier’ ja Frédéric Martiniga, Kivirähk kui
fenomen Prantsusmaal.

¹¹⁰ Teose järgi on tehtud ka teatrietendus, mida Lyoni trupp Spirito mängis 2015. ja 2016.
aastal Auvergne-Rhône-Alpes’i regiooni eri teatrites.

lühemat kirjutist (ajakiri *Télérama* tutvustas „Natuke napakaid lugusid“, *Le Figaro littéraire* „Teistmoodi printsessilugusid“ ning pikem „Printsess Lulu“ tutvustus ja väike intervjuu autori ja tõlkijaga ilmus väljaandes *Notes Bibliographiques*, mille sihtgrupp on raamatukoguhoidjad ja raamatupoemüüjad), siis sellest olulisemgi on olnud arvukas lugejate vastukaja, näiteks leidub *Babelio* raamatublogi lehel Piret Raua raamatute kohta 22 arvustust¹¹¹, terve hulk sissekandeid on ka raamatupoodide ja raamatukogude blogides¹¹². Imselgelt on konkurents Prantsusmaal tihe ka lastekirjanduses ja võib oletada, et Piret Raua raamatute edule on kaasa aidanud see, et lugude juurde kuuluvad autori enda tehtud lustakad illustratsioonid. Nende omapära ja head kokkusobivust tekstiga on toodud välja korduvalt. Üksmeelselt toovad ajakirjanikud ja tavalugetajad välja ka seda, et lood on fantaasiaküllased, humoorikad, poeetilised. On ootuspärane, et lasteraamatu puhul ei tõuse esiplaanile autori isik, nii leidub eluloolist infot vaid kirjastuse kodulehel ja keegi ei tunne sellest ka puudust: „Me ei tea, kas sellel väikesel tüdrukul [„Natuke napakate lugude“ peategelasel, kes väiksenä armastas lugusid välja mõelda ja suurest peast hakkas neid kirja panema] on mingit seost raamatu autoriga. Seevastu on täiesti kindel, et need lood on huumori ja poeesia väikesed imed [- -], iga sõna omal kohal, ei midagi üleliigset.“¹¹³ Samuti ootuspäraselt ei rõhutata, et tegemist on nimelt Eesti autoriga või et raamat oleks kuidagi „eestilik“. Seda üllatavam on, et üks blogi sissekanne tutvustab raamatut „Mina, emme ja meie igasugused sõbrad“ järgmiselt: „Nendes kahekümne kaheksas jutukeses joonistub välja lõbus ja habras seltskond [- -], lisaks fantastiline kujutlusvõime, mis on iseloomulik slaavi maailmale.“¹¹⁴ Arvustajad rõhutavad pigem universaalset: „Piret Raua novellid on väike huumoriime. Tema lood „hulludest printsessidest“ viivad lapsed ootamatusi ja üllatusi täis maailma“¹¹⁵ või: „Ei mingit moraallugemist, vaid hoopis fantaasiarohke ja värske *happy end* [- -]. See positiivses võtmes jutustus [„Printsess Lulu“] on kirja pandud kergelt, pisukese süütu naiivsuse varjundiga.“¹¹⁶ Korduvalt tuuakse välja, et Raua tegelased on naljakad ja südamlikud, süžeepeörded ootamatud, fantaasia üllatav ja huumor sõbralik. Blogidest on selge, et ka Piret Raua on välja kujunenud oma austajaskond, kes on lugenud teisigi tema raamatuid ja väljendab soovi tutvuda järgmistega.

¹¹¹ <http://www.babelio.com/auteur/Piret-Raud/244006/critiques>.

¹¹² Institut suisse Jeunesse et Médias' blogi, Danielle Bertrand: <http://www.ricochet-jeunes.org/livres/livre/55476-voisins-zinzins-et-autres-histoires-de-mo>.

¹¹³ Michel Abescat, *Le thé des poissons*. Piret Raud. *Télérama*, nr 3293, 18.09.2013.

¹¹⁴ Institut suisse Jeunesse et Médias' blogi, Danielle Bertrand.

¹¹⁵ F. D., *Folles princesses*. *Le Figaro littéraire*, 05.12.2013.

¹¹⁶ C. B. ja M. D., *Princesse Lulu et Monsieur Nonosse*. Entretien avec Piret Raud et Jean Pascal Ollivry, son traducteur. *Notes Bibliographiques*, november 2014.

Ka 2016. aasta alguses on juba ilmunud mitu olulist eesti kirjanduse tõlget: Doris Kareva ja Jaan Kaplinski luulekogud ning Mehis Heinsaare „Härira Pauli kroonikad“. Need ilmumised olid aga artikli kirjutamise ajal liiga värsked, et nende meediaretseptiooni kohta kokkuvõtet tegema hakata.

Kui nüüd katsuda ülevaatlikult kokku võtta eesti kirjanduse tõlkimise ajalugu Prantsusmaal, siis võiks selle tinglikult jagada kolme etappi: esiteks kuni aastani 1989, kui prantsuse keeles ilmus eesti keelest tõlgituna omaette raamatuna viis eesti kirjandusteost: üks novelliantoloogia (I vabariigi ajal), kaks romaani, üks jutustus ja üks luulekogu Nõukogude perioodil. Puudus oli tõlkijatest ja ka kontaktid Nõukogude Eestiga olid raskendatud, sel ajal eesti keelest tõlgitud neljast autorist kolm olid väliseestlased, kodueesti autoreid tõlgiti pigem vene keelest.

Teine etapp algas siis, kui Nõukogude Liidu lagunemisel ja Eesti Vabariigi taastamisel tekkisid uued kirjastamisvõimalused ja ka uus huvi Eesti ja tema kirjanduse vastu. Selle huvi lainel ilmusid teosed Jaan Krossilt, Viivi Luigelt, Arvo Valtonilt, Heino Kiigelt, Tõnu Õnnepalult jt, keda loeti kui sõnumitoojaid raudse eesriide tagant. 1989–2008 ilmus kokku 19 raamatut, nüüd olid olemas professionaalsed tõlkijad, raamatuid tõlgiti otse eesti keelest, kuid laiemat kõlapinda eesti kirjandus – Jaan Krossi looming välja arvatud – ei saanud. Peaaegu pooled raamatud ilmusid mõne festivali raames. 2003. aastal teeb Antoine Chalvin vahekokkuvõtte eesti kirjanduse tõlkimisest Prantsusmaal, öeldes, et tiraažid on väikesed, müük pole märkimisväärne ja arvustusi ilmub tagasihoidlikult. Ta oletab, et eesti kirjandust loevad eelkõige inimesed, kellel on juba huvi Eesti vastu ja kes tahavad oma teadmisi eesti kultuurist süvendada. Eesti kirjanduse tõlkijaid võrdleb ta Ristikivi sisalikuga.¹¹⁷

Täna võib öelda, et „jälge kivil“ on aina selgemini näha, eesti kirjanduse tõlkeid ilmub regulaarselt ja rohkem kui varem, mitmed raamatud on saanud täiesti arvestatavat meediavastukaja ja jõudnud kirjandusgurmaanide ringkondadest välja laiema lugejaskonnani. 2009–2016 on avaldatud 32 raamatut, lisaks on mitmed tõlked töös ja lähiajal ilmmas.

Suure töö raamatute soovitamisel ja neile kirjastaja otsimisel teevad endiselt ära tõlkijad, tõhusaks toeks on ka Eesti Kirjanduse Teabekeskuse tegevus ja kindlasti on kirjastusele oluliseks argumendiks võimalus saada rahalist toetust Traducta programmist. See, kas ja kuidas raamat lõpuks lugejani jõuab, sõltub

¹¹⁷ Antoine Chalvin, *A lizard's track over a stone. Translations and translators of Estonian literature into French*, *Estonian Literary Magazine*, 2003, nr 17. Ääremärkuse korras: Bresti väikekirjastus Armeline avas hiljuti uue raamatusarja „Le chemin du lézard“ (Sisaliku teekond), nime pakkus välja Jean-Pierre Minaudier, kes tõlkis sarja avaraamatuna Tuglase novellivalimiku „Inimese vari“ (2010).

muidugi oluliselt kirjastajast, kui palju on ta huvitatud ja võimeline panustama reklaamitöösse. Võib öelda, et kuni viimase ajani on olnud valdav, et üks kirjastus annab välja ühte autorit, parimal juhul mitu raamatut samalt autorilt (Robert Laffont – Kross, Christian Bourgois – Luik, Gaia – A. H. Tammsaare ja Indrek Hargla, Le Tripode – Kivirähk, Rouergue – Raud), pahatihti on aga esimene tõlge jäänud ka viimaseks. Pisikirjastusel napib sageli huvi või vahendeid, et end Prantsusmaal ilmuvate raamatute tulvas nähtavaks teha (nii on jäänud vastukajata rida olulisi raamatuid, nagu näiteks Arvo Valtoni aforismikogumik, Ilmar Jaksi ja Friedebert Tuglase novellivalimikud jt). Loodetavasti on ka siin toimumas muutus: igati lugupeetud kirjastused Gaia ja Le Tripode on näidanud üles huvi eesti kirjanduse tõlgete väljaandmisega jätkata ja autorite ringi laiendada (Le Tripode'is on lähiajal ilmumas Andrei Ivanovi „Hanumani teekond Lollandile” ja Nikolai Baturini „Karu süda”).

Aja jooksul on veidi muutunud ka eesti kirjanduse lugemismudel (ja omaette huvitav oleks võrrelda omavahel teoste Eesti ja Prantsuse retseptiooni). Kui 1989. aastal ja veel 2000. aastate esimeses pooles domineeris poliitilis-ajalooline lugemine, eesti kirjanduse kaudu nähti avanemas võimalust tundma õppida Euroopa põhjanurga ajalugu, piiluda Nõukogude impeeriumi toimimisse või hiljem mõista oma „uut kolleegi” Euroopa Liidus, siis hiljem on rõhk aina enam nihkunud teostele endile, nende kirjanduslikele kvaliteetidele, võimele prantsuse lugejat millegagi üllatada ja lugemismõnu pakkuda. Nihet on märgata ka selles osas, et kui varasemal ajal liigitati Eesti vaieldamatult Baltimaade alla, siis viimasel ajal on domineerivam eesti kirjanduse seostamine Skandinaavia ja üldisemalt põhjamaade kirjandusega.

Eesti ei ole prantslasele otseselt eksootiline maa, selleks on meie kultuuri-ruumid liiga sarnased, ometi ei tea ta sellest palju ja seetõttu paelub teda (üha uuesti) võimalus eesti kirjanduse kaudu midagi (olgu siis ajaloolist, kultuuri- või argiloolist) teada saada, avastada teistsugust maailmanägemise viisi, milles ometi võiks ära tunda midagi universaalset. Viimasel ajal on teadmiste omandamisele lisandunud ka turistlik mõõde: raamatu lugemine on tekitanud mõtte ka päriselt Eestit külastada (eriti Hargla, aga ka Kivirähki puhul). Ainus erand, kes on pakkunud tõelist huvi ka oma isiku ja kirjandusliku renomeega, on olnud Jaan Kross.

Universaalset ja tuttavlikku on eesti kirjandusest aga leitud ehk isegi rohkem, kui eestlane oma krüptilise kirjanduse usus on osanud arvata. Kindlasti on vara rääkida väljakujunenud ootushorisonidist, kuid tasapisi on siiski välja joonistunud prantsuse lugeja eelistused: eripärane Eestiga seotud aines ja teema, mille käsitlemine peab samas mõistagi kerkima universaalse üldistuse tasandile, lisaks lennukas, ehk koguni veidi pöörane kujutlusvõime ja huumor.

**Prantsusmaal, Belgias ja Šveitsis tervikteosena trükis ilmunud eesti kirjan-
dus¹¹⁸** (tõlgitud eesti keelest, kui ei ole öeldud teisiti)

1937 *Anthologie des conteurs estoniens* („Eesti jutuvestjate antoloogia“). Autorid: Mihkel Jürna, Albert Kivikas, Mait Metsanurk, Johannes Semper, Peet Vallak, Friedebert Tuglas, August Mälk, August Jakobson, Eduard Vilde. Tlk Boris Vildé, R. Birk ja M. Navi-Bovet, Pariis: Sagittaire.

1944 A. H. TAMMSAARE, *La Terre-du-Voleur* („Tõde ja õigus“ I osa), saksa keelest adapteerinud Elisabeth Desmarest, Pariis: Pierre Trémois.

1944 A. H. TAMMSAARE, *Indrek* („Tõde ja õigus“ II osa), saksa keelest adapteerinud Ellen Terrence (Elisabeth Desmarest' pseudonüüm), Pariis: Pierre Trémois.

1946 August GAILIT, *Toomas Nipernaadi*, tlk Olga Karma, adapteerinud J. Kaja-Koskinen, Bruxelles: La Sixaine.

1947 A. H. TAMMSAARE, *Jours d'émeutes* („Tõde ja õigus“ III osa), adapteerinud saksa keele vahendusel Gilberte Audoin-Dubreuil, Pariis: Pierre Trémois.

1947 A. H. TAMMSAARE, *Les amours de Karin* („Tõde ja õigus“ IV osa), adapteerinud saksa keele vahendusel Gilberte Audoin-Dubreuil, Pariis: Pierre Trémois.

1948 A. H. TAMMSAARE, *Retour La Terre-du-Voleur* („Tõde ja õigus“ V osa), adapteerinud saksa keele vahendusel Gilberte Audoin-Dubreuil, Pariis: Pierre Trémois.

1958 Eno RAUD, *Comme ceci ou comme cela* („Nii või naa“), adapteerinud vene keele vahendusel Nina Lapina, Pariis: La Farandole.

1962 Arved VIIRLAID, *Les Tombeaux sans croix* („Ristideta hauad“), tlk Aario A. Marist ja Noël Drouzy, Pariis: Albin Michel.

1971 Marie UNDER, *La pierre ôtée du cœur* („Kivi südamelt“), tlk Michel Dequeker, Pariis: Saint-Germain-des-Près.

1974 Friedebert TUGLAS, *Ultime adieu* („Viimne hüvastijätt“), tlk B. Jouffroy, J. Roque, Pariis: Publications orientalistes de France.

1989 Jaan KROSS, *Le Fou du Tzar* („Keisri hull“), tlk Jean-Luc Moreau, Pariis: Robert Laffont (kordustrükid 1992, 2008, 2015).

1990 Jaan KROSS, *Le Départ du professeur Martens* („Professor Martensi ärasõit“), tlk Jean-Luc Moreau, Pariis: Robert Laffont.

¹¹⁸ Aastani 2007 põhineb bibliograafia peamiselt Antoine Chalvini bukletil „La littérature estonienne en traduction française“, Eesti saatkond Prantsusmaal, 2008. Suure valiku prantsuse keelde tõlgitud eesti kirjandustekste (mitmed trükisõnas avaldamata) leiab lisaks Antoine Chalvini hallatavalt veebilehelt: <http://www.litterature-estonienne.com/>.

1992

Heino KIIK, *Marie en Sibérie* („Maria Siberimaal“), tlk Helva Payet, Pariis: Temps actuels.

Arvo VALTON, *Le Porteur de flambeau* („Tõrvikukandja“), tlk Antoine Chalvin, Pariis: Viviane Hamy.

Viivi LUIK, *Le Septième printemps de la paix* („Seitsmes rahukevad“), tlk Antoine Chalvin, Pariis: Christian Bourgois.

1993

Arvo VALTON, *La Framboise blanche: aphorismes* („Valge vaarikas: aforismid“), tlk Eva Vingiano de Pina Martins [= Toulouze], Pariis: L'Escampette.

Ilmar JAKS, *Les Vagues et autres nouvelles* („Lained ja teisi jutte“), tlk Antoine Chalvin, Pariis: Alfil.

Jaan KROSS, *La Vue retrouvée* („Silmade avamise päev“), tlk Jean-Luc Moreau, Pariis: Robert Laffont.

1997

Jaan KROSS, *L'Œil du grand Tout* („Vastutuulelaev“), tlk Jean-Luc Moreau, Pariis: Robert Laffont.

Emil TODE, *Pays frontière* („Piiririik“), tlk Antoine Chalvin, Pariis: Gallimard.

2001

Jaan KROSS, *Dans l'insaisissable: le roman de Jüri Vilms* („Tabamatus“), tlk Jacques Tricot, Pariis: L'Harmattan.

Viivi LUIK, *La Beauté de l'Histoire* („Ajaloo ilu“), tlk Antoine Chalvin, Pariis: Christian Bourgois.

2002

Les hirondelles: anthologie de nouvelles estoniennes contemporaines („Pääsukesed. Tänapäeva eesti novelli antoloogia“). Autorid: Maimu Berg, Jüri Ehlevest, Indrek Hargla, Mehis Heinsaar, Teet Kallas, Jaan Kaplinski, Andrus Kivirähk, Jaan Kross, Mihkel Mutt, Eeva Park, Kerttu Rakke, Mari Saat, Mats Traat, Jüri Tuulik, Mati Unt, Vaino Vahing, Arvo Valton, Toomas Vint, Ervin Öunapuu. Koostanud Antoine Chalvin, tõlkinud Yves Avril, Hélène Challulau, Antoine Chalvin, Fanny Marchal, Jean-Pierre Minaudier, Jean-Luc Moreau, Jean Pascal Ollivry, Caen: Presses universitaires de Caen.

Jaan KAPLINSKI, *Le Désir de la poussière* („Tolmu igatsus“; kakskeelne väljaanne), valinud ja tõlkinud Antoine Chalvin, Marseille: Riveneuve.

Eva KOFF, *Notre père* („Meie isa“), tlk Eva Toulouze, Caen: Presses universitaires de Caen.

Karl RISTIKIVI, *Chemin terrestre* („Inimese teekond“), tlk Tarah Montbélialtz, Montreuil-sous-Bois: La Guillotine.

2004

F. R. KREUTZWALD, *Kalevipoeg. Épopée nationale estonienne* („Kalevipoeg”), tlk Antoine Chalvin, Pariis: Gallimard.

2005

Karl RISTIKIVI, *L'étendard en flammes* („Põlev lipp”), tlk Jean Pascal Ollivry, Pariis: Alvik.

2006

Jaan KROSS, *Le vol immobile* („Paigallend”), tlk Antoine Chalvin, Lausanne: Noir sur blanc.

2009

A. H. TAMMSAARE, *La Colline-du-Voleur* („Tõde ja õigus” I osa), tlk Jean Pascal Ollivry, Monfort-en-Chalosse: Gaïa.

A. H. TAMMSAARE, *Indrek* („Tõde ja õigus” II osa), tlk Jean Pascal Ollivry, Monfort-en-Chalosse: Gaïa.

A. H. TAMMSAARE, *Jours d'émeutes* („Tõde ja õigus” III osa), tlk Jean-Pierre Minaudier, Monfort-en-Chalosse: Gaïa.

2010

A. H. TAMMSAARE, *Indrek et Karin* („Tõde ja õigus” IV osa), tlk Eva Toulouze, Monfort-en-Chalosse: Gaïa.

A. H. TAMMSAARE, *Retour à la Colline-du-Voleur* („Tõde ja õigus” V osa), tlk Jean Pascal Ollivry, Monfort-en-Chalosse: Gaïa.

Madis KÕIV ja Hando RUNNEL, *La grange* („Küüni täitmine”), tlk Jean Pascal Ollivry, Pariis: L'Espace d'un Instant.

Friedebert TUGLAS, *L'ombre d'un homme* („Inimese vari”), koostanud Jean-Pierre Minaudier, tlk Jean-Pierre Minaudier, M. Navi-Bovet ja Bergamotte Jouffroy, Brest: Armeline.

2011

Labyrinthes du réel (antoloogia „Tegelikkuse labüridid”). Autorid: Nikolai Baturin, Jüri Ehlvest, Indrek Hargla, Mehis Heinsaar, Jaan Kaplinski, Andrus Kivirähk, Jaan Kross, Madis Kõiv, Kerttu Rakke, Rein Raud, Jaan Undusk, Mati Unt, Tõnu Õnnepalu, koostanud ja tõlkinud Antoine Chalvin, Pariis: Maison des Cultures du Monde ja Arles: Actes Sud.

L'Esprit de la forêt. Contes estoniens et seto (kogumik „Metsavaim. Eesti ja setu muinasjutud”), koostanud ja kommenteerinud Risto Järv, tlk Eva Toulouze, Pariis: José Corti.

Kristiina EHIN, *Matin de jeune lune* („Noorkuuhommik”), tlk Martin Carayol ja Eva Toulouze, Pariis: Rafael de Surtis.

Jaan KROSS, *Le Cercle de Mesmer* („Mesmeri ring”), tlk Jacques Tricot, Pariis: L'Harmattan.

Petite anthologie de la poésie estonienne („Väike eesti luule antoloogia“). Autorid: Karl Ristikivi, Paul-Eerik Rummo, Triin Soomets, Andra Teede, Leelo Tungal, Marie Under, valinud ja tõlkinud Tarah Montbélialtz, Pariis: Association France-Estonie.

Jüri TALVET, *De la neige, des rêves* („Unest, lumest“), tlk Athanase Vantchev de Thracy, Solenzara: Institut Culturel de Solenzara.

2012

Piret RAUD, *Monsieur Oiseau veut changer de peau* („Härä linnu lugu“), inglise keelest Marie-Agathe Le Gueut, Pariis: Le Pommier.

Viivi LUIK, *Le petit pacard de l'homme* („Inimese kapike“), tlk Katrina Kalda, Pariis: Editions-Pierre-Guillaume-de-Roux.

2013

Indrek HARGLA, *L'énigme de Saint-Olav* („Apteeker Melchior ja Oleviste mõistatus“), tlk Jean Pascal Ollivry, Monfort-en-Chalosse: Gaïa (kordustrükk 2014).

Andrus KIVIRÄHK, *L'homme qui savait la langue des serpents* („Mees, kes teadis ussisõnu“), tlk Jean-Pierre Minaudier, Pariis: Attila (kordustrükk 2015).

Piret RAUD, *Le thé des poissons et autres histoires* („Teistmoodi printsessilood“), tlk Jean Pascal Ollivry, Arles: Rouergue.

Piret RAUD, *Sa majesté Ver-de-Terre et autres folles princesses* („Natuke napakad lood“), tlk Jean Pascal Ollivry, Arles: Rouergue.

2014

Andrus KIVIRÄHK, *Les Groseilles de novembre: Chroniques de quelques détarquements dans la contrée de kratts* („Rehepapp“), tlk Antoine Chalvin, Pariis: Le Tripode.

Piret RAUD, *Princesse Lulu et Monsieur Nonosse* („Printsess Lulu ja härä Kere“), tlk Jean Pascal Ollivry, Arles: Rouergue.

Mehis HEINSAAR, *L'homme-papillon et autres nouvelles* („Liblikmees ja teisi nouvelle“), tlk Antoine Chalvin, eessõna Georges-Olivier Châteaureynaud, Pariis: Pascal Galodé.

Indrek HARGLA, *Le spectre de la rue du puits* („Apteeker Melchior ja Rataskaevu viirastus“), tlk Jean Pascal Ollivry, Arles: Gaïa (kordustrükk 2015).

2015

Piret RAUD, *Emily et tout un tas de choses* („Emili ja oi kui palju asju“), inglise keelest Olek Sekki, Arles: Rouergue.

Piret RAUD, *Voisins zinzins et autres histoires de mon immeuble* („Mina, emme ja meie igasugused sõbrad“), tlk Jean Pascal Ollivry, Arles: Rouergue.

Indrek HARGLA, *Le glaive du bourreau* („Apteeker Melchior ja timuka tütar“), tlk Jean Pascal Ollivry, Arles: Gaïa.

2016

Doris KAREVA, *La Forme du temps* („Aja kuju”; kakskeelne väljaanne), tlk Antoine Chalvin, Le Vallier: Delatour France.

Jaan KAPLINSKI, *Difficile de devenir léger* („Raske on kergeks saada”; kakskeelne väljaanne), tlk Antoine Chalvin, Orléans: Paradigme.

Indrek HARGLA, *L'Étrangleur de Pirita* („Apteeker Melchior ja Pirita kägista-ja”), tlk Jean Pascal Ollivry, Arles: Gaïa.

Mehis HEINSAAR, *Les chroniques de Monsieur Paul* („Härä Pauli kroonikad”), tlk Antoine Chalvin, Bruxelles: Kantoken.

Piret RAUD, *Troommmppfff ou la voix d'Eli* („Trööömmppffff ehk Eli hääl”), inglise keelest koostöös autoriga Olek Sekki, Arles: Rouergue.

Eesti kirjandusele pühendatud ajakirjade erinumbrid

Ajakiri Europe, Baltimaade erinumber „Littératures des Pays Baltes: Estonie, Lettonie, Lituanie”, nr 763–764, nov-dets 1992. Autorid: Ilmar Jaks, Arvo Valton, Mati Unt, Ülo Mattheus, Jaan Kross, Kalju Lepik, Ilmar Laaban, Mats Traat, Hando Runnel, Andres Ehin, Jaan Kaplinski, Paul-Eerik Rummo, Viivi Luik, Juhan Viiding, Indrek Hirv, Tõnu Õnnepalu, Hasso Krull. Koostanud Antoine Chalvin, tõlkinud Antoine Chalvin, Vahur Linnuste (Andres Ehin), Eva Vingiano Pina Martens [= Toulouse] (Ülo Mattheus).

Ajakiri Poésie eesti kirjandusele pühendatud number „Poètes estoniens d'aujourd'hui”, nr 42, aprill 1992. Autorid: Karl Ristikivi, Kalju Lepik, Ilmar Laaban, Mats Traat, Jaan Kaplinski, Viivi Luik, Tõnu Õnnepalu. Koostanud ja tõlkinud Antoine Chalvin.

Ajakiri Brèves nr 103, 2014, Mehis Heinsaare loomingule pühendatud number, sisaldab kaks Mehis Heinsaare novelli, Heinsaare intervjuu Georges-Olivier Châteaureynaud'ga ja Antoine Chalvini artikli „Lühike Eesti novelli ajalugu”.

Prantsuskeelses pressis ilmunud arvustuste ilmumisandmed

JAAN KROSS

„KEISRI HULL” / *LE FOU DU TZAR*

Sylvaine Pasquier, Jaan Kross: le mutiné de la Baltique. *L'Express*, 17.11.1989

Nicole Zand, La folie ou le cachot. *Le Monde*, 17.11.1989

M. de Montremy, Paysage avec Jaan Kross. *La Croix*, 18.11.1989

André Clavel, Shakespeare en Estonie. *L'Événement du Jeudi*, 14.12.1989

M.C., rubriik Livres (ilma pealkirjata). *Le Point*, 18.12.1989

Pierre Enckell, La révélation de Jaan Kross. Un profil de nobélisable. *L'Événement du Jeudi*, 21.12.1989

Eva Toulouze, Conserver l'honneur. *Le Monde diplomatique*, jaanuar 1990

Bernard Cohen, L'Estonie à la folie. Rencontre avec une vigie de la Baltique. Libération, 04.01.1990
Anne Derville, Jaan Kross: le passé présent de l'Estonie. Le Fou du Tzar. La Vie, 01.02.1990

„PROFESSOR MARTENSI ÄRASÖIT” / *LE DÉPART DU PROFESSEUR MARTENS*

Jaan Kross, Le départ du professeur Martens. Lu, november 1990

J.-M. [de] M[ontremy], Jaan Kross. Lire, november 1990

N[icole] Z[and] (intervjuu), Jaan Kross, l'Estonien. Le Monde, 02.11.1990

André Clavel, Jaan Kross est de retour. L'Événement du Jeudi, 22.11.1990

Catherine David, „Les sagas des pays Baltes”, Le Nouvel Observateur, 27.12.1990

Sylvaine Pasquier, La révolte du grand commis. L'Express, 17.01.1991

André Clavel, Le royaume du prince Jaan, géant des lettres. L'Événement du Jeudi, 26.01.1991

Anonüümne, Kross (Jaan). Le Départ du professeur Martens. Bulletin critique du livre français, veebruar 1991

„SILMADE AVAMISE PÄEV” / *LA VUE RETROUVÉE*

Catherine Argand, Jaan Kross, rescapé des accidents de l'histoire. Lire, september 1993

André Clavel, Jaan Kross le réfractaire. L'Événement du Jeudi, 09.09.1993

André Clavel, La fin des ténèbres. Journal de Genève, 11.09.1993

Anonüümne nupuke. L'Est républicain, 14.09.1993

Marc Giuliani, La vue retrouvée. Les sens cachés de Jaan Kross. Le nouveau politis, 23.09.1993

Anonüümne nupuke. Glamour, oktoober 1993

Anne Diatkine, Kross country. Les parcours chaotiques de l'Estonien Jaan Kross: La Vue retrouvée. Libération, 07.10.1993

Daniel Walther, Jaan Kross de Tallinn. Dernières nouvelles d'Alsace, 08.10.1993

Laurent Lemire, Jaan Kross, histoires d'Estonie. La Croix, 11.10.1993

Paul-Jean Franceschini, Une croix sur l'Estonie. Jaan Kross ou le calvaire national en sept stations. L'Express, 21.10.1993

Cécile Wajsbrot, Gare de la Baltique. Le Magazine littéraire, november 1993

Christophe Kantcheff, Un siècle dramatique. La Vie, 11.11.1993

Claudine Coddens, Le vieil homme et la croix. Télérama, 22.12.1993

Pierre Lepape, Le pays qui n'existe (presque) pas. Le Monde, 24.12.1993

Portreelugu: Antoine Jacob, Jaan Kross, un Européen d'Estonie. Le Monde, 13.08.2004

Intervjuu: Sylvaine Pasquier, Voilà comment j'ai vécu votre Libération.
L'Express, 02.05.2005

„PAIGALLEND“ / *LE VOL IMMOBILE*

Marine Landrot, Le Vol immobile de Jaan Kross. Télérama nr 2968, 02.12.2006

Jean-Maurice de Montremy, ilma pealkirjata, Livres Hebdo, juuli 2006

Eva Jankovic, Le Vol immobile de Jaan Kross. Le Figaro, 20.11.2007

Charles Ruelle, Le Vol Immobile. Jaan Kross. Transfuge, november 2007

Marion Graf, Quarante mille valises. Le Temps, 07.10.2006

Guy Duplat, Orages rouges et noires. La Libre Belgique, 13.10.2006

Järelehüüded

Patrick Kéchichian, Jaan Kross. Le Monde des Livres, 06.01.2008

Antoine Jacob, Jaan Kross. L'art de dénoncer les absurdités de l'Histoire par l'écriture. *Le courrier des pays de l'Est*, nr 1066, veebruar 2008

HEINO KIIK

„MARIA SIBERIMAAL“ / *MARIE EN SIBÉRIE*

Alain Jacob, Heureuse en Sibérie. Le Monde des Livres, 21.05.1993

ARVO VALTON

„TÖRVIKUKANDJA“ / *LE PORTEUR DE FLAMBEAU*

Nicole Zand, La mémoire refoulée. Le Monde des Livres, 20.11.1992

VIIVI LUIK

„SEITSMES RAHUKEVAD“ / *LE SEPTIÈME PRINTEMPS DE LA PAIX*

Nicole Zand, La mémoire refoulée. Le Monde des Livres, 20.11.1992

„AJALOO ILU“ / *LA BEAUTÉ DE L'HISTOIRE*

Rose-Marie Pagnard, Des anges traversent l'univers enchanté de Viivi Luik.
Le Temps, 02.06.2001

EMIL TODE

„PIIRIRIIK“ / *LE PAYS FRONTIÈRE*

M. V. R., Le Pays frontière d'Emil Tode. Le Monde, 27.06.1997

JAAN KAPLINSKI

„TOLMU IGATSUS“ / *LE DÉSIR DE LA POUSSIÈRE*

Richard Blin, Le Désir de la poussière. Le Matricules des Anges, märts-mai
2003

Antoine Colavolpe, Jaan Kaplinski „Le désir de la poussière”. Le Nouveau Recueil, nr 69

F. R. KREUTZWALD

„KALEVIPOEG”

Clémence Boulouque, L’Europe en mythes. Témoignage Chrétien, 10.06.2004

Joëlle Kuntz, Le fils de Kalev. Le Temps, 16.06.2004

Anonüümne nupuke, F. R. Kreutzwald. Kalevipoeg. Le Progrès, 24.06.2004

Jean-Luc Moreau, Le Coin de Table, nr 21, jaanuar 2005

A. H. TAMMSAARE

„TÕDE JA ÕIGUS” / *VÉRITÉ ET JUSTICE*

Jean-Maurice de Montrémy, Un chant de la terre. Livres Hebdo, nr 755, 21.11.2008

Marie Hirigoyen, Âmes fortes en pays baltes. Page des Libraires, 29.01.2009

Alain Favarger, Redécouvrir l’Estonie biblique. La Liberté, 11.04.2009

Robert Leclercq, La Colline-du-Voleur d’A. H. Tammsaare. Le Monde des Livres, 14.05.2009

F. P., A. H. Tammsaare. La colline du voleur. Standard, aprill-juuni 2009

Editions Gaïa, La Colline-du-voleur. Cycle Vérité et Justice de A. H. Tammsaare. Le Courrier d’Aix, 25.06.2009

Anonüümne nupuke, rubriigis „suvelugemist”, L’Eco, 06.08.2009

Christine Sallès, Un sage du Grand Nord. L’Européen, september 2009

Aurélie Julia, A. H. Tammsaare. Jours d’émeutes. Page des Libraires, oktoober 2009

Bernard Bakkine, Une vie en Estonie. Marie France, jaanuar 2010

Anonüümne nupuke, Vivre plus, november 2009

Alain Joubert, La terre est sans pitié. La Quinzaine littéraire, november 2009

Anonüümne nupuke, rubriigis „On trouve ça bien”. Services littéraires, november 2009

Annie Quillon, De la Chalosse à l’Estonie. Sud Ouest, 06.01.2011

INDREK HARGLA

„APTEEKER MELCHIOR JA OLEVISTE MÕISTATUS” / *L’ÉNIGME DE SAINT-OLAV*

Eliane Laletin, Indrek Hargla. L’Enigme de Saint-Olav. La Semaine des Spectacles, 06.02.2013

Anonüümne, Enquête d’apothicaire. Les Dernières Nouvelles d’Alsace, 10.02.2013

Anonüümne, Un polar médiéval mystérieux à Tallinn. Ouest France, 10.02.2013

B. B., Terrible Moyen Âge. Marie France, september 2013

Michèle Germain, L'Enigme de Saint-Olav. Page des Libraires, 30.03.2013
Lyliane Mosca, L'Enigme de Saint-Olav. L'Est-Éclair, 16.06.2013
Françoise Dargent, Le bel été des polars. Une recette estonienne. Le Figaro Littéraire, 20.06.2013
Bernard Babkine, Quel polar pour ce soir? L'énigme de Saint-Olav! Marie France, oktober 2013
E. D., L'Enigme de Saint-Olav. La Presse de la Manche, 28.11.2013

„APTEEKER MELCHIOR JA RATASKAEVU VIIRASTUS” / *LE SPECTRE DE LA RUE DU PUIITS*
Marie Michaud, Le Spectre de la rue des puits. Page des Libraires, 30.03.2014

„APTEEKER MELCHIOR JA TIMUKA TÛTAR” / *LE GLAIVE DU BOURREAU*
Anonüümne, Intrigues dans l'Estonie médiévale. Ouest France, 17.01.2015
O.C., Tout ça c'est des histoires. Le Havre presse, 19.02.2015
Laetitia Collin, Le glaive de bourreau d'Indrek Hargla. L'Estrade, 05.03.2015
Marie Michaud, Le glaive de bourreau. Page des Libraires, 31.03.2015

ANDRUS KIVIRÄHK

„MEES, KES TEADIS USSISÖNU” / *L'HOMME QUI SAVAIT LA LANGUE DES SERPENTS*
Nils Ahl, Le dernier sifflement. Le Monde des Livres, 14.02.2013
Nils Ahl, rubriigis „Raamatusoovitus suveks”, Le Monde des Livres, 21.06.2013
F.R., Andrus Kivirähk. L'homme qui savait la langue des serpents. Libération, 28.03.2013
Lionel Decottignies, L'homme qui savait la langue des serpents: La modernité sous le gril de la fable. L'Humanité, 09.02.2013
Hervé Aubron, Étonnant estonien. Le Magazine littéraire, mai 2013
Sophie Pujas, Andrus Kivirähk. L'homme qui savait la langue des serpents. Transfuge, veebruar 2013
Christine Sallès, L'homme qui savait la langue des serpents. Psychologies Magazine, 2013
Jean-Pierre Fontana, L'homme qui savait la langue des serpents. L'hymne à la liberté. L'Écran fantastique, juuni 2013
Auriane Velten, À emporter à la plage ou dans son canapé. Les Dernières Nouvelles d'Alsace, 25.07.2013
Laurence Mildonian, Août, le mois le plus chaud pour la librairie MuCem. La Provence, 10.08.2013
Anonüümne nupuke. Télérama, 20.11.2013
Anonüümne nupuke. Le courrier de Mantes, 18.12.2013
Anonüümne soovitus rubriigis „Ma semaine à Paris”. Télérama, 10.04.2013

François Perrin, *L'homme qui savait la langue des serpents* d'Andrus Kivirähk. TGV Magazine, märts 2013

Anonüümne nupuke, *L'homme qui savait la langue des serpents*. Andrus Kivirähk. *L'amour des livres*, märts 2013

Anonüümne, *Le Grand prix de l'imaginaire 2014 pour „L'homme qui savait la langue des serpents”*. Livres Hebdo, 04.06.2014

„REHEPAPP” / *LES GROSEILLES DE NOVEMBRE*

Sophie Pujas, *Magie à l'estonienne*, Transfuge, oktober 2014

Mollat'raamatupoe lugemissoovitus. Transfuge, jaanuar 2015

Guillaume Contré, *Magie et destin*. *Le Matricule des Anges*, oktober 2014

Anonüümne, *Le monde magique de l'Estonien* Andrus Kivirähk. Ouest France, 16.12.2014

Julien Bourbeaux, Andrus Kivirähk. *Les Groseilles de novembre*. Let's motiv Edition Nord & Belgique, 14.10.2014

S. B. *Les Groseilles de novembre*. Farce attaque. Terra eco, aprill 2015

PIRET RAUD

Michel Abescat, *Le thé des poissons*. Piret Raud. Téléräma, 18.09.2013

F. D. *Folle princesses*. Le Figaro littéraire, 05.12.2013

C. B. ja M. D., *Princesse Lulu et Monsieur Nonosse*. Entretien avec Piret Raud et Jean Pascal Ollivry, son traducteur. Notes Bibliographiques, november 2014

FRAGMENT — ANTIKKIRJANDUSE TÖLKIJAJA ÕNN JA ÕNNETUS. SAPPHO JA ALKAIOSE DIALOOGI NÄIDE

JANIKA PÄLL

Teame lapsepõlvest, et kui Inglismaa on lukku pandud ja luku võti katki murtud, siis saab asja parandada mitme sepa abil. Ladinakeelsele verbile *frangere* ('murdma') tagasiviidav sõna „fragment“ viitab algselt igasugustele katki murtud asjade tükidele, näiteks potikildudele ja skulptuuride osadele, alles hiljuti on see hakanud tähistama ka osaliselt säilinud kirjandusteoseid, eeskätt vanakreeka lüürikute väljaandeist järelejäänud papüürosekatkeid. Õnnetuseks on siin tervik enamasti parandamatult katki: rääkimata sellest, et vanemast vanakreeka lüürikast, mida algul esitati lüüra saatel lauldes, pole säilinud muusika üleskirjutusi, ka selle tekstid on tihti säilinud vaid ositi, nii et meie päralt jääb vaid üksikute säilinud tükidega pusle, mille puhul pole pahatihti isegi umbes teada, mis on pildil.

Kuidas siis tõlkida neid katkendeid? Valida on peamiselt kaks teed, sõltuvalt tõlkija eesmärgist. Üks viis on püüda oma keeles taasluua aluseks olev kreeka luule fragment, teisel puhul püütakse taasluua algset luuletust, ehk teisisõnu, tõlkija saab läheneda oma ülesandele kas eeskätt filoloogina või ümberluuletajana. Muidugi võib tõlkija eesmärgiks olla ka poeetiline fragmendi stiilis luuletus, mille viis moodi Ezra Poundi „Papüürus“, mis peegeldas Sappho papüürose fragmentide avaldamist:¹

Kevad ...
Liiga kaua ...
Gongyla ...

Eestis on fragmendi stiilis antiikmeetrumeis luule näiteks Arne Merilai „Ikka naisest mõteldes“², kirjutatud Sappho stroofis. Ja kuigi Ain Kaalep on Sappho ja Alkaiose stroofivorme kasutades ennekõike Horatiuse järgija ega püüa küllap just seetõttu neid stroofe kasutades Lesbose poetide fragmentaarsust taasluua, on tal Samarkandi vihikus ilmunud heksameetreis laul „Phrynichose papüürus“, milles fragmentaarsus on vormi lahutamatu osa.³

¹ Ezra Pound, *Lustra*. London, Elik Matthews, 1916, lk 49.

² Arne Merilai, *Merlini aare*. Tartu, Ilmamaa, 1998, lk 12.

³ Ain Kaalep, *Muusad ja maastikud*. Tallinn, Tänapäev, 2008, lk 99. Fragmendi meenu-tamise eest võlgnen tänu Arne Merilaile, kes Kaalepi sünnipäevapeol Tartu kirjanike majas seda meeldejäädvalt ette kandis.

Ent kahe äärmusliku positsiooni vahele jäävad veel kõikvõimalikud kombinatsioonid. Antiikvärsi tõlkija peab kõigepealt otsustama, kas taasluua meetrumit või ei, ning kuna tundub, et proosatõlge ei ole Eesti antiikvärsi tõlketraditsioonis kinnistunud, siis tuleb valida eelistatud värsitehnika. See tähendab valikut, kas markeerida nn tugevaid ehk kvantiteedilt pikki positsioone rõhuliste silpidega (ehk järgida rõhulist või silbilis-rõhulist värsisüsteemi) või taasluua rütm vaid kvantiteete järgides (olles range kvantiteeriva stiili pooldaja), või kombineerida vältelis-rõhulist stiili (ja viimase puhul eelistada kas Orase lubavamalt või Kaalepi rangemat koolkonda), või järgida ainult silbiarvu, mida aioolia meetrumite puhul on soovitanud ja rakendanud Kaplinski. Kirjandust selle kohta on üllatavalt palju, aitab, kui viidata uurimuste teoreetilistele alusepanijatele Ervin Roosile ja Jaak Põldmäele või praktiliseerivaile antiikvärsi tõlkijaile August Annistile, Ants Orasele ja Ain Kaalepile (kelle mitmes mõttes sarnaste seisukohtadega on väidelnud Jaan Kaplinski ning Märt Väljataga) ning viimati Maria-Kristiina Lotmani artiklitele. Ka ma ise pole patust puhas.⁴ Julgen väita, et uurimusi antiikvärsi tõlkimise tehnika kohta on ebaoproportsionaalselt palju, sest kõrvale on jäetud väga palju muid, samuti üliolulisi valdkondi, alustades metafooridest ja lõpetades süntaksikäsitlusega. Ent põhjus selgub kindlasti juba eespool nimetatud loendist: paratamatult kaitsevad enamasti filoloogiharidusega tõlkijad enda poolt valitud meetodeid.

Ent kui tõlkija on üle saanud värsisüsteemi valiku raskest katsumusest (olles tänu värsitõlke uurimise traditsioonidele hästi teadlik, et tõlge ei jää tõenäoliselt tähelepanu ega tugeva kriitikata), tuleb otsustada, kas kommenteerida tõlkeviisi ja reaale ning markeerida tõlkijapoolseid täiendusi-parandusi või mitte, seega taas valida, kas olla pigem ümberluuletaja või filoloog. Lisaks kipub nende kahe rolli vahele tulema ka tõlkeuurija positsioon (teooriast ja tõkeloost mõjutatud eneserefleksiooni kaudu), mis veel enam segadust külvab.

Ma ei hakka alljärgnevas taastama Käsmu ettekannet,⁵ jättes selle koos metsa- ja merekohinaga kohalviibinute mällu. Selle asemel püüan tuua välja mõned fragmentide tõlkimisega seotud küsimused, lähtudes kahe seitsmen-

⁴ Eesti kvantiteeriva antiikvärsi tõlke uurimuste bibliograafia on kahtlasevõitu desideraat – ehk tuleks selle koostamisele eelistada värsside tõlkimist ja rõõmustada pigem uute värsitõlgete kui olemasolevaile pühendatud uurimuste üle? Aga kui see peaks koostatama, siis võiks see sisaldada saja nimetuse ringis (sõltuvalt sellest, kas arvestada ka näiteks värsitehnikale pühendatud arvustuste osi), mis on teema spetsiifilisust arvestades väga muljetavaldav.

⁵ Tõlkijate suvekoolis Käsmus 9. septembril 2015. aastal (ettekanne „Fragmentide fragmendid: vaeviline tee vanakreeka kirjanduse terviktõlgeteni“).

da-kuuenda eelkristliku sajandi vahetusel (ateenlase Soloni kaasajal) elanud Lesbose poeedi, Sappho ja Alkaiose dialoogist, mis omakorda peegeldab paljusid teisi tekste. Kuigi mõlema luule on väga fragmentaarselt säilinud, jätan kõrvale osaliselt säilinud sõnade interpreteerimist puudutavad tehnilised üksikasjad. Samuti jätan kõrvale teooriad intertekstist, polükontekstilisest sõnast (ei tahaks kasutada mõistet „võõras sõna“, sest teistelt laenates teeb luuletaja sõna paratamatult enda omaks)⁶ ning enontsiatiivsusest, ning püüan lasta dialoogi pidada fragmentidel endil.

Kreeka luulest ja selle meieni jõudmisest

Eri kirjandusžanrite võrdluses on eriti kehvasti säilinud vanakreeka lüürika, eeskätt need laulud, mis räägivad inimeste õnnest ja õnnetusest. Proosa puhul on kreeka filosoofide (kes käsitlesid ka meie mõistes loodusteadusi), ajalookirjanike ning kõnemeeste teostel aidanud säilida nende tähtis sisu. Luulest on eeposi, nii Homerose „Iliast“ ja „Odüsseiat“ kui Apollonios Rhodiose „Argonautikat“ alal hoidnud nende kangelaslik dimensioon ning üleva, eepilise ajaloopärimuse hulka kuulumine (seesama pärandi jõud hoidis ka Vergiliuse „Aeneise“ autori tahtest hoolimata tulevaste põlvete jaoks alal). Hesiodose „Tööd ja päevad“ ning „Teogoonia“, nagu ka Aratose, Nikandrose ning Oppianoste eepilised laulud säilisid oma õpetliku sisu pärast, sest jumalaid, põllutöid, taevatähti, mürgiseid madusid ja taimi, kalapüüki ning koertega jahipidamist oli ju tarvis tunda! Atika tragöödia autoreist on säilinud kolm (Aischylos, Sophokles ja Euripides), kelle loodud müüdid viitasid enim kaasaja probleemidele, ning Aristophanese komöödiapärand räägibki otseselt atika päevapoliitikast, olles seega hilisematele põlvetele väärtuslik ajalooallikas.

Pisut erinevat, aga samuti õpetlikku rolli – kuidas end avalikus ja isiklikus elus ülal pidada, leida sõpru ja saada jagu vaenlastest – täitsid Theognise eeleegiad, mida kirjutati sageli ümber koolis lugemiseks, ka nn Kreeka antoloogia (hiljem Palatinuse antoloogiana tuntud) epigrammide funktsioon polnud palju erinev. Alles on jäänud ka Pindarose luule, keda (nagu roomlaste seas Horatiust) aitas lisaks poeedikuulsusele püsima jääda ka asjaolu, et tema laulud ülistasid oma aja tuntud kangelasi, jumalaid ja linnu. Kui lisada Kallimachose kuus hümnit ja kreeka bukoolika kogumik, saamegi peaaegu täieliku loendi kõigist kreeka poetidest, kelle teoseid on meieni jõudnud tervikkogumikena käsikirjalise traditsiooni kaudu.

Tervikkäsikirjade olemasolu näitab kaanoni jõudu, ent ka klassikute tarbimisväärtust, sest surematu poeedi kuulsust on jagunud veel mitmetele teistele

⁶ Tahtsin alguses Bahtini mõiste vasteks pakkuda „polüvalentset sõna“, aga kuna siin võiks tekkida segimine verbide valentsusega, on vist parem loobuda.

kreeka poetidele, kelle teosed pole meieni tervikuna jõudnud. Kreeka antoloogia epigramm (9. raamat, 571)⁷ loeb neid üles üheksa:

Kaigahtab Teebaist Pindaros suur, Simonidese Muusalt
hinguse rõõmsa ju toob viiside hääl mahedam;
hiilgavad Stesichoros ja ka Ibykos, on magus Alkman,
meeldival moel oma suult luilutab Bakchylides.
Peitho ju käib Anakreionit saatmas, aioolia viise
hõiskab Alkaios, suur taidur ja Lesbose luik.
Ei üheksandana lauljate-meeste seas loetle me Sapphot,
saanud ta kümnendaks köitvate Muusade seas!

Sappho ja Alkaios kuuluvad niisiis kindlalt üheksa kanoonilise ehk olulisimaks peetud kreeka lüüriku hulka, ometi pole nende luule meieni jõudnud. Üheks põhjuseks võib nende nagu enamiku teistegi lüürikute puhul olla dialekt – nende laulud ei ole hilisema ühiskeele aluseks saanud atika dialektis, vaid nn koorilüürika on dooria, Sappho ja Alkaiose laulud aga Lesbose dialektis. Ent põhjus võib olla ka kaugeks jäänud teemades, liigrohkes paganlike jumalate mainimises või Sappho ja Alkaiose puhul ka selles, et nende laulud olid pühendatud liiga lihtsatele teemadele – armastus, pagendus, võitlus ja vein, üleüldse elu mured ja rõõmud –, mille jaoks iga ajastu leidis oma kaasaja keeles ja väljendusvahendites uue, lihtsama ja aktuaalsema sõnastuse. Nii ongi Lesbose poetide luule tervikväljaanded kaotsis ning tuleb piirduda fragmentidega.

Fragmentide allikaid on kaks: antiikautorite teostest alates 16. sajandist hoolega kokku korjatud tsitaadid (mille ma täna kõrvale jätan) ning „Egiptuse prügimäed“ ehk väljakaevamised Oxyrhynchoses ja mujal, mis on toonud 19. sajandi lõpust saadik filoloogideni ja hiljem ka tavalugejateni hulganisti papüürosekatkendeid, kohati tervete raamatukogude mõõtmes. Lisaks ulatuslikele katkendeile Menandrose komöödiaist ja Aristotelese *Ateena politeia*’st on teadmata leiupaigast ja musta turu kaudu trükki ning seejärel Briti Muuseumi jõudnud ka Bakchylidese laulude tekstid. Oxfordi teadlased aga avaldavad ikka veel 19.–20. sajandi vahetuse väljakaevamistest pärit papüürosefragmente, millel on ka Sappho ja Alkaiose luulet.⁸

⁷ Nagu ka sama raamatu 184. epigramm. Kasutan siin antiikkirjanduse autorite teksti puhul nn standardväljaandeid, mis on kättesaadavad elektrooniliselt, University of California, Irvine’i „Thesaurus Linguae Graecae“ kaudu (<http://stephanus.tlg.uci.edu/>). Suur jagu tekste ja tõlkeid on vabakasutuses kättesaadavad Perseuse digitaalses raamatukogus, <http://www.perseus.tufts.edu>.

⁸ Eric G. Turner, *Greek Papyri*. Oxford, Clarendon Press, 1980.

Sappho ja Alkaiose dialoogist antiikajal

Alkaios ja Sappho elasid Lesbosel umbes samal ajal ning kuigi Sappho säilinud fragmentides Alkaiose nime ei leia ning meieni on jõudnud vaid üks Alkaiose värss, mis otsesõnu Sapphod mainib (fr. 383: *Ronkmust⁹ su juus, naer kui mesi, aulik Sappho*), kujutatakse neid sageli dialoogis olevaina, mida tõendab ka säilinud kujutis nn Müncheneri krateril.

Aristotelese „Retoorikas“ (1367a) tsiteeritud anekdoot näitab võib-olla Sappho reaktsiooni Alkaiose lähenemiskatsele (Sappho fragment nr 137):

Alkaios: Mul miskit öelda soov, aga takistab mind
aukartus ...

Sappho: Kui öelda ihkaks siin ilusat või õilsat
ning keel ei keerutaks sinul halba kokku,
ei peaks sa peitma enda pilku,
vaid häbi tundmata õigust räägiks!

.....
⁹ Kreeka keeles on siin sõna „kannikesekarva lokkidega“ (ιοπλόκαμος), mis viitab violetse läikega mustale. See on nn generiline epiteet jumalike naiste puhul. Kõige kaunimad mehed ja naised on muidugi „blondid“ ehk need, kelle juuksed on meie mõistes ruuged (ξανθός). Sapphost on teada, et tema välimus oli kreeklaste ilu mõistest kaugel – ta oli olnud ka väikest kasvu ja tõmmu jumega (Testimoonium nr 1, Campbell, Oxyrhynchose papüüros nr 1800, fr 1). Vt Greek Lyric I. Sappho and Alcaeus. Koost. ja tlk David A. Campbell. Cambridge, Mass., London, Harvard University Press, 1982. Kuigi Campbelli editsioon on avaldamiskohast (paralleeltekstidega ja ka nn tavalugejale mõeldud „Loebi raamatukogu“) hoolimata tõsiseltvõetav teaduslik väljaanne, olen Sappho fragmentide tõlkimisel kasutanud mitmeid teisigi tekstiväljaandeid ja käsitlusi ning kommentaare, eeskätt E.-M. Voigt, Sappho et Alcaeus. Fragmenta, Amsterdam, Genep, 1971, ning Margaret Williamson, Sappho’s Immortal Daughters. Cambridge, Harvard University Press, 1995. Klassikaks poeetide elu kohta on D. L. Page, Sappho and Alcaeus. Oxford, Clarendon Press, 1955.

Mis täpselt on loo taga ja kas üldse on tegemist Sappho luuletuse ning ehtsa dialoogiga, me ei tea, sest Aristoteles ei tsiteeri katkendit Sappho ja Alkaiose suhete illustreerimiseks, vaid illustreerimaks oma väidet, et mehed tunnevad häbi, kui nad häbiväärseid asju teevad, kavatsevad või neist räägivad. Pigem tundub, et dialoog ei ole eriti autentne, sest Sappho eluloopärimus tervikuna on üsna pöörane ning sellesse mahub mitmeid meestelugusid: kirglik, luuletajanna enesetapuga lõppenud armulugu jumalikult ilusa noormehe Phaoniga (millest jutustab Ovidius oma „Heroiinide kirjades“) ning anakronistlikud armukolmnurgad teiste poetidega. Viimastes on Sappho armukesteks jambilised poeedid Hipponax ja Archilochos (viimane on Sapphost pool sajandit varasem, loo allikaks on komöödiakirjanik Diphilos, mis kahtlemata süvendab kahtlust selle tõepäras) või siis Alkaios ja paar põlvkonda noorem Anakreon (sellele loole viitavad peripateetikuist elulookirjutajad Hermesianax ja Chamaileon).¹⁰

Lisaks tulevad mängu kõik Sappho enda luules mainitud viited kaunite neidude ja naiste poolt äratatud tundeile, mis lõppkokkuvõttes jätab segaseks, kas pidada Sapphod auväärseks neidude õpetajannaks, armastavaks emaks (tal oli tütar Kleis, kellest ta ka oma lauludes räägib) ning hoolitsevaks ja oma vendi rangelt suunavaks õeks, või hoopis armunäljas naiseks, kes vanusest hoolimata ihaldab nii kauneid mehi kui neide. Tundub, et selge on vaid üks: Sappho austas Aphroditet ja Erost, kel ju samuti kaks poolt: ülev, püha ja taevalik ning hoopis maisem ja madalam.

Ent eluloopärimuse kahtlasevõitu infost hoolimata on võimalik näha tõelist dialoogi Sappho ja Alkaiose ning lisaks ka nende kaasaegsete ja eelkäijaist poetide vahel, milles igatüüpi on oma arvamus. Selle teemaks on antiikmaailma kuulsaim armastuslugu Parise ja ilusa Helena vahel. Hinnang Helenale on vanakreeka kirjanduses sageli negatiivne, ühelt poolt oli ta Trooja ja seda piiravate kreeka vägede hukutaja ning truudusetu abikaasa. Teisalt oli levinud ka teda rehabiliteeriv müüt, mille järgi Trooja viidi ainult tema varjukuju, eidolon, ning Helena ise ootas truud abikaasana oma meest Egiptuses (seda jutustab nii Herodotos kui Euripidese tragöödia *Helena*). Levinum oli siiski peaversioon, mille järgi Helena (vabatahtlikult või röövitud) Parisele Trooja järgnes.

Sappho ja Alkaiose fragmendid Trooja Helenast

Alkaios ja Sappho käsitlevad Helena Trooja-mineku lugu kokku kolmes fragmendis. Fragmendis nr 283 jutustab Alkaios Erose ja Aphrodite võimust ja selle hukatuslikest tagajärgedest:

.....
¹⁰ Loo allikaks on Athenaios „Tarkade lauakõnelustes“ 13.598bc (Campbell, Testimoonium nr 13), kes ise seda lugu ei usu.

Lõõma rinnus Helenal Argoses ta
läitis, kui see, hulludes Troojast tulnu
tõttu, kes ei austanud võõruskombeid,
tal merel järgnes.

Hülgas tütre seal, koju jättes [üksi],
ning ka süngi, mis mehel hästi [kaetud],
armastus ja hing [teda sundisid ning]
Zeusigi laps veel.
[... Pariselt]
[...] must maa endale palju vendi
saanud, kui need hukkusid Trooja väljul
siis tema tõttu.

Palju vankreid põrmu ju [paisatuina]
[rööv]is, ning [ahhailasi] suuresilmseid
palju [surnuks] trambiti, tapmist [aiva]
[nautis Achill]eus.

...

Selle, Oxyrhynchose 2300. papüürose 1. fragmendi puhul ei tea me, kas tegemist on luuletuse alguse, keskpaiga või lõpuosaga, ent mitmed filoloogide pakutud täiendused tulenevad kontekstist ja tunduvad hästi sobivat (kuigi sõna ἄχαιοί „ahhailased“ ei näi mahtuvat olemasoleva kreeka papüürose lünkadesse, lisasin selle tõlkesse siiski, sest just ahhailasi iseloomustab Homeros järjekindlalt siintoodud epiteediga, ἑλικῶπιες, „pöörlevate või ümarate silmadega“).

Tundub, nagu oleks just see Alkaiose laul meeles Sapphol, kui ta nimetab armastust ja armastatut kõigest ülemaks (fragment 16):¹¹

Ratsameest peab üks, jalaväelast teine,
kolmas mustal maal ilusaimaks kõigest
laevasid — näib mulle ent kaunis too, kes
kirgesid läidab.

Rääkides oma igatsusest eemalviibiva Anaktoria järele, toob Sappho näiteks Helena, kes hülgas oma mehe, vanemad ja lapse ning järgnes Parisele Trooja, ning rõhutab, et tema arust ei saa ükski väeliik olla nii kaunis kui kellegi

¹¹ Varasema, siin ainult osaliselt kasutatud tõlkeversiooni luuletusest esitab: Vanakreeka kirjanduse antoloogia. Tallinn, Varrak, 2006, lk 102–103; kommentaar lk 503–504.

armastatu ning et uhked sõjavankrid ja sõdurid pole tema jaoks võrreldavad armastatu kauni kõnnaku ja palgesäraga:

Hästi hõlpsalt kõikidel mõista aitab,
miks on nõnda, see: inimeste hulgas
olles kauneim, Helena enda kaasa
[üllama] jättis,

laeval Trooja läks, ema läinud meelest
tal, ja tütar ning isa armas sootuks –
nõnda teele viis tema Kypris, [ei] ta
[punni]nud [vastu]

[hinges]: kergelt [muutusi arm ju kaasa
[toob], on muutlik [meel kire sunnil ikka].
[See] mu meelde nüüd Anaktoria tõi, kes
viibimas kaugel.

Ihkan, et ma veel tema köitvat sammu
näeksin kord ning hiilgamas kirkaid palgeid,
rõõmu rakmeist, ei jalaväest ma näe, ei
Lüüdia vankreist.

Edasi muutub Sappho fragment veel katkendlikumaks ning kindlalt välja loetavad on sellest vaid paar sõna: v. 21 *ei ole võimalik et oleks* (või: *juhtuks*) ja v. 22 *inimene* (või: *inimest, inimeste* vms), *paluda* (ehk: *palvetada*) ja *osa saama*. Filoloogist fragmendi tõlkijal ei jää korrektsuse huvides muud üle, kui vaid eespool toodud sõnad esitada. Ent aeg-ajalt tärkab kiusatus täita lüngad oma interpretatsiooniga ja esitada terve stroof:

[Ihkan küll, ent] ei ole võimu [muuta]
miskit mul, [nii jääb] surelik[ul ainult]
hüüda palveis [taevasi, et ka] saada
[võiks] osa [endal].

...

Paraku ei saa tõlkija siin südikalt luuletuse lõpuni välja minna, sest selle viimasest kahest stroofist on säilinud ainult lõpuvärs: *Ootuse vastu*. Nii jääbki fragment kõigest hoolimata katkendlikuks.

Ent tundub, et Alkaios pole tahtnud jätta Sapphole viimast sõna, sest Helena teema võtab üles veel ühe tema luuletuse fragment (nr 42). Samuti ühelt Oxyrhynchose papüüroselt pärit laul on säilinud ainult katkenditena ning me ei tea, kas tegemist ongi vaid nelja stroofi pikkuse lauluga või ainult selle lõpuga, millele viitab paragrahvimärk viimase värsi juures. Siiski on üldjoontes teada olev lugu aidanud laulu rekonstrueerida: säilinud reaalguste põhjal on selge, et Alkaios vastandab kaht naist: ühel pool Trooja hävitaja Achilleuse ema, nereiid Thetis, kes abiellus nii nagu kord ja kohus jumalate heakskiidul (kuigi vastu oma tahtmist) sureliku kuninga Peleusega ja tõi ilmale kuldsete juustega kangelase. Teisel pool on ilus Helena, keda sageli hurjutati kui liiderlikku Trooja hävingu põhjustajat, kes lasi oma mehe juurest jalga Trooja kuninga poja Parisega. Helena ja Parise abielu polnud ei seaduslik ega jumalate ning inimeste poolt heaks kiidetud ning ei toonud kaasa ka järelopõlve, rääkimata kangelastest. Lapse ilmaletoomise asemel said Helena ja Paris hoopis Trooja huku ja kangelaste surma põhjustajaks.

Toon seekord näiteks fragmendi ka kreeka keeles, lisades proosatõlke säilinud reaalgustest:

ὥς λόγος κάκων ἅ[
Περράμωι καὶ παῖσι[ι
ἐκ σέθεν πίκρον, π[
Ἴλιον ἴραν.

Nõnda halvust jutt [
Priamosel ning last[el
mõrkjaks sinust [
Ilioni püha.

οὐ τεύταν Αἰακίδα[ις
πάντας ἐς γάμον μακ[
ἄγεται ἐκ Νή[ρ]ηος ἔλων [
πάρθενον ἄβραν

Aiakiid ei seesugust (fem.) [
kõiki pulmapeole jum[
võtnud, kui sai Nereuse [
puhtama neitsi

ἐς δόμον Χέρρωνος· ἔλ[υσε δ'
ζῶμα παρθένω· φίλο[
Πήλεος καὶ Νηρεΐδων ἀρίστ[ας.
ἐς δ' ἐνίαιτον

siis Cheironi kotta [
neitsi vöö, arm[
Peleusel ning nereiididest pari[mal
Ja aasta pärast

ἴπαῖδα γέννατ' αἰμιθέων [
ὄλβιον ξάνθαν ἐλάτη[ρα πώλων,
οἱ δ' ἀπώλοντ' ἀμφ' Ἐ[λέναι
καὶ πόλις αὐτῶν.

poisi sünnitas, pooljumalaist [
õndsas ruugete juhti[ja
tõttu nood aga hukkusid: [
ja nende linn.

Kuigi luuletus tundub lootusetult katkisenä, aitab taustaloo teadmine seda parafraseerida:

Oh, Helena, see on lugu halvast, kibedast valust, mille sa tõid Priamosele ja ta lastele, kui sinu tõttu hukkus püha Ilion! Hoopis teistsuguse naise võttis endale Aiakose järglane Peleus, pulmapeol kõigi õndsate jumalate keskel – tema nais Nereuse tütre, kelle ta viis isa kojast kentaur Cheironi lossi, kus ta sõlmis lahti neitsi vöö. Seal õitses Peleuse ja kauneima nereidi armastus ning aasta pärast tõigi Thetis ilmale poja, Achilleuse, kes oli vahvaim ruugete hobuste juht. Seevastu Helena armuloo tõttu hukkusid Trooja rahvas ning nende linngi.

Edasine jääb filoloogide-tõlgendajate ja tõlkijate kätte, me võiksime piirduda olemasoleva parafraasi ja fragmendi proosatõlkega, ent võimalik oleks ka täita realõpud tõenäoliste sõnadega:

Nõnda halvust jutt oli vaevadest, mis
Priamosel ning kõikidel lastel piinaks
mõrkjaks sust said pälvitud siis, kui hukkus
Ilion püha.

Aiakiid ei seesugust endal naiseks
võtnud pulmapeol jumalate kõigi
seltsis, **kui sai Nereuse** lossist tuua
haprama neitsi

siis kentauri kotta ta, valla päästes
neitsi vöö. Arm nõnda ju õitses nendel:
Peleus-valdjal ning nereiidil kaunil.
Aastake möödus,

sündis poiss tal, pooljumalaist kes vahvaim,
õnnis juht ta ruugetel hoostel – ent su
tõttu nood kõik hukkusid: Trooja rahvas
linnaga seltsis.

Praegune näide on kompromiss filoloogi ja järelluuletaja vahel: tüpograafiliselt on erinevana esitatud lisatud realõpud (sellest saab küll ühe käeliigutusega loobuda) ning tõlkes on püütud säilitada originaali sõnajärge, nii et kindlalt Alkaioselt pärit sõnad jääks reaalgustesse (teise stroofi tõlkes on siiski mõned

sõnad originaali kohalt teisale viidud, et oleks arusaadavam). Kaalepi tõlkekoolkonna austajana olen jäänud ka truuks originaali värsimõõdule.

Ent kui tõlkijaks pole filoloog, vaid filoloogikutse hüljanud poeet-poliitik, võib loobuda ka originaali värsimõõdust ning veel julgemini järelluuletada. Seda võimalust demonstreerib Sappho ühe kümmeaastat tagasi avaldatud uue fragmendi esitus Vikerkaares, kus Jaan Kaplinski esitab sellest kaks erinevat värsstõlget, ma ise aga olen lisanud filoloogilise kommentaari ja tõlke.¹²

Kaplinski soovitusi järgides võiks ka siinseis fragmentide tõlkeis säilitada vaid süllaabika, ent Sappho stroofi lühikeste ridade puhul (11 ja 5 silpi) tundub ainult silbiarvu piirangu järgimine samuti vägivaldse, originaali stiili muutva kohtlemisena – kuigi Sappho ja Alkaiose keelekasutus tundub lihtne ja loomulik, on nende luule siiski allutatud rangele rütmimustrile, mida ainult süllaabiline tõlge edasi ei anna. Kuna aga väga lühikeste ridade kasutamine sunnib sageli peale valiku loomuliku keelekasutuse ning tõlketäpsuse vahel, otsustasin minna piirangutest loobumisel peaaegu lõpuni (säilitades originaali ridadeks jaotuse ning tähistades lüngad) ning Sappho 16. fragmendi ümber sõnastada vabakõnes:

Kes ratsanikke, kes jalamehi,
kes laevu nimetab musta maa peal
kauneimaiks – ent mina teda,
keda keegi iganes ihkab.

On hästi lihtne seda selgeks teha
igapähele: välja paistvana surelikest,
kauneimana ju Helena oma mehe,

...

hülgas ning purjetas laeval Trooja,
olles lapse ja armsad vanemadki
unustanud, sest tema viis

...

... muutlik ...

... kergelt ...

... meenutas mulle nüüd Anaktoriat,

... kes on juures.

¹² Vikerkaar, 2005, nr 12, lk 1–4.

Sooviksin pigem näha ta ihaldatavat kõndi
ja palge kirkat hiilgust
kui Lüüdia vankreid ja täisrelvis
jalameeste hulka.

See ei ole muidugi veel täiesti vaba poeetiline tõlge, näiteks Pentti Saarikoski on oma ületamatuis Sappho-tõlgetes loobunud originaali ridadeks-jaotusest ega püüa ka enamasti esile tuua nende luuletuste fragmentaarsust.¹³ Ometi võiks see olla üks võimalus Sappho ja Alkaiose luule fragmentide taasloomiseks neile, keda ei kõida pikkade-lühikeste silpide kombineerimine.

Siiski kardan, et nende tõlkenäidetega ei astunud ma sammugi lähemale mingile kindlale seisukohale, mis aitaks kinnistada üht või teist tõlkekaanonit antiikluule jaoks, olgu see proosas, vabavärsiline, rangelt kvantiteeriv, silbiline, rõhuline või mingi kombinatsioon nendest; samuti ei ütle see, kuidas tõlkida fragmenti: kas rõhutades piire lünga ja säilinud teksti vahel või lünki (markeeritult või peidetuna) täites.

Üks asi, mida ma ise ei tahaks teha, on asendada originaali värsimõõte teistega, näiteks tõlkides Sappho luulet elegeilisse distihhoni (nagu Kaplinski oma eksperimendina välja pakutud tõlkevariandis ülalmainitud Vikerkaare numbris) või tõlkides eri antiikmõõte trohheustena, nagu näib soovivat Väljataga. Viimast on ju ka tehtud, näiteks 19. sajandil, kui Kristjan Jaak ning seni veel anonüümseks jäänud Homo Quidam tõlkisid 24. anakreontilise laulu (*Naised*) anakreontilise värsi asemel trohheilisena.¹⁴ Trohheuste vältimise põhjuseks on eeskätt isiklik vastumeelsus rütmide suhtes, mis laheda muusika (ehk tühaka) sildi all on mõnigi kord mu kuulmisorganeid rünnanud.

Teisalt on Helena-teemalise dialoogi puhul Sappho stroofi vorm sümboolse tähtsusega: teda loetakse selle värsimõõdu „leiutajaks“ ning enne Lesbose poeete pole selle kasutamisest midagi teada. Alkaios – nagu ka Sappho – kasutab oma luules mitmesuguseid stroofi- ja värsivorme, mille seas Sappho stroof pole sugugi kõige levinum. Kuid oma kahe Helena-teemalise laulu värsimõõduks valib Alkaios just selle stroofivormi, mida kasutas Sappho nii sama teemat käsitlevas Anaktoria-luuletuses (fr 16) kui teisteski armastust ülistavais lauludes.¹⁵ Nii saab valitud värsimõõd t juba iseenesest sümboolse

¹³ Sapfo, Iltatähti, häälaulu. Helsinki, Otava, 1969.

¹⁴ Vt „Ärjadel on sarved ...“ aastast 1818 raamatus IAAK, Kristjan Jaak Peterson 200. Tallinn, Eesti Keele Instituut, 2003, lk 49 ning „Loodus andis härgil“ sarved ...“ aastast 1898 veebiväljaandes Antiigiveeb, <http://humanitaarteadused.ut.ee/et/537152>.

¹⁵ Hümn Aphroditele ehk fr 1, Kutse Aphroditele ehk fr. 2, Armastatu ülistus ehk fragment 31. Kõik kolm on ka eesti keeles ilmunud: Vanakreeka kirjanduse antoloogias, Tallinn, Varrak, 2006, lk 101–104.

tähenduse. Muidugi võime asendada Sappho stroofi Erose ja Aphrodite ning nende võimuga assotsieeruvad rütmid „Kalevipoja“ värsimõõduga, aga kas ei tekitaks see segadust? Isegi kui Trooja kuningapoeg ei ole kuigivõrd rafineeritud Saarepiiga vägistajast (ühed naistehistajad mõlemad), siis mulle meeldiks näha, et muistsete poetide luulevormis väitlus armastusele antava hinnangu üle eristuks vormi poolest teistes žanrites luuletustest. Lihtsalt mitmekesisuse pärast.

Lõpuks veel üks märkus filoloogi rolli kohta. Fragmentide tõlkimisel sõltub lähenemine üsna palju ajastu seisukohtadest. Siin saame tuua paralleeli freskode ja maalide restaureerimisega, kus tänapäeva üldine tendents eelistab küll terviku taastamist, aga seda originaali ja restauraatori poolt loodud osi selgelt eristaval viisil, nn triibutehnikaga, mida Eestis kasutab ja õpetab Hilka Hiiop. Seega jään ise ilmselt ka edaspidi tõlkijana autori tööd respektseerivaks filoloogiks, kes siiski loodab, et järgitakse ka teisi tõlkesuundi, et üldpilt saaks põnevam ja oleks, mille üle arutleda.

Kes aga kahtleb antiikmeetrumite tõlkimise või nende luules kasutamise mõttekuses, võiks veel mõtiskleda, lugedes Ain Kaalepi sapfiliist oodi Lembe Hiedeli juubeliks, mille lõpustroofid on ka värsitõlkija kreedoks:¹⁶

...

kui nad teisilt mailt olid, siis me neile
andsime keele

enda maalt, et neid sõnaõiguslikeks
tõsta siin Ehk see, mida tõlkijaina
teind me, tähtsaim on; ise saime kingiks
loomiserõõmu,

nõnda täpselt, kui lubas võimalikkus,
leides vasteid, ent vabadustki võttes
tarvidust ning suurt inimõtte ühtsust
mõõda ju aina.

¹⁶ Ain Kaalep. Muusad ja maastikud: luuletusi aastaist 1945–2008. Tallinn, Tänapäev, 2008, lk 489. Kui Lembe Hiedelile 1976. a pühendatud luuletuse puhul võime Sappho stroofi valikut lugeda sümboolseks, siis samas kogumikus lk 197–198 leiame veel ühe Sappho stroofis laulu (*Vaata, jõelt viis jää üheainsa ööga...*), mille puhul on selle stroofitüübi armastuse-sümbolism hoopis lõdvem. See ei välista ju tegelikult sugugi eri värsitüüpide sümboolsete tähenduste võimalikkust, kuid kinnitab siiski asjaolu, et nende tähenduste omistamisel on ülimalt tähtsaks komponendiks kontekst.

AGNESE KRIVADE „OO”. TÕLKIJAD AKTSIOONIS
NICOLAS AUZANNEAU¹. Tõlkinud MARIA ESKO

Kõik kuulub meile ja kõike tuleb tõlkida.

Antoine Vitez

õ,

svētīgi, svētīgi sasvīdušie
svētīgi uz mirkli izgājušie
svētīgi rupji gaudainā struktūrā
svētīgi nesmukie un garie augumā

blāg

svētīgi sabrauktie, atpizģitie un nošautie
visi mana rajona krievi un Mego pārdevējas svētīgas
videonomu darbinieki un apsargi, sākumklašu skolotāji un tukšie nesēji,
nabadzībā
un bagātībā un iešu par jums uz barikādēm cīnīties, sa-sodītie un ka tevi
deviņi
pērkoni saspertie, baltiem diegiem šūtie
un krustām šķērsām jūs visi pārējie visā pasaulē arī

blāg

svētīgi²

„Krivade luuletuse analüüsimise eest kirjandustunnis võib noomituse saada. Seimi moraalimonstrum tegutseb.” See sõnum, mille avaldas 2015. aasta 28. septembril oma Twitteri kontol Riia Agenskalnsi riigigümnaasiumi kirjandusõpetaja, luuletaja ja tunnustatud kriitik Iveta Ratinika, lõi Läti kirjandus- ja

¹ Läti kirjanduse tõlkija prantsuse keelde ning blogi <http://latviskifranciska.blog.lemonde.fr/> autor.

² Tõlge läti keelest: oo, / õndsad, õndsad on higi järgi haisevad, / õndsad on kähku ära käijad, / õndsad oma robustse granuloosse koega, / õndsad on koledad ja pikakasoulised, / bljääd / õndsad on alla aetud, ära huiatud ja maha tapetud / kõik minu rajooni russid, Mego poe pühad müüjan-nad / videolaenutuste töötajad ja turvamehed, algklassiõpsid ja tühjad andmekandjad, nii heas / kui halvast, lähen teie eest barrikaadidele, te neetud / et teid üheksa pikset maha lööks valge niidiga õmmeldud / ja läbisegi teie kõigi eest mööda mägesid ja orgusid / bljääd / õndsad

kultuurimaastiku kihama – ja ometi pole see tavaliselt sugugi reageerimisaldis ega valmis „suurte õilsate asjade” nimel mobiliseeruma. Skandaal, mis raputas Läti ühiskonda mitu nädalat järjest, jääb ilmselt kauaks meelde – ja kindel on see, et see kinkis Agnese Krivade luuletusele „Oh”³ kõigi aegade enim tõlgitud lätikeelse luuletuse tiitli. Tõlkijate ja luuletajate pisike kogukond, kuid selle kõrval ka kogu Läti ühiskonna vabam, mässumeelsem, avatum ja uudishimulik osa võlgneb sellele rõõmsa kollektiivloominguhetke, mis pole võib-olla päris lätlaste Dreyfusi afäär, kuid siiski nende Hernani lahing.

Kas kõik sõnad on ühtviisi kasutuskõlblikud? Milline on kõnekeelsete ja rumalate sõnade koht kirjanduses – ja iseäranis võõraste, siinsel juhul vene keelest pärit sõnade? Kas sõnade funktsioon luules ja igapäevaelus on ikka üks ja sama? Kas kirjandus võib rääkida kõigest ja kasutada kõiki vahendeid? Kas absoluutselt igasugune kirjandus sobib õpilastele lugemiseks? Kas koolitunnis võib käsitleda viimseni kõiki võimalikke teemasid? Kas koolis võib rääkida seksuaalsusest, kõikidest seksuaalsuse liikidest? Kas „traditsiooniliste moraali-väärtuste” kaitsmine väljendab Läti põliselanike patriotismi või on see märk Venemaalt pärinevast ideoloogilisest nakkusest? Kas rumalate sõnade kasutamine tähendab patriootiliste tunnete puudumist; põlgust vene keele vastu, läti keele vastu, mõlema vastu? Kas panna omavahel kokku kaht põhimõtteliselt vaenujalal olevat keelt ei ole täiesti lubamatu? Kas tohib Rimbaud’ d ja Baudelaire’ i kooliõpilastele lugeda anda? Kas ei ole ohtu sedaviisi noorsugu rikkuda? Kõik niisugused küsimused erutasid 2015. aasta sügisel Läti avalikkuse meeli: vägikaikavedu foorumites, sotsiaalmeedias, telekraanil, ajalehtede esikülgedel, rahvusvahelise meedia lõbus uudishimu, vastastikku lendavad solvangud ja sajatused, mis vastandasid konservatiivid progressistidele, autoritaarid liberaalidele, „eurooplased” „rahvuslastele”.

Kronoloogia

Meenutame kõigepealt sündmuste kulgu. Võttes aluseks lapsevanemate kaebuse ühe õpetaja peale, kes käsitles loodusõpetuse tunnis objektiivselt seksuaalsuse mitmekesisust, algatas Läti peamise venekeelse erakonna Koosmeel (Saskaņa) saadik Seimis Jūlija Stepaņenko (nimetatud partei on võimul Riia linnas ning seotud ka Ühtse Venemaaga) 2015. aasta suvel haridusseadust puudutava muudatuse ja saavutas parlamendi enamuse poolehoidu parandusele, mis sätestab, et „haridussüsteem tagab moraalikasvatuse, mis on vastavuses väärtustega, mida kaitseb Läti vabariik, seda eelkõige abielu ja perekonda puu-.....

³ Luuletus ilmus esimest korda Krivade kogus „Bērņiba”, Riia, Neptuns, 2007.

datavate väärtustega seonduvas". Selles asjas ühendasid vene keelt kõnelevad konservatiivid ja läti rahvuslased, kes harilikult teatraalselt omavahelist lepitamatut vastuseisu väljendavad, jõud väärtuste nimel, mida nimetati „traditsioonilisteks". Ja just sellele uuele seadusele viidates kutsus Riia Agenskalnsi riigigümnaasiumi juhtkond õpetaja Iveta Ratinika 2015. aasta septembrikuus kirjandustunnis keskkooliõpilastega Agnese Krivade luuletuse lugemise eest korrale: Krivade luuletus sisaldab mõningaid kõnekeelseid või vulgaarseid sõnu, nende hulgas vene päritolu sõna „błag", mida lätlased kasutavad muuhulgas umbes samamoodi, nagu inglise keelt mitte emakeelena kõnelejad kasutavad sõna „fuck" – ilma tingimata tajumata selle ingliskeelsetele inimestele ilmselget transgressiivset iseloomu.

Sealsamas sai alguse kultuuri- ja haridusmaailma solidaarsus- ja poolehoiuliikumine – mõlemad noored naised on hinnatud kultuuritegelased, oma vaba tooni ja sõltumatu loomuse poolest tuntud, ning küsimused, mille olukord üles tõstis, puudutasid otseselt loomingu- ja õpetamisvabadust.

Kuidas angažeerub tõlkija?

Nagu ma jutustasin Heli Allikule Bordeaux' raamatumessil aprillis 2016 pärast seda, kui olime üheskoos Baltimaade kirjanduse tõlkimisest rääkinud (äsja oli ilmunud Jānis Jonevsi romaani „Jelgava 94" prantsuskeelne tõlge), riivas see skandaal midagi meie tõlkijateadvuses. Kohe alguses mõistsime koos tõlkija Rūta Liepiņa ning kriitiku ja tõlkija Santa Remerega, kellest said hiljem ettevõtmise kesksed kujud, et tuleb sekkuda – et see on meie väike võitlus ja kõrvale jäämine ei tule kõne allagi –, kuid samas tahtsime sekkuda tõlkijatena ja mitte satiirikute või polemistidena. Kui on olemas selline asi nagu tõlkija ühiskondlik vastutus – nagu on olemas teadlase-, kunstniku- või intellektuaalivastutus –, siis on kindlasti tema ülesanne eri kultuuride kaitsmine nende kokkupuutepunktis, kuid oma sekkumises ühiskonnaellu peab ta kasutama, kus see on vähegi võimalik, oma ametile omaseid vahendeid. Prantsuse tõlkevirtuoos ja mitmete tõlkija elukutse üle mõtisklevate raamatute autor André Markowicz toob välja tõlkija rolli eripära, laiendades elastselt tema pädevuse piire. Näiteks kirjutab ta: „Kes on tõlkija? Keegi, kellele meeldib miski, mida ta tahab jagada."⁴ Oma näilise naiivsuse taga ületab see määratlus rangelt tekstilised ja keelelised kategooriad ning viib meid paralleelsetele aladele, olude juurde, mis keelte ja kultuuride kohtumise võimalikuks teevad – teksti konteksti. Sellest vaatenurgast vaadatuna on tõlkija asi nii sõna- ja loomevabadus, haridus, keelepoliitika, rahvusvaheline kaubandus kui raamatuturg –

⁴ André Markowicz, Partages. Pariis, Inculte, 2015, lk 14.

kõik, mis puudutab „võõra” kohta kultuuris ja ühiskonnas – ja seega on neil nendes valdkondades väljendada oma legitiimne seisukoht, mis võib erineda teiste osaliste samavõrra legitiimsetest seisukohtadest.

Ω,

Euλογημένοι, ευλογημένοι οι ιδρωμένοι
Euλογημένοι αυτοί που βγήκαν έξω για λίγο
Euλογημένες οι τραχείς κατακερματισμένες δομές
Euλογημένοι οι άσχημοι και τα ψηλά κορμιά

Πουτάνα

Euλογημένοι οι πατημένοι, χτυπημένοι και πυροβολημένοι
Όλοι οι Ρώσοι της περιοχής μου και οι ταμίες του Μεγρο, ευλογημένοι
Υπάλληλοι σε ενοικιάσεις βίντεο και φύλακες, δάσκαλοι δημοτικού και
άδειοι μεταφορείς, στη φτώχεια και στον πλούτο και θα παλέψω για σας
στα φράγματα
Καταραμένοι και χτυπημένοι από εννέα κεραυνούς, ραμμένοι με άσπρες
κλωστές και σταυρωτά εσείς μαζί με τον υπόλοιπο κόσμο

Πουτάνα

Euλογημένοι

Tõlkinud Gatis Ziema

Võttes niisiis arvesse, et vastasleeri soov oli saavutada, et teatud tekste ei loetaks ega analüüsitaks – ning tõenäoliselt lõpptulemusena ka ei kirjutataks –, otsustasime meie, tõlkijad, et parim vastulööök on meie vahenditega teha kõnealune luuletus nii nähtavaks kui vähegi võimalik. Lisaks tundus meile väga oluline mitte jääda väikestele maadele omase isekeskis kähmlemise juurde, vaid anda vaidlusele rahvusvaheline kõlapind, laiendada võitlusvälja. Niisiis otsustasime luuletuse ära tõlkida ja teha selle loetavaks võimalikult paljudes keeltes, kasutades nii tõlkimisalaste kui sõprusvõrgustike abi. Facebook oli selleks ühisaktsiooniks ülimalt sobiv paik, sest see võimaldas tegutseda kiirelt ja jõuda kaugele, koguda ja jagada reaalses maailmas inimeste kaastöid ning samas kol-

lektiivselt tagada, et pakilistes oludes valminud tõlked ka head oleksid. Kuna sellise meediasööstu eluiga on väga lühike, tuli selleks, et sündmuste kulgu mõjutada, reageerida võimalikult ruttu.

Ühistõlke aktsioon: „Dzeja is a poem est un poème ist ein Gedicht это поэзия“

30. septembril ehk kaks päeva pärast õpetaja Iveta Ratinika Twitteri-sõnumi ilmumist löime Facebooki programmilise nimega lehekülje Dzeja is a poem est un poème ist ein Gedicht это поэзия⁵. Nimi parafraaseeris Gertrud Steini lauset „Rose is a rose is a rose is a rose“, et rõhutada igasuguse kirjandusteksti autorereferentsiaalsust (teatris ei tapa mõrvar tegelikult oma ohvrit) ja väljendada meie eesmärki panna alus võimalikult palju versioone tootvale tõlkemasinale. Lehekülg oli vaevalt loodud ja esimene prantsuskeelne tõlge üles riputatud, kui Riia linnapea, särav Nils Ušakovs isiklikult, kelle partei algatas eespool nimetatud parandusettepaneku ning kellele (haridusministri kõrval) noomituse saanud õpetaja allus, postitas meie ettevõtmisest midagi teadmata tekstist sotsiaalmeediasse omatehtud venekeelse tõlke, et sellega, nagu ta uskus, veelgi rohkem rõhutada luuletuse eemaletõukavust ja skandaalsust. See oli imeline võimalus! Avaldasime tema tõlke oma Facebooki-lehel kohe ning linnapea sai kenasti lõigata seda, mida külvanud oli. *Like*'e tekkis kiiresti sadu, lõpuks jäi nende arv pidama 700 ringis. 30. septembri õhtuks oli kodulehel üleval viis esimest tõlget – prantsuse, vene, inglise, kreeka ja jaapani keelde. Järgmisel päeval lisandusid poola-, saksa-, vene- (s.t nüüd ka autori poolt heaks kiidetud versioon), norra-, portugali-, horvaatia-, rootsi-, heebrea- ja hispaaniakeelsed versioonid. Juhtumi vastu tundsid huvi mõned rahvusvahelised meediakanalid. Ka meie algatusega otseselt mitte seotud kunstnikud, kirjanikud ja poliitikud võtsid aina enam sõna. Mõne päeva ei rääkinud terve Läti muust kui keelest, kirjandusest ja nende õpetamisest. 6. oktoobril avaldas tuntud kirjanik, filosoof ja kirjandusliku veebiajakirja Satori.lv peatoimetaja Ilmārs Šlāpīns iroonilise lühiluuletuse, kus olid sõnad: „Nüüd on kindel, et igas kõlbelises ja eeskujulikus peres leidub väike köide Krivade luulet.“⁶

oh,

holy, holy the sweaty ones

holy those who have stepped out for a minute

⁵ Vt <http://svetigi.tumblr.com/> ja <https://www.facebook.com/svetigi/>.

⁶ http://satori.lv/raksts/10040/Ilmars_Slapins/Ka_tagad_bus.

holy in the rough, grainy texture
holy the ugly and holy the tall ones

fuck

holy the run-over ones, the fucked-over ones and the shot dead ones
all the Russians of my quarter and Mego store saleswomen holy
video rental employees and guards, elementary school teachers and
douchebags, for
richer
and for poorer and I will fight with you on the barricades, doggone ones
and holy smoked out ones, and hogwashed ones
and criss-cross across the world the rest of you too

fuck

holy

Tõlkinud Ieva Lešinska⁷

Kuu aega hiljem, 28. oktoobril 2016, kui ajakiri Satori.lv, kultuurikeskus Kaņepes Kultūras centrs ja harrastusteater Dirty Deal Teatro korraldasid Riias „Ebamoraalse kunsti õhtu”⁸, teatas meie rühmitus 23 tõlkeversiooni avaldamisest luuletusest 20 keeles: juba eespool mainitud tõlgetele lisandusid itaalia, soome, hiina, araabia, hollandi ja letseburgi keel.⁹ Facebooki statistika näitab, et tõlkeid vaadati sadu, mõnda lausa tuhandeid kordi – prantsuskeelset üle 2000 korra, ingliskeelset üle 3500 korra, soomekeelset üle 700 korra.

.....
⁷ Vt ka läti muusiku Shipsea loodud muusikalist tõlgendust luuletuse ingliskeelsest versioonist: <https://www.youtube.com/watch?v=DxbUvCtbMsU>.

⁸ http://www.satori.lv/raksts/10202/Piektdien_Kanepes_Kulturas_centra_notiks_Netikumigas_makslas_vakars.

⁹ Tõlkisid Nadia Labib Griffault araabia, Marika Armanoviča ja Ernest Liu hiina, Santa Domijan Zviedre horvaatia, Rob Kievit ja Anna Golubovska hollandi, Ieva Lešinska inglise, Johanna Vainikainen-Uusitalo ja Ieva Melgalve soome, Nicolas Auzanneau ja Kristine Sniedze prantsuse (kaks versiooni), Ieva Jirgensone ja Nicole Nau saksa (kaks versiooni), Gatis Zieme kreeka, Lena Fisher heebrea, Ieva Smilģe itaalia, Uģis Nastevičs jaapani, Alexandra Fixmer letseburgi, Jānis Štalbergs norra, Ieva Palasa poola, Solange Karlauskis portugali, Nils Ušakovs, Lena Sme ja Sergejs Timofejevs vene (kaks versiooni), Camilo Echeverri ja Danija Andersone hispaania ja Didzis Melbiksis rootsi keelde.

oh,

heureux, heureux les transpirants,
heureux les sortis pour un instant,
heureux dans une granuleuse structure,
heureux les moches et les hauts de stature,

fuck

heureux les emboutis, les maravés et les assassinés
tous les russkoffs de mon quartier, les caissières bienheureuses du Mego,
loueurs du vidéoclub et vigiles, instits de maternelle et les
supports vierges, pour le meilleur et
pour le pire et je monterai sur les barricades me battre pour vous les mau-
dits et
ventrebleu
les pourfendus par le tonnerre, les cousus de fil blanc,
et par monts et par vaux dans le monde entier vous tous aussi

fuck

heureux

Tõlkinud Nicolas Auzanneau

Tõlketoa telgitagustest

Aktsiooni algatasid küll professionaalsed tõlkijad, kuid edasi oli see avatud kõigile huvilistele ja soovijatele, mistõttu võttis koostöö väga mitmesuguseid vorme: lätlastest tõlkijad, kes valdasid täielikult sihtkeelt; lätlasest ja sihtkeele oskajast duo; või siis tõlkija, kes ei osanud läti keelt, kuid töötas teiste tõlkeversioonide, lugejakommentaariide, konsultantide ja nõuandjate toel ja palus appi lingvistidest, teoloogidest ja kirjanikest sõpru. Tõlgetel on küll konkreetset nimesid all, aga nad on siiski kõik rohkemal või vähemal määral koostöö vili.

Muuhulgas asetab Agnese Krivade luuletus tõlkija ette terve hulga tõlgen-
dusprobleeme, mis töö käigus järjest välja ilmusid ja millele me ühes blogiar-
tiklis üritasime valgust heita.¹⁰ Saime tõlkeprotsessi käigus ka aina enam aru,

.....
¹⁰ <http://latviskifranciska.blog.lemonde.fr/2015/10/07/oh-dagnese-krivade-hypothes-es-de-traduction/>.

et skandaalile, mis koondus ennekõike sõna „bļāg” ümber, töötas tegelikult luuletuse sisemuses kaasa terve rida esteetilisi ja ideoloogilisi elemente, mis teksti tervikuna moraalikorra kaitsjate jaoks talumatuks tegid. Väga süvitsi detailidesse laskumata toon mõned neist siin välja.

1. „bļ...!”, „bļā!”, „bļāg!” ja „bļaha!”. Nagu öeldud, oli poleemikat kõige rohkem sõna „bļāg” ümber – see oli ühtedele lahinguhüüe, teistele punane rätt. See on vene päritolu ropp sõna. Läti keele sõnaraamatu tezaurs.lv järgi on sellel kaks tähendust: 1) kasutusel vandesõnana, parasiitsõnana, 2) prostituut. Ojārs Bušis ja Vineta Ernstsone koostatud slängisõnaraamat „Latviešu valodas slenga vārdnīca” (Zvaigzne ABC, 2009) annab sõna neli vormi („bļ...!”, „bļā!”, „bļāg!” ja „bļaha!”); teist, „prostituudi” tähendust see muide ei maini. Aga osa luuletuse tekitatud skandaalist tuleneb kahtlemata asjaolust, et originaalne venekeelne „блядь” ja selle lahjem lätindatud variant mõjuvad vänguse poolest erinevalt, ning et vene keelel on lingvistilises tööjaotuses justkui läti keele kõnekeele või argoo roll. Luuletus toob selle (kahe vastastikku teineteist viljastava keele) ökosüsteemi esile. Puhtusefanaatikute (nii keeles kui mujal) meelehärmiks asetatakse Krivade tekstis vene keel otse tänapäevase läti keele südamikku. Mõnuga pannakse selles üheskoos tööle kõikvõimalikud erinevad keeled ja registrid – nende tõust ja päritolust sõltumata. „Miks ei võinud kasutada sõnu „ielasmeita” või „mauka” – litse läti rahvariietes?” küsivad ühed. „Ja ei tea miks peaks meie keele teile vandumiseks või ropendamiseks andma?” küsivad teised vastu. Ingliskeelne „fuck”, mida proovis esimesena saksa keelde tõlkija, tundub originaali võtet kõige paremini edasi andvat. Seda on kasutatud mitmes versioonis.

2. Luuletuse struktuur. Luuletust isegi veel lugemata tajume selle graafilise pildi järgi, et siin tuleb võitlust, hoope ja haavu. Luuletuse algus – katrään paarisriimide ja painava anafooriga (neljas värsis viis korda sõna „svētīgi” (õndsad)). Litaania, laulev keel, rituaal, hümn. See pole päriselt ei triviaalne olme ega ka lüürika. Igal juhul teatav transs – kas siis sõjakas või müstiline. Siis pauk – „bļāg”, „fuck”, „bļjād”. Siis lendab kõik tükkideks, kuigi laulu jälgi on veel kaoses kõikjal (siseriimid, assonantsid, alliteratsioonid). Ning see kõik viib tolmuse vesterniduellini sõnade „bļāg” ja „svētīgi” vahel... Nagu kaks halastuslasku... Aga „svētīgi” võidab...

3. Keel. Leksikas on kasutusel eri keelekihtidest ja sõnaladestustest pärit vahendeid, mis omavahel segatuna võivad ohtlikud olla: piiblirepertuaar, tänavasläng, arstiteaduslik žargoon, arhailised struktuurid, 2000. aastate igapäevaväljendid, lokaalselt määratletavad reaalsed, vene keelest pärit släng,

revolutsiooniloosungid. Mõned väljendid kuuluvad „tõlkimatute” kategooriasse. Üheainsa luletusega käime kiirkäigul läbi läti keele ajaloo ja sotsioloogia. Kõik see kokku on tulehtlik värk.

Süntaks paneb esialgu vastu, katsub koos püsida, aga siis annab see alla, murdub, laguneb koost, haihtub kahe õhku rippuma jääva sõna sisse...

4. Dekoratsioonid. Esmalt kangastub keegi ketseriks kuulutatud tänavaprohvet, siis pildid nõukogudeaegsetest Riia äärelinna paneelmajadest, milles tegetsevad vaesed ja õnnetud, alamklass. Silme ette tulevad pimendatud aken-dega ülbed mustad maasturid. Trammid Tatra T3SU, mis naasevad rauakolina saatel keskturnult. Värvilised reklaamkirjadega kilekotid – kellel täis ja kellel tühjad. Selle kihi all vilksatavad pildid „barrikaadide ajast”, 1991. aasta jaanuari jäistest päevadest (kõik revolutsioonid ei ole alati ainult laulvad). Odava tubaka, lahtise lõkke, õlle ja tilli lõhn. Ja selle kõige taga kauge kaja Läti revolutsioonitraditsioonist, mis on tegelikult Euroopa ajaloo üks silmapaistvamaid ja äärmuslikumaid: 1905. aasta mõisasüütamised, Jansons-Braunsi, Ferdinands Grīniņši või salapärase Londonis tegutsenud Peter the Painteri kadunud põlvkond, Baltimaade „laulvad revolutsioonid”, Ieva Akurtere ja rokkbandi Perkons kaheksakümnendatest pärit hümnid...

5. Intertekstuaalset. Luuletus algab Mäejutluse (Matteuse 5, 1-12) kuulsa õndsakskiitmise lõigu taaselustamisega. Kui vähegi võimalik (kas see näiteks hiina või jaapani keeles üldse on võimalik?), peaks lugeja kohe viitest aru saama ning looma oma keeles seose mõne olemasoleva ja tuntud piiblitõlkega. Kreeka ja seejärel juudi traditsiooni aktualiseerimine on üks kohti, kust tulevad luuletuse jõud, sügavus ja mitmetasandilisus. „Õnnistamised” või „makarismid” – hümnid – on Uue Testamendi eelne kirjanduslik žanr. Vanas Kreekas kasutati omadussõna „μακαριος” esialgu vaid jumalate kohta; seejärel liikus see rahvakeelde, et nimetada inimlikke, konkreetsemaid ja tavalisemaid rõõme. Esimeseks sajandiks olid kreeka ja juudi tarkus omavahel tihedalt põimunud ja „õndsaks” sai see, kes usaldas tingimusteta Jumalat. Jeesusega muutis „õnn” kuju: selle allikaks sai Kristuse tulek, see andis lootust lunastusele siin ja praegu, see oli vastuoluline – pakkus nii kannatusi kui ka leevendust – ja kosmiline – puudutas kogu maailmakõiksust. Veel hullem! Õndsuse tingimuseks sai vaesus.

Tänu ingliskeelsele tõlkele tuli esile ka seos Allen Ginsbergi kuulsa tekstiga „Footnote to Howl” (1955), mille omamoodi 2000. aastate läti sugu järeletulija see luuletus paistab samuti olevat.

О,

блаженны, блаженны вспотевшие
блаженны на минутку выскочившие
блаженны по структуре грубо-зернистые
Блаженны некрасивые и высокорослые

Блядь

блаженны сбитые, отпизженные и застреленные
все русские с моего района и продавщицы из Мего блаженные
работники видеопроката и охранники, учителя начальных классов и
пустые матрицы,
в бедности
и богатстве и пойду за вас на баррикады, про-клятые, разгрози тебя
гром
на семи углах, белыми нитками шитые
и крест-накрест все вы остальные во всём мире тоже

блядь

блаженны

Tõlkinud Lena Sme ja Sergejs Timofejevs

6. Kõigi mässude ajalugu. Üheainsa sööstuga läbime seega vaba sõna suure ajaloo Kristuse sõnadest peale, millest kõik alguse sai – tema sõnadest, mis kaks tuhat aastat tagasi traditsioonilised klannihierarhiad paigast lükkasid. Sõnadest, mis on nii võimsad, et ilmuvad värskena ja uuestisündinuna tänapäevas jälle välja. Teel ületasid need Pariisi barrikaadid, mis kunagi tervet Euroopat nakatasid – *баррикады, barrikadit, barricadas, barrikaderna, barikadama, barricada, barrikadene, barrikaden, barykady, barricate, barricades* –, need XIX ja XX sajandi revolutsioonide ajaloo sümbolid. Ning samal ajal ka mälestuse NSV Liidu pühakirjadest, milles kummitasid kommuunide ja revolutsioonide vaimud. Ning lõpuks läti barrikaadid – *barikādes* –, mis Krivade jaoks luuletuse kirjutamise hetkel 2005. aastal olid kindlasti 1991. aasta omad. Luuletus võtab kõigi mässude ajalugu kui tervikut ning läheb tagasi algusse, sinna, kus viletsuse, kannatuse ja allakäigu vastu esimest korda üles tõustakse... „Mina”

programmiline järjekindlus on juba iseenesest talumatu provokatsioon. Selles leidub märke vähemalt neljast eri allumatuse kihist: algupärane kristlus, tööstusajastu sotsiaal-demokraatlik revolutsioon, „laulvad revolutsioonid“, postmodernne kontrakultuur. Kõik see on luuletuses kõrvuti.

7. Elulugu. Agnese Krivade on sündinud 1981. aastal. Tema nägi vaid Nõukogude Liidu lõpuagooniat, ta on pärit põlvkonnast, mis oli tunnistajaks vana süsteemi kokkuvarisemisele ja uue esimestele sammudele. Ta kasvas üles parema maailma lootuses. Tema vanemate põlvkonna naiivne entusiasm, sellele järgnenud kiire illusioonide purunemine ning kirglikeks rahvuslasteks muutunud endiste aparatšikute uus võimuletulek; valemessiad ja õhumüüjad. Luuletus on kirjutatud aastal 2005 või 2006, ajal, kui neoliberaalne meedia ülistab Balti „uusi tiigreid“ ja nende uljaid majanduskasvu näitajaid. „Buumi-aastad“, kui raha tuli kergesti, poed olid avatud 24/7 ning edu nautisid kahtlased ärimehed ja oligarhid. Riia ja Ventspils, millest said Moskvat, Jerseyt, Monacot, Genovat, Luksemburgi või Kaimani saari läbiva rämpase raha palverännaku usukuulekad peatuspunktid. „Vaatemänguaastad“, kui tavainimese elu veel tähtsusetumaks muutus, musta Audi poolt alla aetud jalakäija oli piinlik tüütus, kerjus-parasiit; ühistranspordis olid pesemata ihu lõhna keelavad sildid. See oli natuke enne 2008. aasta majanduskriisi, mis kaardid segamini löi. Kuuleme seega vihapurset noorelt naiselt, kes seisab silmitsi petetud lootustega ning küsib endalt, kas ei tuleks taas relvi haarata...

8. Kes kõneleb? Niisiis on see hääl väga häiriv nende jaoks, kellest see räägib... Mis hääl see on? Kas Kristuse oma, kes jätkas 2005. aastal Riias oma jutlust, mida ta kaks aastatuhandet varem oliivipuude all alustas, kohandades seda taas majandusliku ja ühiskondliku kontekstiga, nagu ta seda alati on teinud? Või ühe Euroopa ääremaa noore luuletaja hullumeelselt ambitsioonikas hääl, mis võtab endale õiguse Kristuse nimel rääkida – kuulutada õndsaks, mängida prohvetit? On see luuletus omavahel põimitud häälte polüfoonia? Mosaiik, kollaaž? Miski ei keela meil arvata, et luuletusest tehtud heliversioonis kõneleksid väga mitmed inimesed. Kuid siiski on see ennekõike noore vihase naise, punkluuletaja hääl, mis kannab kosmilist raevu, mis õnnistab ja vannub ühe ja sama hingetõmbega.

Ajakirjanikele ütles Agnese Krivade: „Minu jaoks on selle luuletuse teema „altruismi paanika“ – just selles seisundis ma tol ajal olin. Aga ma ei taha oma tõlgendust peale suruda. Luuletuse mõistmine toimub alati kahepoolsetl ja lugejal on vabadus leida tõlgendus, mis talle sobib. Loeb veel kolmaski asi – aeg. Kirjutasin selle luuletuse kümme aastat tagasi ja sest saati elab see oma elu.

Mul pole vähimatki kavatsust midagi õigustada, aga samas ei ole mul enam ka midagi lisada.”¹¹

9. Tsensuur, silmakirjalikkus, hävitustehnika. Nagu alati, on tsensuuril õigus: ta väljendub kehvasti, tema argumendid on vildakad, näited ebaõnnestunud ja hoobid kaarega mööda, kuid ta oskab suurepäraselt oma kibedaimad vaenlased ära tunda. „Kurja lilled” ja „Madame Bovary” olid kindlasti kõige vihasemad etteheited, mida sai Napoleon III režiimile, selle korrupsioonile, puritanismile, lollusele ja silmakirjalikkusele teha. Ja kui sõna „bļaģ” tundub mõnele kõrvale väljakannatamatu, siis seda sellepärast, et luuletus, milles see ennast näitab, on oma algusest lõpuni välja rünnak (nii läti kui vene) postsovetliku *status quo* vastu: silmakirjalikkus, majanduslik vägivald, identiteedipinge, keeleline jõuetus. Kõrvakiil – ärgake üles! Ärritava sõna võiks isegi välja võtta, aga luuletuse hävitusjõud jääks peaaegu samaks. „If I go there will be trouble. And if I stay it will be double.”

Kokkuvõttes väljus Iveta Ratinika, kes sai küll noomituse, kuid ometi ei riskinud töökoha kaotamisega – Läti on siiski arenenud demokraatlik riik –, sellest skandaalist tugevama ja sihikindlamana. Kokkuvõttes võib ka öelda, et tänapäeval on päris suur asi, kui luule ja sellega kaasnevad küsimused vallutavad meediamastiku esiplaani. Kui sellised kirelained ei soosi alati ka kirjanike ja tõlkijate soovi vaikselt kirjatööga tegeleda, aitavad nad ometi meeles pidada kunsti- ja intellektuaalloomingu (mille hulka kirjanduse ja ühiskonnaõpetuse õpetamine kahtlemata kuuluvad) vastupanuvõimet, selle vabastavat ja mässumeelset iseloomu, ning tõde, et looming on alati ohus ja vajab kaitset. Selles Läti debatis, kus rääkis kaasa palju poliitika-, ajakirjandus-, haridus- ja usumaailmaga seotud inimesi, oli tõlkijate panus kahtlemata näidata ja kinnitada kõnealuse luuletuse kunstilist väärtust, tema universaalset olemust, hinnalisust ka väljaspool kitsast läti keeleruumi ning seega ka tema õigustatust õppeobjektina. Olla tunnistajaks, olla teatavas mõttes moraalne tagatis. Endiselt võib öelda, et Agnese Krivade luuletus šokeerib. Aga enam ei saa öelda, et sellel luuletusel pole õigust olemas olla.

¹¹ <http://nra.lv/latvija/151845-ko-par-savu-netikumigo-dzejoli-saka-pati-autore.htm>.

ALGUSVÄRSILE TULEB KINDLASTI PUNKT PANNA KALJU KRUUSA

Jaapani haiku on väljakujunenud struktuuri ja sisutunnustega **luulevorm** (luuležanr, luule kinnisvorm), mil on mitmeid rangelt reeglistatud **nõudeid**. Üheks tunnuslikuks vorminõudeks on „katkestuse” tegemine ning „katkemärkide” kasutamine. Põlvneb see luulevõtte renga reeglitest. Tulevane iseseisev haiku kinnisvorm oli esialgu renga „algusvärsiks” (*hokku*), mis järgnevaile värssidele suuna ja tooni andis. Hea, hoogne, julge algus on pool võitu, seega pöörati *hokku*’le erilist tähelepanu. **Katkestuse** (*kire*) võtet kasutati algul renga avavärsi ja kõrvalvärsi (teise värsi) lahutamiseks. Renga muude värsside puhul sellist nõuet ei olnud.

Katkestuse esinemine on jälgitav juba renga kujunemisajal, see sai alguse tanka kahasse kirjutamisest. Minamoto no Toshiyori (1055–1129) sõnastas oma „Toshiyori süvatarkestes” (millalgi 1113 ja 1115 vahel) „lühijärgelaulu” (*tan-renga*)¹ alustava värsi kohta kehtiva nõude: „On olemas nii-öelda järjelaul. See tähendab, et üteldakse tavalisest laulust pool. Olgu enda otsustada, kas ülemine või alumine. [Seal] on nii, et poole kestel üteldakse üteldava asja mõte lõpuni välja (*iihatsuru*). [Selline pool], mil mõtet järele jääb ja mida [järgmise poole] lisajal lõpuni välja ütelda lastakse (*iihatesasuru wa*), ei kõlba kuhugi.”²

Endine keiser Juntoku-*in* (1197–1242) soovitab oma „Pilveküllase käsitluses” (millalgi 1235 järele): „Algusvärsi[s] tuleks [üks ütlemine] kindlasti lõpuni ütelda (*iiikiru-beshi*).”³ Nijō Yoshimoto (1320–1388) sõnastab sama nõuet oma „Renga põhimõtete salakäsitluses” (1349 paiku): „Igatahes tuleks algusvärsis eeskätt katkestada (*kiru-beki*). Katkemata [avavärssi] (*kirenu wa*) kasutada ei tuleks.”⁴

Katkestust tuuakse soovitatavalt esile **katkemärkide** (*kireji*) abil. Termin

¹ Uema aja termin, et algset ühe järjega laulu hilisemast „aheljärgelaulust” eristada.

² Ikeda Tomizō, Minamoto no Toshiyori to renga. Sono nijū-kōzōsei o chūshin to shite. Nihon-Bungaku Kenkyū, 1976 (12), lk 69–80 (osundus lk 77).

Toshiyori (hiinapäraselt Shunrai) ja tanka pooldumise kohta vt nt Jin’ichi Konishi, A History of Japanese Literature. Volume Three. The High Middle Ages. Princeton (NJ), Princeton University Press, 1991, lk 28, 85–89 jj.

³ Ushiro Yoshifumi, Bashō to Gonsui. Kinsei zenki haikai no isō. Kyōto, Ryūkyoku Daigaku, 2005, lk 7.

⁴ Fujiwara Mariko, Nihon no tanshikei-bungaku „haikai” ni okeru „kireji” no kinōkenkyū. Rmt-s: Che 10-ch’a Tong-Asia pigyo-munhwa kukche-hoetū. Sōul, Koryō-Taehakkyo, 2008, lk 233–243 (osundus lk 234).

Mõte on kõigil sama, kuid sõnastus on erinev. Toshiyoril ja Juntokul tegusõnast „ii-” ‘ütle-’ moodustatud ahelverb (Toshiyoril „-hatsu”, Juntokul „-kiru” lisamisega, kogu keelendi tähendus mõlemal juhul ‘lõpuni välja ütle-’), Yoshimotol üksikverb „kiru” ‘katkesta-’ (mis täpsustuse „ii-” ‘ütle-’ puudumisel kahemõttelisusealtiks osutub).

pärinevat Yoshimoto teose pähe avaldatud renga salajuhistest „Mõningaid hinnanguid”, kus katkemärke on loetletud kaheksateist tükki, näiteks „kana”, „ya”, „-ramu”, „ka”, „-keri”, „zo”, „-tsu”, „-zu”, „-nu”, „ikani” jm. Hiljem „märkide” loetelu pikenes, kuni Matsuo Bashō (1644–1694) õpetas, et „[k]atkemärkidena (*kireji*) tarvitamise korral on katkemärkideks kõik [häälduslikud] kirjamärgid ning tarvitamatuse korral pole seda ükski märk” („Kyorai arutlused”, valmis 1702–1704).⁵ Seega märkidest olulisemaks on katkestus ise, avaldugu see mis märkide abil tahes.

Renga avavärsi ja kõrvalvärsi lahutamise korral on igati loomulik eeldada, et katkestus esineb avavärsi lõpus, kuid ometi võis katkestus juba varakult esineda avavärsi seeski. Katkemärkide funktsiooni ajaloolist teisenemist on uurinud Fujiwara Mariko.⁶ Fujiwara uuringu kaks praegu asjakohast näitajat on katkestuse asukoht ja täpsustusjätku⁷ struktuuri olemasolu.

Ajaloo varaseimas rengapõimikus, Nijō Yoshimoto ja ta õpetaja Kyūsei (Gusai, 1282–1376 paiku) koostatud „Tsukuba kogumikus” (1356 paiku) on *hokku*’de katkestus valdavalt värsi lõpus (71% juhtudest), aga juhul, kui katkestus värsi sisse jääb, viitab *hokku* tagumine ots enamasti tagasi *hokku* esimesele otsale (91% juhtudest), tagades sedasi oma ühtsuse ja terviklikkuse ning kõrvalvärsist lahutatuse.

Sama asja selgitab Sōgi (1421–1502) oma „Tunnuste ja lõppude ülevaatliku käsitluse” käsitluses järgmiselt: „[Lauset] lõpuni ütlemata jätvate (*iikirazaru*) tunnuste ja lõppudega peatatud (*tometaru*) luuletuses on nii, et [lause] üteldakse lõpuni (*iikiru*) [lauset] kas esimese [viisiku] või keskmise [seitsmiku] poole [tagasi] pöörates. [Luuletus] peatub (*tomaru*), pöördudes [tagasi] koha juurde, kus [lause] lõpuni üteldud sai (*iikiritaru*). Tagumise [viisiku] kohal [lause]lõpuni üteldud (*iikiritaru*) luuletuses [lauset tagasi] ei pöörata.”⁸

⁵ Ushiro Yoshifumi, *Bashō to Gonsui*, lk 9.

⁶ Fujiwara Mariko, *Nihon no tanshikei-bungaku „haikai” ni okeru „kireji” no kinō-kenkyū*, osundatavad uuringu tulemused lk 234–236.

⁷ Täpsustusjätku kohta vt Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare, Eesti keele grammatika. II. Süntaks. Lisa: Kiri. Tallinn, Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, 1993, lk 196–197. Jaapanikeelse kohta vt nt Natsuko Tsujimura, *An Introduction to Japanese Linguistics*. Malden (MA), Blackwell Publishers, 1996, lk 185–186, 205–206.

Loomulikku kõnekeelset algupära täpsustusjätkul põhineb jaapani tankades hästi laialdaselt kasutatud „ümberpööramise” (soovi korral „anastroofi”) lausekujund. Tegu ei ole igasuguse ebatavalise sõnajärje väänamisega, vaid osa lauseliikmete „paremale nihutamisega”, s.t kanoonilisest lauselõpust üle viimisega. Vt nt Alari Allik (tlk), Fujiwara no Teika (koost.), *Sada luuletust, sada luuletajat*. Tallinn, TLÜ Kirjastus, 2014, lk 13–14.

⁸ Fujiwara Mariko, *Nihon no tanshikei-bungaku „haikai” ni okeru „kireji” no kinō-kenkyū*, lk 235.

Seevastu hilisema aja rengakogudes ning *teimon'i*,⁹ *danrin'i*¹⁰ ja *shōmon'i*¹¹ koolkondade haikai kogudes on katkestus üha vähem värsi lõppu kinnistunud, pigem taandub ta aegamööda värsi sisse. *Teimon'i* haikai kogumikes paikneb 50% katkestusi keskmises seitsmikis ja kõigest 30% värsilõpus; *danrin'i* haikai kogumikes paikneb 50% katkestusi esimeses viisikus ja pelgalt 10–20% värsilõpus; Bashō *hokku'* des eelistus puudub, jaotumine on täiesti ühetasane. Ühtlasi nõuab värsisise katkestus üha vähem täpsustusjätku. „Teitoku kirjapandud haikaides” (1663) on värsisise katkestusega *hokku'* dest täpsustusjätku struktuuriga 74%; Ikenishi Gonsui (1650–1722) koostatud kogumikus „Haikaid. Edo mao-sushi” (1679) on sellistena loetavaid 26%; ning Bashō Genroku-aegsetes¹² *hokku'* des 34%.

See tähendab, et *hokku* on sisuliselt iseseisvunud ning vormilt teisenenud.

Tasub vahele märkida, et keele mõtestamine oli Jaapanis Kamakura (1185–1333) ja Muromachi ajal (1336–1573) ning isegi Edo aja (1603–1867) algupoolel väga algeline, keele arvestatava teadusliku kirjeldamiseni ei olnud jõutud. Renga vorminõuetest ei saadud kõnelda keeleteaduslike terminitega. Pigem juhtus see, et mõni renga termin jõudis hiljem keeleteadusesse.¹³

Jaapani keeleteadus sündis alles Edo ajastu teisel poolel sissepoole pööratud „kinnise riigi” „omamaise õpetuse” raames,¹⁴ mis tõstis muuhulgas au sisse vanade laulude uurimise. Seda tegigi Motoori Norinaga (1730–1801),

.....
⁹ Tekkis Matsunaga Teitoku (1571–1653) ümber, järgijateks Yasuhara Teishitsu (1610–1673) jt.

¹⁰ Tekkis Nishiyama Sōin'i (1605–1682) ümber, järgijateks Ihara (Ibara) Saikaku (1642–1693) jt.

¹¹ Tekkis Matsuo Bashō ümber, järgijateks Mukai Kyorai (1651–1704), Hattori Dohō (Tohō, 1657–1730), Nozawa Bonchō (1640?–1714), kes hiljem eemaldus, jt.

¹² Genroku aeg algas 30.09.1688.

¹³ Järgnevast ilmneb, et nii juhtus näiteks Kamakura-aegse rengateooria Hiina mõtlemisest laenatud „keha” ja „toime” terminipaariga, mis hiljem said sõnaliikide tähenduse (vastavalt 'nimi- (ase- ja arv)sõnad' ning 'tegu- ja omadussõnad'), kuigi rengateoorias „kehal-toimel” sõnaliikide jaotusega ranget seost ei olnud.

Mugavusest kasutan „toimesõna” ja „kehasõna” terminid edaspidi siinses kirjutiseski (et ei peaks ütleva pikalt nt „tegu- ja omadussõnad”). Eesti keelest tuttava „pöörd-” ja „käändsõnade” ning vastava jaapani sõnaliigijaotuse kõige suuremaks sisuliseks lahknemiseks on omadussõnade kuuluvus — eesti keeles käändsõnade, jaapani keeles toimesõnade hulka. Samuti tekitaks jaapani tegusõnade „pöördõnadeks” nimetamine kujutluse nende isikuti „pöördumisest”, mis ei vasta tegelikkusele.

Keha ja toime kohta vt Linnart Mäll, Märt Läänemets ja Teet Toome, Ida mõtteloo leksikon. Tartu, Tartu Ülikooli Orientalistikakeskus, 2011, lk 238; Elli Feldberg (tlk), Meel ongi Buddha. Mazu jutlused ja ütled. Tallinn, TLÜ Kirjastus, 2013, lk 49.

kes teatestruktuuri tarindit *kakari-musubi*'t¹⁵ avastavas ja käsitlevas uurimuses „Sõnade helmekee” (valmis 1779, ilmus 1785)¹⁶ nimetab jaapani keele kaht toimetelt vastandlikku toimesõnamuudet „katkavaks” („kiruru”) ja „jätkavaks” („tsuzuku”), neist esimest kasutatakse kogu lause lõpetamisel ning teist täiendkõrvallause lõpetamisel, tegu on seega vastavalt päätva¹⁷ ja täiendava¹⁸ vormiga.

Norinaga poeg Motoori Haruniwa (1763–1828) täpsustab oma „Sõnade teederägastikus” (1806),¹⁹ et „jätkavateks” nimetatakse ainult „kehasõnale”, mitte aga „toimesõnale” liituvaid vorme. Enda täheldatud osalause toimesõnavormile Haruniwa nime ei anna. Sisuliselt eristab ta täiendavat ja siduvat²⁰ vormi.

Keeleteaduse mõisteid täpsustanud ja korrastanud Tōjō Gimon (1786–1843) nimetab oma „Yamato keele seletavas tabelis” (1833)²¹ „toimesõnade” muuvormid ümber: „kirurust” saab „setsudan” („katkestav”), „tsuzukust” saab „rentai” („keha(sõna)le liituv”) sõnakuju ning lisaks loob ta seni puudunud terminid, näiteks „ren'yō”²² („toime(sõna)le liituv”). Tabeli lahtikirjutusena sündinud „Toimesõnade suunanäidetes” (valmis 1834, ilmus 1844)²³ selgitab ta

.....
¹⁴ Jaapani „omamaise õpetuse” vaimus keelemõtlemise kohta vt nt Viktoria Eschbach-Szabo, Sprache und Denken in der japanischen Sprachforschung während der Kokugaku. Rmt-s: Sylvain Auroux (toim.), History of the Language Sciences / Geschichte der Sprachwissenschaften / Histoire des sciences du langage. 1. Teilband. Berlin, Walter de Gruyter, 2000, lk 85–92.

¹⁵ *Kakari-musubi* kohta ülevaatlilikult vt nt Bjarke Frellesvig, A History of the Japanese Language. Cambridge, Cambridge University Press, 2010, lk 247–257.

¹⁶ Motoori Norinaga, „Kotoba no tamanoo”. Seishū (Matsusaka), Yabu-ya Kanbee, 1792. http://www.wul.waseda.ac.jp/kotenseki/html/bunko31/bunko31_e0931/index.html (2016.6.30).

¹⁷ Päätvat vormi kasutatakse elementaarlause öeldises või komplekslause järjekorras viimasena tuleva osalause öeldises (teisisonu nt „konklusiivne” vorm).

¹⁸ Täiendavas vormis on täiendkõrvallause tegu- või omadussõna (teisisonu nt „atributiivne” või „adnominaalne” vorm). Täiendkõrvallause on pealauseesse „sisestatud”.

¹⁹ Motoori Haruniwa, Kotoba no yachimata. Shinsaibashidōri-Azuchimachi (Ōsaka), Kawachi-ya Wasuke, 1806. http://www.wul.waseda.ac.jp/kotenseki/html/ho02/ho02_00007/index.html (2016.6.30).

²⁰ Siduvas vormis on komplekslause järjekorras viimasele osalausele eelneva(te) kas rindosalause(te) või kõrvallause(te) tegu- ja omadussõna(d) (teisisonu nt „konjunktiivne” või „adverbiaalne” vorm, seda viimast mitte mõista määruse tähenduses, kuigi vahel on nad määruslikuna tõlgendatavad).

²¹ Tōjō Gimon, Wago setsu no ryakuzu. Ilmumiskoht teadmata, 1833. Üks kokku volditav leht paberit.

²² See ongi siduv vorm.

²³ Tōjō Gimon, Katsugo shinan. Edo, Okada-ya Kashichi, 1844 (osundused I köite tõmmatava pdf lk 6–7). http://www.wul.waseda.ac.jp/kotenseki/html/ho02/ho02_01212/index.html (2016.6.30).

iga „sõnakuju” grammatilist tähendust. „Toimeleliituv” näiteks „jätkab [lauset ühelt] liikuv-toimivalt sõnalt [järgmisele] liikuv-toimivale sõnale”; „katkestav” on „lause peatumiskoht” (*tomaridokoro*), seal lause „katkeb” (*kireru*); „kehaleliituv” seevastu „jätkab [lauset] toimiv-liikuvalt toimesõnalt liikumatule sõnale”. Tabelis kogu lause peasõnana „[teiste muutevormide] keskel olev „katkestav” on kõikide nende sõnade kindlaks toetumiskohaks olev põhimuude, looduse imeline toime, kummaline ja imeline asi”.²⁴

Lause lõpetamise (*iikiru*) küsimus tuleb Edo aja teise poole Jaapani keelemõtlemises ikka ja jälle esile. Ega ole mingi ime, kuna see ongi jaapani keele vormi- ja lauseõpetuse üks tähelepanavamaid omadusi. Eelnenust on paista, et tal on kaks tähendusvarjundit. Ühelt poolt on tegu lause lõpule jõudmisega, terviklikuks täisauseks saamisega; teiselt poolt aga järgnevast tekstist lahutamise, kuna „lõpuni ütleva vormi” lausumise järel ei saa samale lausele enam midagi lisada.²⁵

Motoori Norinaga pakutud „katkavate” ja „jätkavate” toimesõnavormide jaotust aluseks võttes võiks seda seega laiendada „(morfoloogilis-)süntaktilisteks kategooriateks” – jaapani lause öeldised jaguneksid lauselõpulistena „katkavateks” ja lausekeskelistena „jätkavateks”. Esimeste hulka kuuluksid päätvas ja käskivas vormis olevad ning teiste hulka siduvas ja täiendavas vormis olevad öeldised.²⁶

Täiuslikult „vasakule hargnevas” jaapani keeles laiendid eelnevad põhjale. Seega paiknevad öeldised alati osalause lõpus. Lauselõpuliste vormide peamiseks rolliks oleks nii elemantaar- kui ka komplekslausete **lauselõpu määrgistamine**, lausekeskelistel vormidel aga komplekslausete **osalause sidumine**. Mitte näiteks morfoloogiliste kategooriate väljendamine. Morfoloogilised kategooriad avalduvad ühtviisi nii „katkavate” kui ka „jätkavate” vormide

²⁴ Gimon'i pakutud terminid on põhiosas käibele jäänudki, näiteks „toimeleliituv” ‘situduv, adverbiaalne’ ja „kehaleliituv” ‘täiendav, adnominaalne’. Haikude seisukohalt olulisena mainitagu, et väitlauset lõpetava vormi tänapäevane nimetus „päätev vorm” pärineb Kurokawa Mayori (1829–1906) „Sõnamuutmise teejuhust” (1890) ning käsklauset lõpetava vormi nimetus „käskiv vorm” Tanaka Yoshikado (1841–1879) „Jaapani kirjakeele grammatikast algkoolidele” (1874). Kurokawa Mayori, Kotoba no shiori. Uchigiki. Tōkyō, Jū-hachi-kō-sha, 1890, pdf lk 8. http://www.wul.waseda.ac.jp/kotenseki/html/ho02/ho02_05615/index.html (2016.6.30). Tanaka Yoshikado, Shōgaku nihon bunten. Tōkyō-fu, Karigane-ya Seikichi, 1874, II köite pdf lk 8. http://www.wul.waseda.ac.jp/kotenseki/html/ho02/ho02_00435/index.html (2016.6.30).

²⁵ Reeglit kenasti kinnitavaks erandiks on täpsustusjätku olemasolu ja mõned rekursiivsed trikid (vrd nt „Teeks ühe tee.” → „Teeks ühe tee, mõtles ta.”).

²⁶ Skeemi täiendaksid lisaks mõned muud vormid, mida ei ole praegu oluline mainida.

kaudu, toimesõna vormi valikul kas „katkava” või „jätkava” kasuks otsustamine sõltub seega üksnes süntaksist.²⁷ Näiteks soovides väljendada tahet, valitakse lause lõpetamise korral rööpsete muutevormide hulgast pätva vormi lõpp „-tashi”, seevastu täiendkõrvallauset nimisõna külge sidudes kehaleliituvana lõpp „-taki” ning osalause järgneva osalause külge sidudes toimeleliituvana lõpp „-taku”; käskiva vormi lõppu sel olemas ei ole (tahta käskida ei saa).²⁸ Finiitsete vormide kõrvall moodustatakse „jätkavate” vormide põhjal mitmete sidendite (nt „-tsutsu”, „-nagara”) ja kaassõnade (s.t grammatiseerunud nimisõnade) abil (nt „~ uchi ni”, „~ tame ni”) ohtralt mittefiniitseid ühendeid (need ei pruugi toimida „öeldistena”). „Katkavate” vormide järele võib lisada lauselõpupartikleid.

„Vasakule hargnemine” kehtib terve lause tasandil, kõrvallaused eelnevad alati pealausele – nii et põimlause osutub lauselõpuliselt osalauseks pealause. Rindlause puhul jääb see märksa juhuslikumate asjaolude, näiteks kirjeldatavate sündmuste ajalise järjestuse hooleks. Ühelt poolt võib (aga mitte tingimata) nii alistatud kui ka rinnastatud osalause tuumaks oleva toimesõna grammatilise tähenduse jätta sõltuma järgneva osalause toimesõna vormi grammatilisest tähendusest (kuni kõikide pealausele eelnevate osalause omandamani täie grammatilise tähenduse alles lauselõpuliselt pätvas vormis oleva toimesõna kaudu) – seega toimesõnade täielik grammatiline tähendus võib lause lõpuni õhus rippuda. Teisest küljest võib isegi pätva vormina kasutada „sõnastikuvormi”, mil väga norides peale lauselõpu märgistamise eriti muud kindlat tähendust ei ole.²⁹

Üle korra – jaapani keele täislauses peab kindlasti olema täpselt üks „katkavas” vormis öeldis ning see peab paiknema kogu lause kõige lõpus. Lauses võib esineda lõputul hulgal „jätkavas” vormis toimesõnu (need ei pruugi

²⁷ Jaapanipärase kirjelduse järgi on mainitud vormid olemas juba toimesõnatüvedelgi (eri allomorfide kujul, mida nimetatakse „astmeteks”, vrd eesti „astmevaheldusega”) ning on iseseisvalt kasutatavad, lisaks lükitakse sõnamuutmisel tüvele kindlate reeglite järgi soovitava grammatilise tähendusega (liidete) tunnuseid (mis ei tarvitse sugugi ühes ja samas vormis olla), sõna lõpliku vormi määrab kõige tagumise tunnuse vorm (seda võiks vabalt nimetada „lõpuks”).

²⁸ Pätva ja täiendava vormi kaudu on väljendatavad kõik jaapani keele toimesõnas avalduda võivad grammatilised tähendused (nt austus, suutlikkus, iseeneslikkus, eitus, lõpetatus, kestvus, kaudsus jpm, mitte aga nt pööre), siduva vormi kaudu umbes kaks kolmandikku ja käskiva vormi kaudu umbes pooled grammatilised tähendused, vaegsust tingivad piirangud on enamasti semantilised. Jaapani keeles ei ühildu öeldis ühegi muu lauseliikmega; öeldise laiendite võimalik hulk ja vorm öeldise „katkavates” ja „jätkavates” vormides oluliselt ei erine.

²⁹ Pärilselt grammatilistest tähendustest muidugi ei pääse. Kindlasti jääb kirjeldatud seisundi või sündmuse *jaatus* vähemalt ühes võimalikus maailmas.

kõik olla „öeldised“) ning need peavad paiknema komplekslause keskel.³⁰ Seega on toimesõnade „katkavatel“ ja „jätkavatel“ vormidel jaapani keele lausemoodustuses väga tähtis osa. „Jätkavad“ vormid näitavad lause kestmist, nad jätkavad lauset, nagu jätkatakse lõnga. „Katkavad“ vormid näitavad lause lõppemist, nad katkestavad lõnga.

Ehkki keeleteaduse teke alles järgnes ringa kujunemisele, on ringa „salaõpetustega“ tutvumisel ja luuletuste lugemisel paista, et varasemad rengameistrid teadvustasid jaapani keele vormi- ja lauseõpetuse peensusi juba ammu enne teaduslike muutevormitabelite ilmumist. Keeleteaduslikult väljendudes ongi *hokku* „katkemärkideks“ jaapani keele lauselõpulisel morfeemid: lauselõpupartiklid ning tegu- ja omadussõnade tüvede ja nende liidete päätvate ja käskivate vormide lõpud. Et morfeeme „märkideks“ nimetatakse, ei muuda asja sisu. Õpetuslikud „katkemärkide“ loetelud on sest pinnalisem osa, sobiv vahend; ning tõdemus, et olulised polegi mitte katkemärgid, vaid katkestus ise, on juba sügavama mõistmise asi.

Igaks juhuks rõhutatagu, et oma katkestuse poolest *hokku* eristub ringa muudest värssidest, kuna ringa iga värss ei moodusta täislauset. Ringa „kolmandat värssi“ eeldatakse üldiselt lõppevat *te*-vormilise öeldisega (see on siduv vorm ja märgib rindosalausest). „Tavavärsside“ (s.t kõikide muude värsside peale algusvärssi, kõrvalvärssi, kolmanda värssi ja lõpuvärssi) süntaks ei ole jäigalt reeglustatud. Igale värssile vastavad täislaused kõlaksid aga ebaloomulikult hakituna ja seosetuna – seega ollakse nende moodustamisega igal juhul mõõdukas. Lisada tasub, et samuti eristub iseseisvunud haiku oma katkestuse poolest *senryū*’st, mis on hoopis omaette luuležanr.

Praeguse aja õpetlased on haikude katkestust ja katkemärgistust uurinud üsna vähe. Üks erandlikke käsitlusi on Asano Shin’i (1905–1984) „Katkemärgi uurimus“.³¹ Asano jagab haikud katkestuse asukoha järgi „ühelõigulisteks“ ja „kahelõigulisteks paladeks“ – esimesed on värsilõpulisel katkestusega (tagumise viisiku järel), viimased aga värssisisesel katkestusega (kõikjal mujal). Tegemist olevat väga olulise eristusega, need värssitüübid toimivat luulena eri moodi – ühel juhul „sisu kaalukuse“, tervikliku tähenduslikkuse kaudu; teisel juhul „kokkupanu keerukuse ja võlu“, kahe poole vastanduse kaudu.³²

³⁰ See on rusikareegel, võimalikud on mõningad erandid.

³¹ Asano Shin, *Kireji no kenkyū*. *Kenkyū-hen*. Tōkyō, Ōfū-sha, 1962 (I köide, katkemärgistuse ajalooline ülevaade ja käsitus). Asano Shin (koost.), *Kireji no kenkyū*. *Shiryō-hen*. Tōkyō, Nan’un-dō Ōfū-sha, 1963 (II köide, koostaja valik ajaloo kestel katkemärgistuse kohta avaldatust).

³² Asano Shin, *Kireji no kenkyū*. *Kenkyū-hen*, lk 241–243.

Osa haikusid teistest katkevamaks kuulutava Asano jaotusega ei nõustu aga Kawamoto Kōji (snd 1939).³³ Kawamoto meelest ei ole *hokku*'del katkestuse asukohast sõltuvat olemuslikku vahet. Ta mainib korduvalt, et katkestuse abil saavutab *hokku* „värsina lõpetatuse“ ning „teisest värsist sõltumatuse“, kuid värsisisest katkestust ta pisendab, sarnastades haiku katkemärkide tarvitust *kakari-musubi*-tarinditega.³⁴ Teisalt väidab Kawamoto süntaktilist katkestust eirateski, et iga haiku on sisemiselt niigi alati katkestatud, iga haiku koosneb „alusosast“ ja „sekkuvast osast“. Kawamoto kaksikjaotus kõlabki veenvalt – aga mitte katkestuse kontekstis, kuivõrd nende „osade“ vahe on eeskätt stilistiline, semantiline jms (igatahes mitte süntaktiline). Asi on ses, et „alusosa“ ja „sekkuva osa“ käsitluse löi Kawamoto juba ühes varasemas, katkestust üldse puudutamata jätnud töös *hokku* „haikailike sugemete“ („haikailikud keelendid“ jms) toimimise kirjeldusena³⁵ ning tundub, et ta on sama jaotuse hiljem meelevaldselt oma katkestuse käsitluse külge pookinud. Seega ähmasstab Kawamoto arutlus haiku süntaktilist katkestust kahel viisil: olemasolevat katkestust vähendades ja lausungi tegelikult sidusatesse kohtadesse katkestust tekitades.

Kawamoto teooria nõrkadele kohtadele on osutanud Inoue Hiromi (snd 1953)³⁶ ja Fujiwara Mariko (snd 1948), kes on ühtlasi viimase tosinkonna aasta põhiline katkestuse uurija.³⁷

Jaapani haiku katkestuse ülesehitus ja paiknevus

Aja jooksul on *hokku* rengast iseseisvunud, seda tähistab „haiku“ nimetuski, mis ei viita enam hakatusele. Kõrvalvärsi puudumise tõttu pole enam võima-

³³ Kawamoto Kōji, Kireji ron. Rmt-s: Kawamoto Kōji, Natsuishi Ban'ya, Fukumoto Ichirō (toim.), *Bashō kaitai shinsho*. *Bashō no eikyū-kakumei*. Gendai ni hasshin shitsuzukeru *Bashō haiku no dainamizumu*. Tōkyō, Yūzankaku Shuppan, 1997, lk 197–208. Kawamoto Kōji, Kireji no shigaku. Rmt-s: Katayama Yumiko jt (toim.), *Haiku kyōyō kōza*. Dai-ni-kan. *Haiku no shigaku, bigaku*. Tōkyō, Kadokawa Gakugei Shuppan, 2009, lk 25–37.

³⁴ See Kawamoto väide on kindlasti ekslik. Muuseas, „musubi“ tähendab jaapani keeles ‘(otsade) kokkusidumist’.

³⁵ Kawamoto Kōji, *Nihon shiika no dentō*. *Shichi to go no shigaku*. Tōkyō, Iwanami Shoten, 1991; inglise k Kōji Kawamoto, *The Poetics of Japanese Verse*. Image, Structure, Meter. Tōkyō, University of Tokyo Press, 2000, lk 65–79, eriti 73–74.

³⁶ Inoue Hiromi, *Bashō ku, kire no kōzō*. Kawamoto Kōji no „Kire ron“ no kenshō o tōshite. – *Renga-Haikai Kenkyū*, nr 2005 (109), lk 1–11.

³⁷ Eespool viidatule lisaks Fujiwara Mariko, *Kireji-shōkō*. *Kireji ron no saikenshō*. *Edo Bungaku* 2002 (26), lk 135–138; „Kireji“ *kinō-kō*. *Bungaku, Gogaku* 2005 (181), lk 32–41; *Haiku no kanshō-shidō to „kireji“*. *Kireji no kinō-kōzō ron kara no kentō*. Waseda Daigaku Kokugo-Kyōiku Kenkyū 2011 (31), lk 34–45.

lust lasta lauset järgmisel värsil lõpetada. Niigi uhkes üksinduses seisvana pole enam vajadust haikut järgmisest värssist lahutada. Olemata „algusvärss”, pole enam mõjuvat põhjust haiku algustki päris alguseks pidada. Ühest küljest on haiku vaba ja teisest küljest samuti. Haiku ei ole tükike tervikust, vaid on ise tervik.

Seetõttu ei ole oluline mitte lause lõpetatus ja terviklikkus. Pigem lisab haikule väljenduslikkust luuletuse kaheks pooleks lahutatus. Tagumine pool ei tarvitse olla esimese täpsustusjätkuks, nad võivad vabalt eri lausetesse kuuluda. Lause lõpetusest on saanud süntaktiline katkestus. Haiku on alguse ja lõputa, keske katkestuse ümber keerlev luuletus. Haiku pooli ühendavaks ja koos hoidvaks hingeks on katkestus, katkestus ongi haiku.

Renga algusvärss on katkestuse mugavaimaks asukohaks värsilõpp, kuna eeskätt lahutatakse algusvärss järgnevatest värssidest. Iseseisvunud haikus on kõige mugavam katkestust saavutada kõikjal mujal peale värsilõpu, kuna katkestus jääb haiku sisse. Märksa lihtsam on tähenduslikkust saavutada kahe osapoole vastastikku asetamisel. Ainult ühe ühikuga piirdudes kipub värssi ohustama tuimaks ja lamedaks sedastuseks jäämine.

Viimast aitab veidi vältida asjaolu, et haiku laused on tüübilt sageli turgatusi, märkamisi, õhkamisi ja ohkamisi, ahhaa- ja ohhoo-elamusi väljendavad **hüüdlauseid**.³⁸ Jaapani keeles seisneb see ohtras hüüdsõnade, (lauselõpuliste jm) tunderõhupartiklite (nt „ya”, „kana”), modaalse tähendusega tegu- ja omadussõnaliidete (nt „-keri”, „-ramu”) ning kaasnevate *kakari-musubi*-tarindite kasutamises.

Värsilõpulise katkestusega ühelauselise haiku puhul sunnib katkestus lugejat katkestusejärgset teist poolt ise ette kujutama – mis see luuletajat ikkagi tunderõhuliselt (ja küllap tähenduslikult) üteldut välja pahvatama ajendas?

Oluline on, et katkestust oleks kindlasti täpselt üks. Vastasel korral läheks lühiluuletus pudedaks. Katkestuse asukoht on vaba, aga muidugi ei saa ta olla kõnetakti keskel. Kõne- ja värsitaktid aga üldiselt kattuvad, seega esineb katkestus valdavalt taktide piiril, vahel harva keskel (seda eriti keskmises seitsmikus, kus on rohkem ruumi).

Järgnevalt mõned katkestuse näited Rein Raua kakskeelses tõlkekogumikus „Mäetipp järve põhjas”³⁹ avaldatud jaapani haikude algupärandidest (katkekohad on latinisatsioonis märgitud kahe püstkriipsuga ning katkemärgid on rasvases kirjas).

³⁸ Hüüdlause kohta olulist vt Eesti keele grammatika, II. Süntaks, lk 179–182.

³⁹ Rein Raud (koost., tlk ja komm.), Kosui no soko no mine / Mäetipp järve põhjas. Valik haiku-luulet. Tallinn, Tänapäev, 2006.

Esimese viisiku järgne

陽炎や名もしらぬ虫の白き飛

kagerô ya | |

(õhu vöbelus

na mo shiranu mushi no

putuka nime ei tea

shiroki tobu

hele möödaland)

(lk 46)

Keskmise seitsmiku järgne

ながむとて花にもいたし頸の宵

nagamu tote

(lilli vaadeldes

hana ni mo itashi | |

hakkab mul õhtuks valus

kubi no yoi

kui kael on kange)

(lk 24)

Tagumise viisiku järgne

今こんといひしば雁の料理かな

ima kon to

(„kohe ma tulen” –

iishi bakari no

millal ma ometi saan

ryôri kana | |

oma haneprae?)

(lk 67)

Katkestus on alati süntaktiline. Vormiõpetus toetab seda, aga vahel võib vormiõpetuse tasandil ette tulla erandeid. Näiteks järgnevas Hattori Ransetsu (1654–1707) haikus ei ole katkestusele vahetult eelnev omadussõna „aware naru” ‘nukker ole-’ mitte pätvas vormis, vaid eespool oleva fookuspartikli⁴⁰ „zo” mõjul *kakari-musubi* tõttu hoopis täiendavas vormis. Katkestus on tagumise viisiku järel:

うまず女の雛かしづくぞ哀なる

umazu me no

(mis oleks nukram

hina kashizuku zo

vanatüdruk hoolitseb

aware naru | |

nukupere eest)

(lk 34)

Lõpetuseks näiteid katkemärgita katkestusest, siin esimese viisiku järel:

いづく時雨傘を手に提げて帰る僧

izuku shigure | |

(kust tuli vihma

⁴⁰ Fookuse kohta vt Eesti keele grammatika, II. Süntaks, lk 191–192, 195–196.

<i>kasa o te ni sagete</i>	märگا varju hoiab käes	
<i>kaeru sô</i> ⁴¹	koduteel munk)	(lk 18)

Katkemärgita katkestus keskmise seitsmiku järel:

露の世はつゆの世ながらさりながら		
<i>tsuyu no yo wa</i>	(kasteõrn maailm	
<i>tsuyu no yo nagara</i>	siiski on vaid kasteõrn	
<i>sarinagara</i>	maailm ja siiski,)	(lk 102)

See Kobayashi Issa (1763–1827) haiku on süntaktiliselt ja seega haiku vormi seisukohalt väga huvitav. Nimelt ta mitte ainult ei jäta katkestuse kohas kasutamata katkemärki, vaid kasutab sündidit „-nagara”, mis liitub nimisõnatüvele või tegu- ja omadussõna siduvale vormile ning ootab enda järele pealauset – seega olles ilmseks märgiks lause jätkumisest ehk katkestuse otsesest vastandist. Sisulise katkestuse mõju toetab vormi- ja lauseõpetuse plaanis hoopis katkestusele järgnev keelend „sarinagara”, mis loomuldasa esineb uue lause alguses. Üks lause jääb pooleli ja juba järgmine lause tuleb peale.

Mainitagu, et jaapani „kirjakeele” grammatikas on osa tegu- ja omadussõnavorme muutkonnast sõltuvalt mitmeti tõlgendatavad. Näiteks tegusõna vorm „iku” ‘mine-’ võib olla täiendav vorm ja päätev vorm; eitava (liite) vorm „-zu” võib olla siduv vorm ja päätev vorm. Haikus loovad katkestuse ainult tegu- ja omadussõnaliidete *päätoa* vormi lõpud, ning kuna katkestust on ainult üks, siis haiku žanri vorminõuded määravad tegelikult täpselt, mis vormis tegu- või omadussõna parajasti on.

Näiteks Matsuo Bashō tõenäoliselt kõige kuulsam haiku:

古池や蛙飛びこむ水のをと		
<i>furuike ya</i>	(see vana tiik!	
<i>kawazu tobikomu</i>	sinna sukeldub konn ning	
<i>mizu no oto</i>	vesi teeb häält)	(lk 41)

Haiku katkestus on esimese viisiku järel, katkemärgiks on imetlust väljendav partikkel „ya”. Haiku keskmise seitsmiku lõpetab tegusõna „tobikomu” ‘sisse hüppa-’, mis võib morfoloogiliselt olla nii täiendavas vormis kui ka päätvas vormis. Konteksti järgi võib ta samuti olla nii täiendavas vormis kui ka päätvas vormis („kawazu tobikomu mizu no oto” ‘Konn hüppab sisse. Veesulpsa-.....

⁴¹ Lauselõpus küsisõnana tarvitatusa võiks „izuku” ‘kus’ katkemärgina toimida (aga siin ei ole ta lauselõpus ja toimib pigem umbmäärase asesõnana – ‘kuskí’).

tus ...' ning (ligikaudses eestinduses) 'Konna vettehüppest kostev sulpsatus ...'). Ainult üht katkestust lubav haiku vorminõue teeb aga siin asja selgeks, et verbivormi „tobikomū” tajutakse üheselt täiendava vormina. Kahe katkestuse korral osutuks haiku liiga hakituks. Seega jääb „konna hüpe” „vee” täiendiks („vesi, kuhu konn sisse hüppab”), kõik koos („kuhu konn sisse hüppab”, „vesi” ja „sulpsatus”) moodustavad ühe nimisõnafraasi, mille tuumaks on „sulpsatus”. Ühtki öeldist ses haikus ei ole. Teemaks ei ole mitte konna hüppamine, vaid kostev sulpsatus. Konna hüppamine on sulpsatuse kirjeldus, sulpsatuse väide aga jääb vakatuses kajama.

Sama olukorda kohtab veidi teisel kujul Kobayashi Issa kuulsas konna-haikus:

瘦蛙まけるな一茶是に有り

yasegaeru

(kõhnem konnake

makeru na | | *Issa*

ära alistu – Issa

kore ni ari

on juba siin)

(lk 43)

Haiku katkestus on keskmise seitsmiku keskel, katkemärgiks on keelav abisõna „na” (see liitub verbile: „makeru na” ‘... ära anna alla’). Haiku tagumise viisiku lõpetab tegusõna „ari” ‘ole-’, mis loogiliselt tundub olevat päätvas vormis („Issa kore ni ari” ‘Issa on siin’), sest tegu on tervikliku lausega ning lausungile rohkem teksti ei järgne. Tavalises kõneolukorras seda nii tõlgendatakseki. Haikus aga tekkitab vastuolu, kuna üks katkestus juba on olemas. Verbivormi „ari” kasutamine võib olla vorminõuete vastane eksimus. Viga aga ei ole, kui olukorra lahendamiseks tõlgendada vormi „ari” siduvas vormis olevaks, mis ongi võimalik („Issa kore ni ari” ‘Issa siin olles ...’, ‘Issa on siin ja ...’ jms). Sedasi jääbki haiku katkestusejärgne osa vorminõuetele vastavalt jätkamist ootama. Luuletaja tahaks ütelda rohkem, näiteks: „(Issa siinolekul) ei pea sa muretsema”, „(Issa on siin), et sind vajadusel aidata” vms.

Tavaolukorra tõlgenduse kõrval võib see haikulik tõlgendus tunduda kunstliku ja kistuna, kuid väidaksin, et täpselt nii see toimib. Žanri taju on luuletajal ja luuletuse vastuvõtjal niivõrd veres, et see määrab ühemõtteliselt tõlgendamiseviisi. Kinnistunud žanris luuletust võetakse vastu kindla eelhäälestusega, haiku žanri puhul on üheks olulisemaks, võiks öelda, „automaatiks” katkestusele toetumine. Tajus on olemas haiku loomise ja lugemise skeem, mida võiks kujutada kas või palli põrgatamisena – pall puudutagu kindlasti korraks maapinda (ärgu lennaku lihtsalt üle), samas olgu see puudutus ühekordne tugev põrgatus (mitte veeremiselaadne ponts-ponts-ponts). See põrgatus olekski „katkestus”. Haiku katkestamise tehnika on haikumeist-

ritel teadvustamatultki kenasti käpas (nagu tennise-, korvpalli- või võrkpalli-mängijatel on käpas oma pallipuudutuse ja -põrgatuse reegli), nii et kui üks katkestus on juba olnud, ei tule järgmine katkestus enam mõttesegi.

Jaapani haiku eestinduste katkestuse võimalikkus ja väljakostvus

„Katkemärgistus“ põhineb jaapani keele vormi- ja lauseõpetuse sunnil lause lõpetamist märkida. Võib ilmselt õigustatult väita, et haiku žanr saigi sellisena välja areneda ainult keeles, kus „katkavaid“ ja „jätkavaid“ vorme eristatakse. Lause piirini jõudmise vorminõue saab tekkida keeles, kus see piir olemas on.⁴² See, et haiku tekkis ja arenes lauselõpu selge väljendatuse ümber, ei pruugi aga tähendada, et mõnes lauselõppu tähistamata jätväs keeles haikudes katkestuse tekitamine õnnestuda ei võiks. Otsustamaks, kas ja kuidas on näiteks eesti haikutõlgetes võimalik katkestuse mõju saavutada, vaadeldgem jaapani haikude otsetõlkeid, katmata jäägu kaudtõlked.⁴³

Uku Masingu eestindatud Matsuo Bashō „Haikaid“.⁴⁴

Agu Sisaski tehtud Hino Sodzjo haikude tõlked Jaapani luulet tutvustavas artiklis „Mööda Tõusva Päikese Maa luuleradu“.⁴⁵

Rein Raua eestindused Matsuo Bashō *haibun*-rännukirjast „Kashima retk“.⁴⁶

Rein Raua eestindused kogumikust „Mäetipp järve põhjas“.⁴⁷

Kertu Bramanise eestindused Riho-Bruno ja Kertu Bramanise elu- ja olukirjeldest „Õhk riisiterade vahel. Kaheksa aastat Jaapanis“.⁴⁸

.....

⁴² Jaapani keelele lisaks nt korea, mandžu, mongoli jm keeltes. Täpselt teemasse käsitlest mongoli keelte kohta vt Juha A. Janhunen, *Mongolian*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Pub. Co., 2012, lk 223–224 jj, 238–239 jj, 257, 263–266.

Eesti keeles seevastu lausel ranget piiri ei ole, alati saab midagi lisada. Nt „Varesed kraaksuvad.“ → „Varesed kraaksuvad hommikuti.“ → „Varesed kraaksuvad hommikuti männitukas.“ → „Varesed kraaksuvad hommikuti männitukas häält lahti.“ → „Varesed kraaksuvad hommikuti männitukas häält lahti või on neil mingi muu põhjus.“ → „Varesed kraaksuvad hommikuti männitukas häält lahti või on neil mingi muu põhjus, mida mina ei tea.“ jne jne.

Näitlikustamise mõttes õnneks on aga eesti keeles olemas vähemalt üks jaapani keele omadega võrdväärne lauselõpupartikkel, mis nagu „aamen“ kirikus väga hästi tõelist lauselõputunnet tekitab – kõnekeelne „vä“. Kui „vä“ on kõlanud, on lause lõppenud ja võib pillid kotti pakkida. Vajadusel saab lauset jätkata ainult täpsustusjätku abil (nt „Tuled vä, homme, meile?“) või saateväljendiga (nt „Tuled vä, küsis ta.“), ning kuna see on tõeline lauselõpupartikkel, ei sea see täpsustusjätku vormile mingeid lisatingimusi (sama lugu on jaapani, korea, türgi jt „nullelementse“ nihutusega keeltes). Üld- ja kirjakeele lauselõpuline partikkel „või“ seevastu lause lõpetamist ei taga (pigem kumab hoopis läbi ta ajalooline *sidesõnalisus*), nt „Tuled või?“ → „Tuled või jääd koju ja passid telekat, kuni magama jääd...?“ jne jne.

Margit Juurika ja Alari Alliku eestindused Matsuo Bashō *haibun*-rännukirjast „Kitsas tee sisemaale”.⁴⁹

Katkestuse tuvastamisel saab kõigepealt lähtuda eestinduste lugemisel tekivast tundeist, samuti aga nende süntaksi eritlusest. Põhitingimuseks on see, kas haikueestindust on võimalik lugeda ühe, kahe või rohkema jätkuva jadana. Olulisteks kaasteguriteks osutuvad verbi pöördelise vormi (öeldise) esinemus ning lausetüüp suhtluseesmärgi (soovlause, hüüdlause) ja struktuuri (lünk-lause, vaeglause) järgi – tähtis on see, kas mis tahes tekstikatket on võimalik pidada iseseisvaks lauseks või mitte. Katkestus on võimalik üksnes elementaarlause, rindlause ja pealause tasandil, aga mitte kunagi kõrvallause tasandil. Katkestuse mõju loob ainult lausete ja osalausete sidendita kõrvutamise. Mis tahes sidendamiseega on katkestus välistatud.

Jaapani keelele omaste „katkavate” ja „jätkavate” vormide vastandust eesti keeles ei ole, seda saab aga mõnel määral asendada (morfoloogiliselt) pöördeliste ja mittepöördeliste vormide ning (süntaktiliselt) osalausete ja sekundaartarindite vastandusega.⁵⁰ Teadupärast eesti keeles ei piisa täislause moodustamiseks mittepöördelises vormis olevast tegusõnast, üldjuhul täislause eeldab

⁴³ Vahekeele kasutamine ei pruugi takistada luuletuse tähenduste ja tundeelamuse täpset tabamist, kuid lauseehituse säilimist on sel juhul juba raskevõitu eeldada. Ainsaks erandiks olgu Uku Masingu valdavalt prantsuse keele kaudu eestindatud ning 1941. aasta paiku koostatud käsikirjaline Matsuo Bashō „Haikaide” kogu. Uku Masingul olid prantsuse tõlgete kõrval olemas ladina kirjas jaapani algupärandid ning teistest kaudtõlkijaist erinevalt oli Masingul mingil määral jaapani keelest aimu, kuigi otsetõlkimiseks ta keeletase piisav ei olnud. Vt Uku Masing, Kaks kirja haikude asjus. Akadeemia, 1989, nr 5, lk 999; ning Ingvar Luhaäär, Uku Masing, Trivimi Velliste, Intervjuu Uku Masinguga [1981. aasta kevadel]. Sõnumitooja, 1989, nr 13–14, lk 2.

⁴⁴ Vaatlesin 1943. aastal Gustav Suitsule kuuekümnendaks sünnipäevaks kingitud raamatut. Matsuo Bashō, Haikaid. Tlk Uku Masing, Tartu, 1943. Lühendina: UM. Sisaldab 104 haikutõlget. Luulekogu 24 haikut on hiljem avaldatud osaliselt muudetud redaktsioonis Akadeemia, 1989, nr 5, lk 1003–1005.

⁴⁵ Matsuo Bashō, Kashima retk. Tlk ja komm. Rein Raud. Loomingu Raamatukogu, 1989, nr 16–17, lk 46–52. Lühendina: RR89. Sisaldab 18 haikutõlget.

⁴⁶ Matsuo Bashō, Kashima retk. Tlk ja komm. Rein Raud. Loomingu Raamatukogu, 1989, nr 16–17, lk 46–52. Lühendina: RR89. Sisaldab 18 haikutõlget.

⁴⁷ Lühendina: RR06. Sisaldab 104 haikutõlget. Kogumiku 40 haikut olid juba varem ilmunud Ninniku, 2001, nr 1 (www.eki.ee/ninniku), neist kolm tükki teistsuguses redaktsioonis. Lisaks sisaldas Ninniku valik ühe Arakida Moritake (1473–1549) ja kaks Yamazaki Sōkan’i (1464?–1552?) haikaid, mida raamatus ei ole.

⁴⁸ Riho-Bruno Bramanis, Kertu Bramanis, Õhk riisiterade vahel. Kaheksa aastat Jaapanis. Tallinn, Tänapäev, 2010. Lühendina: KB. Sisaldab 6 haikutõlget.

⁴⁹ Matsuo Bashō, Kitsas tee sisemaale. Tlk ja komm. Margit Juurikas. Tallinn, TLÜ Kirjastus, 2013. Lühendina: MJ&AA. Sisaldab 63 haikutõlget.

pöördelises vormis öeldist. Seega vähemalt nendes kohtades, kus katkestust olla ei tohiks, võiks kasu olla nimelt mittepöördelisest vormist. Näiteks renga kolmandat värssi lõpetava jaapanikeelse *te*-vormi (siduv vorm) võimalikuks vasteks sobiks süntaksi poolest päris hästi *des*-konverb,⁵¹ tekitades ootuse tingimata jätkuma pidavast liitlausest.

Mitmete tegurite põhjal joonistuvad välja kaks selget olukorda, kus katkestus kas on või ole, ning ebamäärane vaheala.

Haiku **on** kindlasti ühe katkestusega, kui haiku on loetav üksnes kahe jätkuva jadana ning katkestusejärgset osa oleks raske pidada iseseisvaks lauseks.

Haiku **ei ole** kindlasti ühe katkestusega, 1) kui haiku on loetav ühe jätkuva jadana ja teda oleks raske pidada iseseisvaks lauseks (haiku on „vaegkatkeline“) või 2) kui haiku on loetav lausa kolme või rohkema jätkuva jadana (haiku on „liigkatkeline“).

Haiku katkelisus on **määramatu**, 1) kui haiku on ühe jätkuva jadana loetav ning teda oleks kerge pidada iseseisvaks lauseks või 2) kui haiku on kahe jätkuva jadana loetav ning katkestusejärgset osa oleks kerge pidada iseseisvaks lauseks.

Mõlema määramatu juhu tingib eesti keeles enamasti verbi pöördelise vormi olemasolu, sealjuures on ilmekaks näitajaks see, et need juhud on omavahel vastandlikud. Ühe jätkuva jadana loetava haiku korral peaks verbi pöördeline vorm tagama tervikliku lõpetatud lause mulje, kahe jätkuva jadana loetava haiku katkestusejärgses osas peaks aga lause jätkma verbi pöördelise vormi kiuste ikkagi pooliku mulje. On loomulik, et sellises vastandlikus määramatuse olukorras on seda lugeja tajult liiga palju tahta. Seega on eesti keeles kõige kindlamaks haikuliku ühe katkestuse mulje tekitamise viisiks loetelus esimesena mainitud tingimus, et „haiku on kindlasti ühe katkestusega, kui haiku on loetav üksnes kahe jätkuva jadana ning katkestusejärgset osa oleks raske pidada iseseisvaks lauseks“ – et katkestusejärgne osa ei sisaldaks verbi pöördelist vormi ega oleks näiteks mingi eneseküllane hüüatus vms. Juhitagu tähelepanu seigale, et katkestuse-*eelses* osas on verbi pöördeliste vormide, hüüatuste jms esinemine täiesti vaba.

Järgnevalt väike valik jaapani haiku eestinduste näiteid. Iga katkestus on tähistatud kahe püstkriipsuga, katkestuse võimalus ühe püstkriipsuga; katkestuse ta haikude ning katkestusejärgse öeldisega haikude näidetes on viimane öeldis koos juurdekuuluvaga (kogu öeldisrühm ja seotud laiendid) alla joonitud.

⁵⁰ Sekundaartarindite kohta vt Mati Erelt, Eesti keele lauseõpetus: Komplekslause. Tartu, Tartu Ülikool, 2014, lk 144–155.

⁵¹ *Des*-konverbi kohta vt Mati Erelt, Eesti keele lauseõpetus: Komplekslause, lk 205–214 jj.

(Ühe) katkestusega haikusid
Esimese viisiku järgsega

(夏草や兵どもが夢の跡)

Suvised kõrred, | |
langenud sõdurite
ulmade jäljed.

(UM, [59]⁵²)

(さみだれや大河を前に家二軒)

taas vihmade aeg | |
kõrvuti kaks majakest
suure jõe ääres

(RR06, 19)

Keskmise seitsmiku kesksega

(姥桜さくや老後の思ひ出)

vanatädi kirss
õide puhkenud – | | vana
aja meenutus⁵³

(RR06, 22)

Keskmise seitsmiku järgsega

(枯朶に鳥のとまりけり秋の暮)

Kuivanud oksale
kössutab kylmetav ronk. | |
Sygise õhtu.

(UM, [63])

(暫時は滝に籠るや夏の初)

veeseina taha
peitu poen kose rüppe – | |
suveharjutus

(MJ&AA, 12)

⁵² Raamat sisaldab 112 nummerdamata lehekülge.

⁵³ Katkestus on siin ja eelnenu(te)s tunda isegi tegusõna pöördelise vormi puudumisel, katkestuse-eelse osa tõlgendades kas lausealgulise väljajätuga lauseks (nt „[Päevapealt on] vanatädi kirss õide puhkenud.”) või (lühendus)elliptiliseks lauseks (nt „Vanatädi kirss [on] õide puhkenud.”; vt Eesti keele grammatika, II. Süntaks, lk 222–223).

(Ühe) katkestuseta haikusid

Ühegi katkestuseta ja ühegi öeldiseta („vaegkatkelisi“)

(声にみな泣きしまふてや蟬の殻)

Lauldes kulunud,
kuivanud ja tyhjunud
surnud sirtsu kest. (UM, [10])

(木のもとには汁も膾も桜かな)

puu varjus maas
supp ja kalasalat ja
kõikjal kirsioied (RR06, 29)

(稲妻にへなへな橋を渡りけり)

välguvalguses
nõtkuvi põlvi üle
kipaka silla (RR06, 99)

Mitme katkestusega („liigkatkelisi“)

(古池や蛙飛びこむ水の音)

Oh, vana tiiki! | |
Hetkeks kostab sulpsatus. | |
Konn vaid sukeldus. | (UM, [8])

(元日やはれて雀のものがたり)

esimene päev | |
ilm on selge | | varblased
ajavad juttu | (RR06, 15)

(かれ朶に烏のとまりけり秋の暮)

palja oksa peal
korraks jäi peatuma vares | |
sügis, | | videvik | ⁵⁴ (RR06, 66)

.....
⁵⁴ „Sügise“ ja „videviku“ vahel tekib lugemisel tugev katkestuse tunne. Süntakti-
sel eritlusel võib neid pidada nt kõrvutusega rinnastatud koondlause moodustajaiks
(vt Eesti keele grammatika, II. Süntaks, lk 213–214 jj) määratlemata lauseliikmetena,
aga pigem kipuvad nad siinkirjutaja lugemiskogemuses osutama nominaallauseiks
(vt samas, lk 228).

Haikusisese katkestuseta, aga öeldisega

(唐辛子羽をつけたら赤とんぼ) ⁵⁵

Piprale anna

paar tiibu, näed kohemaid

verevat kiili. | ⁵⁶

(UM, [69])

(商人を吼える犬ありももの花)

rändkaubitseja

peale hauguvad koerad

virsikuõite all |

(RR06, 38)

(月清し遊行のもてる砂の上)

selge kuu särab

rännumeeste kuhjatud

liivaterades |

(MJ&AA, 53)

Haikusisese katkestuseta, aga öeldisega, sealjuures on algupärandil katkestus värsilõpus

(吹くたびに蝶のみなほる柳かな)

Iga iiliga

aset liblikas muudab

paju oksadel. |

(UM, [67])

(水寒く寝入りかねたる鶉かな)

Vesi kylmumas.

Kyll on raske uinuda

naerukajakal. |

(UM, [75])

⁵⁵ See jaapani algupärand on kehvasti katkestatud. Põhineb see Takarai Kikaku (1661–1705/1707?) värsil „赤とんぼ羽をとつたら唐辛子” ‘Verevalt kiililt võta paar tiibu, näed kohemaid pipart’. Bashō keeras oma õpilase värssi vägivallatuse kaalutlusel ringi, tüki-line struktuur säilis.

⁵⁶ Kuigi kaks osalause on liidetud sidendita, värssi sees katkestust ei ole, kuna esimene osalause on alistatud teisele ning alati loeb struktuur, mitte vormiline pudi-padi. Näiteks lause(te)s „Tulin, nägin, võitsin” on (= saab olla) kaks katkestust (= „Tulin. Nägin. Võitsin.”); põimlause „Tahan, tulen, ei taha, ei tule” katkestust olla ei saa (= „Kui tahan, siis tulen, aga kui ei taha, siis ei tule.”), samuti mitte rindverbide puhul (nt „Lähem käin viin kirja posti.”), rindverbide kohta vt Mati Erelt, Eesti keele süntaks: Sissejuhatus. Öeldis. Tartu, Tartu Ülikool, 2013, lk 56–58.

(此秋は膝に子のない月見哉)

selles sügisel

vaatan kuud nii et last ei

olegi süles | ⁵⁷

(RR06, 79)

(犬と蝶他人むきでもなかりけり)

Koer ja liblikas

on üksteisele võõrad ...

ent siiski mitte! |

(KB, 97)

Haikusisese katkestusega ja tagumise poole öeldisega

(閑かさや岩にしみ入る蟬の声)

Päratu vaikus. | |

Kaljupõhjani tungib

sirtsude sädin. |

(UM, [78])

(いもの葉や月待里の焼ばたけ)

alepõllu peal

kartuli lehed - | | kogu

küla ootab kuud |

(RR89, 48)

(かたつぶりそろそろ登れ富士の山)

tigu sul on aeg | |

hakka juba ronima

Fuji-mäe tippu |

(RR06, 56)

(蚤虱馬の尿する枕もと) ⁵⁸

siin kirbud, seal täid | |

hobune kergendab põit

mu padja veerel |

(MJ&AA, 32)

Kõigist eesti haikutõlgetest on eespool loetletud rangetele tingimustele vastava katkestusega haikusid tubli viiendik. Eesti keeles on lauselõpu morfoloogilise märgistatuse ning vastavate haikulike „katkemärkide“ puudumisest hoolimata

.....
⁵⁷ Lauset võib ühelt poolt kujutleda lõppevat, aga teiselt poolt jätkuvat kas pealausest („vaatan“) või kõrvallausest („ei olegi“).

⁵⁸ Algupärandi katkestus on katkemärgita ja vaevutajutav.

„katkestuse” muljet ikkagi võimalik edasi anda. Seda kindlasti tänu katkestuse ajaloolisele tõmbumisele värsilõpust sügavamale värssi sisse.

Eesti haikutõlgete ainsaks tõeliseks oluliseks raskuseks on nimelt värsilõpu katkestuse väljendatavus. Jaapani keeles on võimalik haikut katkestada värsilõpus tagumise viisiku järel, kuna eesti keeles seda hästi tagada ei saa. Loomulikult kerkib küsimus, kuidas neid paljusid jaapanikeelseid värsilõpuliselt katkestusega haikusid vormile vastavalt eestindada.

Esimeseks võimaluseks on muidugi raskusest lihtsalt kõrvale hiilimine ja värsilõpuliselt katkestusega haiku tõlkimine esimese viisiku või keskmise seitsmiku järgse katkestusega. Seni ilmunud värsisisesest katkestuseta, aga öeldisega haikueestinduste jaapani algupäranditest on värsilõpuliselt katkestusega üldiselt alla poole;⁵⁹ jaapani värsilõpuliselt katkestusega algupärandite eestinduste katkestuse asukohajärgset jaotumust eraldi uurimata on eelnenust juba niigi selge, et seos tugevusega ei hiilga. On tavaline asi, et katkestus ei sattu samasse kohta.

Teiseks aimub varjatud võimalusi (vägagi haikulikult kõlavate) hüüdlause kasutamises. Nende struktuur tundub küllaltki lihtne ja lõplik olevat, sest kes see ikka keerduks osalause puntraga hüüatust kuuldavale toob. Seega ainult üks terviklik hüüdlause – ja värsilõpuliselt lauselõpumuljega eestikeelne haiku võib üsnagi olemas olla.

Kolmandaks aitab määramatust hajutada kirjavahemärgistus. Valdav osa (ligi kaks kolmandikku) eesti haikutõlkeid ei ole mitte liig- ega vaegkatkelised (määratult katkestuseta), vaid on seda määramatult. Lohk on tagurpidi muhk, pooltühi klaas on pooltäis, ühtpidi täislause on teistpidi poolik – ja vastupidi. Haiku vormi puhul oleks vajalik, et sellist otsustamatuse olukorda ei tekiks. Eesti keeles saaks „katkemärkidena” kasutada lauselõpuliselt kirjavahemärke punkti, küsi- ja hüüumärki (ning neid tugevdada järgneva lause alguses suure algustähega). Samas on „katkemärgil” mõtet ainult ühekordsel kasutamisel. Näiteks üht eespool osundatud kirjavahemärkidega haikutõlget selliseks kohendades (lisaks katkestusejärgse osa lauselisust vähendamaks öeldist kesksonalise vormiga asendades ning „säädina” asemele näiteks „sirina” pannes):

Päratu vaikus.

Kaljupõhjani tungib

sirtsude säädin.

päratu vaikus!

Kaljupõhjani tungiv

sirtsude sirin

⁵⁹ Erandiks on Kertu Bramanise väikesemahuline tõlkevalik, kus neid on kolmest kaks – seega kaks kolmandikku. Rein Raua tõlgetes on selliseid veerandi (1989. aasta tõlked) ja poole (2006. aasta omad) vahel. Margit Juurika ja Alari Alliku omades kaks viiendikku. Agu Sisaski tõlgete algupärandeist osa ei olnud käepärast ning Uku Masingu omasid ei jõudnud võrrelda.

Hüüatuse „Päratu vaikus!” väikese tähega alustamiseks peale katkestuse kohale tähelepanu juhtimise ja kaasneva sümmeetria muud põhjust ja õigustust olema ei pea.

Samuti jääb silma, et kirja pildis hägustab katkestust haiku kolmerealiseks murtus, tähelepanu võtavad endale reavahetused. Reastamist on haikutõlgetes kasutatud mitme asjaolu koosmõjul. Neist olulisemad on esiteks see, et Läänes ei ole kipunud nõustuma üherealise luuletuse olemasoluga (see olevat loomuldasas võimatu), ning teiseks see, et vabavärsiliselt tõlgitud haikudes on tuntud tarvidust meetrumist loobumist kuidagi vormiliselt korvata. Esitatud tõlkenäites kõnetaktid ja värsitaktid kattuvad ning rütm on tuntav, hea tahtmise juures isegi meetrum tekitatav,⁶⁰ seega tasub joonealuseks proosalauseks jäämist kartmata proovida seda reatult paigutada.

(閑かさや岩にしみ入る蟬の声)

päratu vaikus! Kaljupõhjani tungiv sirtsude sirin

Noh, kui midagi muud ei ole saavutatud, siis vähemalt katkestus tuleb kenasti esile. Mida oligi tarvis tekitada. Mulle isiklikult tundub, et sellisel kujul on haiku korraga küllaltki vormi- ja loomutruult eestindatav.

Tõusva päikese maa poegade tuhande aasta taguseid soovitusi, et „algusvärsis tuleb üks ütlemine kindlasti lõpuni ütelda”, annaks ju maakeeli märksa mugavamalt ümber ütelda kujul, et „haikule tuleb kindlasti punkt panna”. Isegi kui see katkemärgiks sobiv punkt on aegamööda lõpust hoopis keskpunktiks taandunud.

.....
⁶⁰ See oleks soovi korral eksperimendi korras päris hästi esitatav eestipärast silbilis-rõhulist ja jaapanlikku „silbilis-pausilist” värsisüsteemi kokku lõimides, nt rõhulisi silpe ainult paaritu arvulistesse positsioonidesse (värsitõusudesse) paigutades („o” tähistab pausi): – U U o – U o o // – U – U U o – U // – U U o – U o o.

Jaapani luule värsisüsteemi võiks nimetada „silbilis-pausiliseks” (või „pauseeriv-süllaaabiliseks”, „pauaal-süllaaabiliseks”), kuna tajutava meetrumi tunde loomiseks on vaja rütmüksustena kaasata pause – takti osa positsioone täidetakse hääldatavate „helidega”, osa aga „heli” hääldamisele kuluva ajaga võrdse pikkusega pausidega. Kuigi jaapani keele „helid” ei vasta alati silpidele, nimetan värsisüsteemi ikkagi „silbilis-pausiliseks”, kuna meetriliselt käituvad jaapani „helid” vägagi silplikult, mitte sugugi näiteks kreeka ja ladina moorade vms moodi. Kõikide jaapani meetrilise luule kinnisvormide värsimõõt põhineb kaheksapositsioonilistel taktidel, mis jagunevad „helidega” täidetud positsioonide arvu järgi „viisikuiks” ja „seitsmikuiks”, sedasi rütmivaheldust võimaldades. Taktisene pauside muutlik paigutus elavdab rütmi. Pauside paigutamisel on piiratud vabadus.

TÖLKIMINE TÄHENDAB OLLA VASTUTAV IGA EESTINDATUD LAUSE EEST

ÜLLE UDAM vastab KALJU KRUUSA küsimustele

Ülle Udam (neiupõlves Nurk, 1943–2016) oli Eesti tõlkija, keda võlusid nii Ida kui ka Lääs. Ta õppis prantsuse filoloogiks Tartu Riiklikus Ülikoolis (1961–1967), lisaks aga samal ajal jaapani keelt Pent Nurmekunna juures Orientalistikakabinetis ning seejärel Moskva Riikliku Ülikooli Idakeelte Instituudis (1969–1971). Esimesed tõlked ilmusid üsna vara, kohe õpingute järel ajakirjanduses: prantsuse vastupanuliikujast kirjaniku Vercorsi jutustus „Sellel päeval”¹ ning jaapani lühiproosameistri Akutagawa neli pala.² Ajakirjanduses ilmunust mainitagu samuti Kenko Hoshi „Tsurezuregusa” katkendeid.³ Ülle Udami poolt keeleõppele pühendatud aastate ja tõlgitud teoste tähemärkide kaaluvihid peaksid vaekausse Lääne poole kallutama, kuid ometi hoiab jaapanlik vähenegi väga kergelt vaekausse tasakaalus. Siinne usutlus sündis tänavu (2016) varakevadel.

Miks prantsuse keel ja jaapani keel? Kas õppimisvõimalused tulid ise teie juurde või oleksite igal juhul need võimalused otsinud?

Lõpetasin Tallinna 7. keskkooli 1961. aastal, seega juba enam kui pool sajandit tagasi. Huvitav on märkida, et selles koolis õpetati tollal võõrkeeltena inglise, saksa ja prantsuse keelt, aga üks ajalooõpetaja fakultatiivselt ka ladina keelt. Olin üks kahest tema juures õppijast. Mul on selgesti meeles need vähesed keskkooliaegsed ladina keele tunnid, kui õppisime Julius Caesari Gallia-vallutuse kroonikat „Commentarii de bello Gallico” või Quintus Horatius Flaccuse oodi „Exegi monumentum...”. Kahjuks katkestas õpetaja surm need õpingud, kuid mingisugune siht filoloogia suunas oli mul seatud. Kes teab, kas oleksin ehk klassikalise filoloogia kasuks otsustanud, kui tunnid oleksid jätkunud...

Ka kreeka keelt tahtsin seal paar aastat varem õppima hakata – olin siis 7. klassis –, toimus üks tund, kuid huviliste puudumisel see võimalus kadus. Koolis õppisin inglise keelt ning käisin saksa ja prantsuse keele eratundides (õnneks leidis sel ajal veel väga hea hariduse saanud vanema põlvkonna inimesi, kellega kokkupuutumine oli väga rikastav, sai koguda teadmisi ajaloost ja endisaja eluolust), samuti õppisin Tallinna Keeltekoosis saksa ja prantsuse keelt. Veel nüüdki mõtlen tänuga tagasi kõigile neile õpetajatele.

Niisuguse keeltehuvi olin saanud kaasa kodust – isa oli lõpetanud eksternina

¹ Nõukogude Naine, 1969, nr 5, lk 4–5. (Siin ja edaspidi Kalju Kruusa märkused.)

² Noorus, 1971, nr 6, lk 53–58.

³ Tartu Riiklik Ülikool, 28.11.1975, lk 3.

Tartu ülikooli õigusteaduskonna ja ema farmaatsiateaduskonna –, mistõttu kuulsin neid sageli mainivat ravimtaimede ja -ainete ladinakeelseid nimetusi, samuti isa arutlusi Rooma õiguse ja ajaloo teemadel. Kuuldes minu soovist prantsuse keelt õppima minna, oli isa – veidi prantsuse keelt tundva ning sõjaeelsel ajal Prantsusmaal ja Itaalias reisinud inimesena – sellega väga päri. Kahjuks ei olnud Tartu Riiklikus Ülikoolis igal aastal prantsuse keele erialale vastuvõttu ja otsustasin proovida inglise filoloogiasse – aasta hiljem õnnestus mul prantsuse filoloogia osakonna 2. kursusele üle minna. Kursus oli tore, meie juhendajaks ja õppejõuks väga tunnustatud pedagoog Kallista Kann, tänu kellele omandasime teoreetiliste ainete kõrval üpris kergesti ka kõnekeele.

Ülikoolis avanes aga muidki võimalusi. Jaapani keele juurde sattusin päris juhuslikult – puhtfiloloogilisest huvist õppida mõne kauge maa rahva keelt. Ja see õppimisvõimalus avaneski mulle täiesti spontaanselt. Oli omamoodi kokkusattumus, et ülikoolis tegutses just neil aastail Pent Nurmekund Idamaade ja Aafrika keelte õpetamisega. Ent lapsepõlves loetud-kuuldud Idamaade muinasjuttudelgi võis olla selles otsustamises oma osa... Muide, õppisin siis peale jaapani keele fakultatiivselt ka rootsi ja hiljem veidi itaalia keelt.

Pent Nurmekunna käe all on mitmesuguste keelte õpinguid alustanud aukartust äratav hulk hilisemaid tõlkijaid, näiteks Linnart Mäll (hiina), Jaan Kaplinski (hiina), Haljand Udam (hindi, araabia), Ly Seppel-Ehin (türgi), Sergei Stadnikov (egiptuse), Kristiina Ross (heebrea), kui noppida mõned nimed. Jaapani keelt õppinutest vist ainult teie? Või õppis jaapani keelt teisigi tõlkimishuvilisi?

Orientalistika Tartu ülikoolis 1950.–60. aastatel seostus Pent Nurmekunna tegevusega. Kui me poleks Pent Nurmekunna kabinetis häid algteadmisi saanud, siis poleks meie elus nii pöördelist ajajärku olnudki, oleksime piirdunud vaid kultuuri pealiskaudse tundmisega, kui sedagi. Õppijaid oli tookord mitmeid, meenuvad mõned nimed: Aita Meier ja Liia Maivel õppisid hindi keelt, Riita Noorsalu suahiili keelt. Pent Nurmekunna algatusel käisid Taškendis õppimas Aita Meier, Haljand Udam, Linnart Mäll ja Merike Mölder. Bakuus Ly Seppel-Ehin ja Ott Kurs turkoloogia alal. Mis jaapani keele tundidesse puutub – sissejuhatavad loengud välja arvatud –, siis mingil perioodil olin jaapani keele loengutel küll ainuke kuulaja.

Kuidas toona õppematerjalidega lood olid?

Trükitud õppematerjalidest ei saanud alguses juttugi olla. Tuli päris detailideni, lause-lauserlt konspekteerida grammatika- ja foneetika-alaseid loenguid,

mida Pent Nurmekund ülimalt väljendusrikkalt ette kandis – see toimus aeglaselt, iga sõna erilise pidulikkusega rõhutades, täpselt piiritletud lausetega. Neil loengutel üles tähendatud materjalid on tänini alles. Mingeid algkursuse tasemel raamatuid (näiteks jaapani keel iseõppijaile vene või inglise keele baasil) ometi kusagil leidis ja mõned tekstid kirjutasin laenatud raamatutest ka käsitsi ümber. See kõik nõudis tublisti vaeva, mida tänapäeval – arvutite ajastul – ettegi ei kujutaks.

Teie läksite paariks aastaks edasi Moskvasse. Mis see Moskvas stažeerimine oli? Ilmselt mitte niivõrd erialapraktika, pigem täiendusõpe? Kas Moskvas oli jaapanikeelne kirjandus kergesti kättesaadav? Kas Moskva ülikoolis liikus õppejõudude või üliõpilaste hulgas pesuehtsaid jaapanlasigi?

Moskvas stažeerimine oli nii täiendusõpe kui keelepraktika. Paar aastat pärast Tartu ülikooli lõpetamist prantsuse filoloogina (1967) tegin 1969. aastal katset saada ENSV Kirjastuskomiteest soovitus Moskva ülikooli idateaduskonda stažöörikoha taotlemiseks, mis ka õnnestus. Moskvasse jõudes kohtasin taas Ly Seppel-Ehinit, keda tundsin juba ülikooli ajal Orientalistikakabinetiga seoses. Nüüd saime taas õige ruttu lähedaseks ja olime toanaabrid ülikooli suures ühiselamus Lenini mägedes. Ly käis türgi filoloogia ja mina jaapani filoloogia loengutel.

Tol ajal oli Moskvas end orientalistikas täiendamas teisigi tõlkijaid Eestist: Linnart Mäll, Haljand Udam... Aastatel 1961–1963 viibis Moskvas NSVL TA Orientalistikainstituudis indoneesia keele alal aspirantuuris Ülo Sirk. Kuigi Moskva ülikoolis õppis tol ajal mitukümmend eestlast, siis idateaduskonnas vaid mõned neist, kellest üks oli hiljem diplomaadiks saanud Artur Laast (õpinguaastad 1962–1968) – tema erialaks oli Lähis-Ida maade ajalugu ning ta jätkas õpinguid Teaduste Akadeemias aspirantuuris.

Tol ajal õppis Moskva ülikoolis palju välismaalasi ja nendega oli võimalik suhelda. Aega tuli jagada, et käia teatris ja raamatukogus (sh Võõrkeelse Kirjanduse Raamatukogu – ВГБИЛ oma rikkalike kataloogidega ka jaapani keele, kirjanduse ja kultuuri alal) ning suhelda tutvus- ja sõprusringiga. Minulgi avanes esmakordselt elus võimalus päriselt ühe Jaapani tudengiga tema emakeeles kõnekeelt harjutada, koos uisutamas ja kord ka teatris käia. Paar tema kingitud raamatut on tänini alles. Isowa Ryūsaku-*san* – nii oli selle jaapanlase nimi – külastas hiljem Eestit, ta elab ja töötab arvatavasti praegugi Moskvas Vene-Jaapani Kaubanduskojas.

Sellele küsimusele ei leidugi ühest vastust, sest ma ei pea ennast ehtsalt ilukirjanduse tõlkijaks – tõlkimine kui kõrvalharrastus on mulle osaks saanud küllaltki juhuslikult. Olen üht-teist eestindanud vastavalt võimalustele, mis 70.–80. aastatel avanesid, nagu näiteks mõnede jaapani muinasjuttude eestindamine. Tartu ülikoolis õpingute lõpetamiseks kirjutatud diplomitöö „Les temps de l’indicatif français dans les traductions estoniennes” käsitles prantsuse keele kindla kõneviisi aegade eesti keelde tõlkimise võimalusi ilukirjanduslikest tõlgetest välja valitud näidete varal. Paraku tundus tõlkimine kui reaalne tegevus mulle tol ajal küll kättesaamatu ideaalina. Elava võõrkeele harrastamise suhtes oli nõukogude kord enam kui pärssiva toimega – võimud kandsid innukalt hoolt selle eest, et ei tekiski võimalust välismaalastega otseselt suhelda, mis oluks tõlkijale väga vajalik. Keeli oskaval noorel inimesel ei jäänud pahatihti muud üle kui loobuda mõttest midagi tõlkida, see jäigi vaid unistuseks. Erandiks oli vaid mõne mulle tõlkimist pakkunud toimetaja heatahtlikkus ja tähelepanu.

Eestikeelsete jaapani keele õpikute puudumisel ei ole eestlastest jaapani keele õppijatele ühist tava ja tüüplahendusi olnud. Iga õpetaja ja õppija on olnud jalgratta leiutaja. Kas see on tõlkimisel tunda andnud? Või kas olete äkki mingi väljendi või tarindi eestindamisel juhtunud kasutama näiteks oma õpetaja Pent Nurmekunna tundides pähe kinnistunud moodust?

Nõukogude aja tudengina pidime kõiki võõrkeeli enamasti õppima vene keele kaudu – õpikud ja sõnaraamatud, grammatikat ja fraseoloogiat käsitlevad materjalid olid ikka vene keele baasil, küllap neid leidub raamatukogudes veel praegugi. Mõningal määral aitas see teadmisi täiendada vene keele osas, kuid samas küllap ka pidurdas võõrkeele omandamist. Väikerahvana oleme sellega täiesti harjunud ja võib-olla just seetõttu raskustest läbi murdnud. Sestap oluks mõte eestikeelsest jaapani keele õpikust neil aastatel täiesti kujuteldamatu.

Mis Nurmekunna väljendusviisi puudutab, siis oli see väga rahvalik, muhe ja omapärane segu murdekeelest ja teaduslikest grammatika-alastest definitsioonidest. Mõned Nurmekunnalt kuulnud mahlakad väljendid tulevad mul küll aeg-ajalt mälestustes esile, kuid võõrkeelest eesti keelde tõlkimisel ma neid kasutanud ei ole.

Kui tõlkimisest kõnelda, siis on tõesti tulnud ka jalgratast leiutada. Jaapani keele keerukus eeldab pikaajalist tööd, tekstide eestindamisel on muidugi vaja teatavat vaistu, et konteksti sisse elada, otsida emakeelseid vasteid, võimalikult lähedasi paralleele. Eriti meeldiv on, kui neid ka leiab – näiteks talvise mägi-

küla olustiku ja elanike kirjeldus Yasunari Kawabata romaanis „Lumine maa”. Kawabatal on võrratu oskus kirjeldada seoses loodusega mingit hetke nii, et see omandab igavikulise mõõtme. Paksu lumekatte alla mattunud mägiküla talvine olustik oli mullegi vaimusilmas küllap ka mingi paralleel maal oma lapsepõlvkodus kogetuga ja seetõttu eriti hingelähedane. Niisuguseid kirjeldusi, kus tegelaskuju ja loodust on esitatud paralleelselt kogu dramaatilisuses, võib täheldada ka romaanis „Mäe hääl”. „Lumise maa” puhul oli huvitav tõlkida vastandlikke sõnapaare (nagu näiteks „undei” (jaapani lk 91,⁴ eesti lk 58) – „pilv ja pori”, „taevas ja maa”, „pilv taevas ja poriloik maas”; „kagehinata” (jaapani lk 64, eesti lk 41) – „vari ja valgus”. Sellised vastandamised on meile tuttavad ju ka Lääne kirjandusest ja eeskätt filosoofiast.

„Lumise maa” tõlge valmis lõpuks kümne aasta jooksul(!) – ikka sugenes kõhklusi ja kahtlusi mitmete tekstikohtade eesti keeleruumi paigutamisel – , niisugune ajakulu on küll liiast ja sellest tõlkijale äraelamiseks ei piisaks.

Mis Akutagawa novellide tõlkimisse puutub, siis nende sootuks teistsuguse temaatiliselt kireva ainestiku ja stiili koha pealt polnud see sugugi mitte kerge. Sain selleks innustust Moskva ülikooli jaapani kirjanduse õppejõu ja tõlkija Vladimir Grivnini juba vene keeles avaldatud tõlgetest. On kirjutamata reegel, et tõlkija peab olema väga objektiivne ka inetute asjade ja väljendite edasiandmisel, mis osutus mulle väga raskeks. Püüdsin sel puhul kasutada „leebemat stiili”, kui nii võib öelda, ja mõni teine tõlkija on seevastu kasutanud hoopis karmimat – jääb lugeja otsustada, millega ta paremini nõustub.

Kawabata Yasunari „Mäe hääle” olete tõlkinud kahasse Agu Sisaskiga. Kuidas see töö käis? Agu Sisaskiga olite pikka aega ainsad jaapani keelest eestindajad. Milline teie omavaheline suhtlus on olnud?

Sellega oli nii, et Agu Sisask kui juba tõlkijana tuntud inimene võrdles minu tehtud tõlke käsikirja osa originaaliga. Ta ei olnud alati kõigega rahul ja tegi mitmeid parandusi – otsese kõne puhul oli see täiesti mõistetav, sest nimelt see ei olnud ega ole nüüdki minu tugevam kül. Meenub, et mulle tundus kummaline üks variant otsese kõne puhul – hüüatus „Eh!” – , poleks osanud kujutleda niisugust hüüatust jaapanlase suust. Rohkem kokkupuuteid meil tõlke alal pole olnud.

Selles pigem keerukaid perekonnasuhteid analüüsisvas romaanis eneses paeluvad aga lugejat sugestiivsed lõigud jaapani traditsioonilisest kultuurist – nagu näiteks peategelase Shingo mõtisklused nooteatri maskide üle (jaapani

⁴ Kawabata Yasunari, Yukiguni. Tōkyō, Kadokawa Shoten, 1956.

„Shima-no yume”, 3. osa, lk 98–101,⁵ eesti lk 69–71). Tähelepanuväärne on raamatu tegelaste harras meeleolu Kamakura templikellade helinat kuuldes. Roman, mis iseenesest on traagilise alatooniga, algab ja lõpeb täiesti tavaliselt – kujutades üht katkendit inimeste elust, mis jätkub oma tavalises rütmis, ja traagikat võib vaid aimata. See on võrreldav filmilõiguga elust enesest, mis justkui ei alga ega lõpegi, vaid lihtsalt kulgeb, läheb mööda.

Mis teid Jaapani juures võlunud on?

Jaapan on mind võlunud ja küllap võlub igauht kui tõeline traditsioonide maa, nii vaimse kultuuri, kirjanduse, uskumuste, kunsti kui esteetika vallas. Jaapanlaste oskus kõike iidset hoida ja säilitada on imetusväärne. Vaimusilma ette kerkivad tuhandeaastased templid koos nendes viljeldavate rituaalide ja toimingutega.

Sajanditepikkust jaapani kunsti ja kirjanduse traditsiooni on väga põhjalikult käsitlenud vene japanoloog Tatjana Grigorjeva oma raamatus „Jaapani kunstitradsioon”.⁶ Ta vaatleb kultuurinähtusi süvitsi, ühtse ja üksiku dialektika taustal, minnes isegi tagasi taoismi valdkonda, kus „Suur Dao ilmutab end iga hetke kordumatuses. Ja budism tõi ühelt poolt ettekujutuse maailmast kui ookeanist, mis ei teki ega kao, vaid milles kõik lainete kombel kord ilmub, kord kaob. Lainelise liikumise kujund säilis arhitektuuris, maalits, jaapani aedades, kirjandusteoste kompositsioonis. Teisalt kõneleb budism iga eseme suveräänsusest olemasolust, tema terviklikust loomusest. Ookean – see on muutumatu, igavene, iga piisake on hetkeline, lõplik” (lk 28). Grigorjeva märgib illusoorust, taju, püsitust asjades, mis järgmisel hetkel pole enam endised, ning just see määras jaapani kunsti olemuse. „Kõik olemasolev on ebapüsiv, kaob nagu kaste, kuid tekkimise-kadumise protsess ise on igavene, kõik lõplik samal ajal lõpmatu. Lõppu absoluutses mõttes pole olemas: üks asi läheb üle teiseks. Selline tajumisviis läbib jaapani kunsti kõikidel aegadel ja annab talle erilise värvingu: püsituses, ühe lõpmatus vaheldumises teisega peitubki võlu (*mujō-no aware*). Sellepärast pole jaapani luules ei äärmist meeleheidet (pessimism) ega usku igavesse ellu (optimism), ja tema kurbus on kerge” (lk 32).

Grigorjeva vaatleb romaani (*shōsetsu*) kujunemist Jaapanis ja selle erinevust jutustusest (*monogatari*). Samas on üllatav, et kõikidel ajastutel oli eesmärgiks elu tõepärane kujutamine. Grigorjeva analüüsib tõepärasust kui meetodit, toob paralleele Aristoteelse vaadetele. Autor rõhutab jaapani klassikalise perioodi teoste elulähedust, neis otsitakse asjade seismist olemust (*mono-no aware* – ilu,

⁵ Kawabata Yasunari, *Yama-no oto*. Tōkyō, Shinchōsha, 1957.

⁶ Т. П. Григорьева, *Японская художественная традиция*. Москва, Наука, 1979.

asjade võlu). Heiani kirjanduses on selle taotlemisel jõutud täiuseni, tõdeb Grigorjeva (lk 239). On imetlusväärne, et selline kunstiline taotlus on ilmselgesti püsinud ka Kawabata loomingus, kuigi avaldades mõneti erineval tundlikul viisil.

Huvitava seigana meenub, et 1969. aasta juunis koos NSVL TA Orientalistikainstituudi aspirandi Haljand Udamiga tema instituudis käies kohtusime peaaegu juhuslikult Tatjana Grigorjevaga.

Jaapani kirjandust analüüsinud vene autorite seas tuleks tähelepanu juhtida ka Nikolai Konradi raamatule „Ülevaateid jaapani kirjandusest. Artikleid ja uurimusi”.⁷ Autor võtab vaatluse alla jaapani kultuuri eri perioode, varaseid luuleantoloogiaid ja *monogatari* kui žanri. Ta kirjutab, et „Genji monogatari” autor Murasaki Shikibu märgib ka ise, et „„Genji” on ennekõike jutustav proosažanr; seejärel ta näitab, et siin on tegemist kunstiliselt läbitöötatud ajaloo, õigem on öelda – tegeliku eluga; ja lõpuks iseloomustab ta ka kujutatava suhet kujutamise ja siin on meil olemas kunstiline tõde selle sõna realistlikus tähenduses” (lk 159). Ka Konradi kirjutistest võib järeldada, et kõikides Jaapani ühiskonnas kujunenud hilisemates kirjandusvooludes – nii talupojakirjanduses, proletaarses kirjanduses, naturalistlikes, psühholoogilistes kui ka modernistlikes žanrites – on uudse kõrval tajutav iidsete kunstiliste ja kirjanduslike žanrite säilimine, kohalolu, kuigi sageli varjatud kujul. Vaikne kulgemine selle maailma kirevate sündmuste kõrval on märk igavikulisest kulgemisest, mis võib ka selles maailmas olemist kergemaks muuta ... Loodetavasti ei käsita lugeja seda kui autori võtet reaalse elu sündmustest kõrvale hoiduda, vaid hoopis kui midagi kaunist ja kordumatut hetke tajumisel. Kõik muud analüüsimisviisid jäägu kirjandus-teadlaste otsustada, mil määral nad kellelegi vastuvõetavad on või mitte.

Tähelepanu väärib kindlasti ka klassikalise perioodi päevikute uurija Vladislav Goregljad, kes märgib: „Päeviku autor laskub ajas allapoole, sest minevik asub jaapani kujutlustes ülal, selle juurde „minnakse üles” (*sakanoboru*), aga olevik all ning selle juurde „laskutakse alla”, „minnakse alla”. Kuid selles objektiivses ajas autor ei lasku allapoole järjekindlalt ega ühtlaselt. [- - -] Kogu jutustust vaadeldakse ühestainsast ajalises punktist ja samas päevikus, igas eraldi episoodis avaneb teine ajaline plaan, mis annab episoodile hetkelise kroonikalise iseloomu.”⁸ Seda kõike on vaja ka tõlkimisel silmas pidada.

Kokkuvõtteks võib tõdeda, et 1968. aastal Nobeli kirjandusauhinna pälvinud Yasunari Kawabata looming on igal juhul seda tunnustust väärt ning selle võlu ei kao ka aegade möödudes...

.....
⁷ Н. И. Конрад, Очерки японской литературы. Статьи и исследования. Москва, Художественная литература, 1973.

⁸ В. Н. Горегляд, Дневники и эссе в японской литературе X–XIII вв. Москва, Наука, 1975, lk 333.

Varem tõlkisitegi rohkem jaapani keelest, hiljem pigem prantsuse ja teistest keeltest. Mis seda rõhuasetuse vahet tinginud on? Kes tõlgitavad teosed valinud on?

Niisuguse muutuse rõhuasetuses on tinginud elu ise, kuna Eesti oludes tuli valida mingi võimalik töökoht. Esialgu töötasin ENSV TA raamatukogus bibliograafina, hiljem prantsuse keele õpetajana Tallinna I keskkoolis (1979–86) ja ka hiljem mujal võõrkeelte õpetajana, sh lühikest aega jaapani keele õppejõuna Eesti Humanitaarinstituudis. Elus tuli teha teisi valikuid, sest perekond võttis suure osa ajast ja polnud enam aega ega vajalikku energiat, et tõlkimiseni jõuda.

70.–80. aastatel jaapani keelest tõlgitu kohta veel niipalju, et jaapani muinasjuttude ja Kawabata „Mäe hääle” tõlkimise võimaluse pakkus kirjastus Eesti Raamat, „Lumise maa” tekstiga olin tutvunud päris mitme aasta vältel ja tõlkekäsitirja avaldamine sai teoks tänu Loomingu Raamatukogule.

Mis keelest eestindamine kõige paremini välja tuleb? Kui sellist vahet üldse teha saab. Mis tõlkega enim rahule olete jäänud? Kas on olnud-jäänud mõni teos, mida kangesti tõlkida tahaks?

Eestindamine tekitab rohkem probleeme kaugete keelte puhul, nagu näiteks jaapani. Juba kirjaviisi ja keelestruktuuri ülesehituse tõttu on see üpris raske. Euroopa keeltega on asi lihtsam, sest eesti keeles leidub mõningaid keelelisi vasteid, mida saab hõlpsamini nende konteksti paigutada-sobitada. Selles mõttes saab küll teha vahet, millisest keelest tõlkimine on raskem, mil määral ta põhimõtteliselt erineb puhttehnilise raskuse tõttu. Ka olustiku ja ajaloolise tausta tundmine on vajalik ja kõigele eelduseks.

Tõlkimine on üldse väga keeruline ülesanne – see tähendab ju olla pärast tõlke ilmumist vastutav iga eestindatud lause eest. Kui ilukirjandust vaadata, siis tehtud tõlgetest meeldib mulle kõige enam ikkagi Yasunari Kawabata „Lumine maa”. Ka mõned Akutagawa novellid sinna juurde ... Eriti meeldib mulle tema lüüriline ja nukker novell „Bisei usk” (*Bisei-no shin*), mida praegu tõlgiksin hoopis vastega „Bisei lootus” ... Muide, kui tõlkija pidevalt oma mõtteid ja arvamusi tõlkevastete suhtes muudab, siis pole see samuti hea.

Sisuliselt ja raskusastmelt täiesti teistsugune on Umberto Eco „Inetuse ajalugu”, milles tuli hoopis teistsugust laadi ainetiku ja kultuurinähtustega kokku puutudes palju vaeva näha.

Kuigi veel midagi tõlkida tahaks, siis aastad seavad kahjuks oma piirid ja võib-olla enam tegudeni ei jõua. Võiks vaadata mingeid vanema perioodi teoseid näiteks prantsuse keelest. Ülikooli ajal sai küll kuulatud kirjanduse loenguid, aga need ei hõlmanud ju kõike, sellest keelest ilukirjanduse tõlkijate kaa-

der oli samuti juba olemas. Ka luule tõlkimist olen varem proovinud, midagi jaapani keelestki, kuid need ülestähendused on ammu hävinud. Elus on olnud hetki, kus mõnda luuleraamatut lugedes tabasin end järsku mõttelt proovida midagi ümber panna.

Mis on ilukirjandusliku proosa tõlkimisel oluline? Kas olete üritanud kirjaniku stiili eripäradele lisaks näiteks ka keele enese eripärasid kuidagi eestikeelses tõlkes ilmsiks tuua?

Ilukirjandusliku proosa tõlkimisel on esmatähtis nii keele kui konteksti tundmine. Teksti peab tunnetama, mõni sobib tõlkijale juba esimesel lugemisel, n-ö see tekst leiab tõlkija ise üles. Üks niisugune tekst oli minu jaoks Akutagawa novell „Bisei usk” (*Bisei-no shin*) ja teine sama autori novell „Mäed sügisel” (*Shūzanzu*), mida kohe tahtsin tõlkima hakata. Stiililt olid nad nagu ehtsad pärlid. Niisugust tunnet alati ei teki, see on puht sisetunde küsimus. Kawabata romaanide tegelaskujud paelusid samuti oma tundelise loomuse ja nukra lüürilisuse tõttu – oluksid nad teistsugused, tänapäevased ja kainelt kaalutlevad, siis poleks niisugust valikut olnud võimalik teha.

Mis stiili eripärasse puutub, siis on siingi püütud teksti edasi anda sujuvalt, voolavalt, et mitte rikkuda originaalteksti vastavat rütmi. Kui praegu oleks vaja neid uuesti kriitiliselt üle vaadata, siis küllap leiaks taas põhjust midagi sujuvaks ja ilusamaks lihvida. „Mäe hääl” võinuks tõlkes olla ka „Mäe kõmin” või „Mäe ohe” või midagi sellist. Praegu tõlgiksin mõned sõnadki teisiti: „pärani silmi” asemel „avasilmi”, „kääbuspuu” asemel „bonsai” (kuna sõna on allmärkusega varustatud), „pamparohupuhmaste” asemele sobiks pigem „stepirohupuhmad”, sest „pampa” seostub enamasti Lõuna-Ameerika loodusega. „Gingopuu” tuleks nüüd kirjutada „ginkopuu” või eesti omasõnaga „hõlmikpuu”.

Mida peale hakata jaapani keele mitmesuguste keeletasanditega (nt meeste- ja naistekeel, viisakas keel)?⁹ Kas meenub maadlemine mõne tõlkimatu jaapanliku mõiste, sõna või väljendiga? Kas olete tundnud vajadust midagi ise eesti keelde leiutada? Üldse – kas tõlkija peab normi järgima või võiks ta sõandada seda kujundadagi?

Jaapani tekstide erinevate keeletasanditega on olnud küllalt raskusi ja otsese kõnega maadlemist, kuid mingil moel tuli ka see paika panna. Kas või kon-

⁹ Jaapani keeles on kõnelejade ea, soo, seisuse, omavahelise läheduse jm erisused vormiliselt üsna peenelt väljendatud (vt nt Elli Feldberg, Jaapani keele grammatika. Tallinn, Ilo, 2009, lk 348–374). Seetõttu on Jaapani kirjanduses näiteks tavaline asi, et isegi mitme lehekülje pikkustes dialoogides ei kasutata üldse saatelauseid – otsese kõne lausete häälest on ütleva isik juba iseenesestki aru saada. Seevastu vormiliste eristusteta läheks järg peagi käest.

teksti abil mõistetavaks teha. Võimalik, et praegugi tuleks redigeerimisel võtta kasutusele mõned muud variandid, eriti viisaka keele edasiandmisel... Eesti keelde ma küll midagi juurde mõelnud ega leiutanud ei ole, kui mõnede taime- de või puude nimed välja arvata. Kuid nendelegi võib leiduda muid variante.

Teie abikaasa Haljand Udama oli muu hulgas samuti tõlkija. Kas te arutasite teineteise tõlgetes esile kerkivaid küsimusi omavahel, ja üldse tõlkeküsimusi laiemalt?

Tõsi küll, et mõnikord midagi arutasime, kui aega oli, kuid mõttevahetused kaldusid enamasti pigem filosoofiliste mõtiskluste valdkonda. Olin algusest peale imetlenud tema eruditsiooni ja oskust luua võrratuid proosa- ja luuletöl- keid, millele mul polnud küll enam midagi lisada. Need on tõesti täiuslikud.

Mis on hea tõlge?

Head tõlget lugedes on inimesel tunne, et see loetu on nagu tema emakeeles kirjutatud. Eesti keeles leidub rohkesti Lääne klassikute tõlkeid – nagu näi- teks Georg Meri eestindatud Shakespeare'i teosed. Niisugustel tõlgetel on jääv väärtus eesti kultuuris, nad on täiesti ajatud. Viimastel aastakümnetel ja aasta- tel on lisandunud palju väga häid tõlkeid ka Ida poolt, sh jaapani, türgi ja hiina keelest.

Peamurdmiseks selles vallas, kas üks tõlge saab üldse olla hea ja adekvaat- ne, tooksin näiteks ühe – ei tea, kui õnnestunud – katse eestindada Ishikawa Takuboku kuulsa tanka kujundlikke värsiridasid:

ふるさとの山に向ひて
言ふことなし
ふるさとの山はありがたきかな¹⁰

furusato-no yama-ni mukaite

iu koto nashi

furusato-no yama-wa arigataki kana

Ma kodupaiga mägede juurde jõudes

Sõnatult seisma jään

Mu kodupaiga mäed tänumeeles vaatavad...

On ütlematagi selge, et ülaltoodud luuleridade vahetu edasiandmine on või- malik üksnes siis, kui tõlkijal on võimet kaasa elada tundmustele, mis rändurit

¹⁰ Ishikawa Takuboku, Ishikawa Takuboku Shiikashū. Koost. Itō Shinkichi. Tōkyō, Yayoi Shobō, 1963, lk 78.

kodupaika jõudes valdavad... Eesti keeles vastavaid sõnaühendeid leida on seevastu hoopis raskem, kui enamasti mitte võimatu.

Teisalt mõned jaapani sõnad muidugi sobituvad imehästi silmapilkselt eesti keelde ilusate vastetena: „akikaze” – „sügistuul”, „natsugusa” – „suvine rohi”, „haljus”, „namidagawa” – „pisaratejõgi”, „yūgure” – „õhtuhämarus”, „nagame” – „lõputu vihmasadu”...

Mind paelub jaapani keele kujundlikkus, eeskätt luules ja eriti klassikalises luules. Irina Boronina vaatleb oma uurimuses „Jaapani klassikalise värssi poeetika”¹¹ klassikalise luule ajastu (VIII–XVIII saj) tankavormi luulevõtteid, keelt ja stiili. Eestiski on jaapani luule kajastamine emakeelsete tõlgete kujul vägagi heal tasemel, mida väikerahva kultuuris tuleb eriti esile tõsta.

Minu meelest võiks eestikeelse ideaalilähedase tõlke silmapaistvamateks saavutusteks pidada aga Uku Masingu eestindatud Rabindranath Tagore’i luulekogusid „Gitandžali” ja „Aednik”. Need on nauditavad üle aegade.

Miks on tõlkimine tähtis?

Kuigi võib mõelda, et tõlgetega võrreldes on sama hea lugeda võõrkeelseid tekste, mis näivad justkui vahetumad, on oma koht ka eestindatud tekstidel. Igaühel on õigus vabalt valida, eriti kui niisugune – ja just hea, meisterlik tõlge tema emakeelses kultuuriruumis leidub. Mida enam neid sealt ammutada on, seda rikkam on ka selle rahva kultuur – näiteks tänu Georg Merile on ka meie kultuuris olemas Shakespeare’i tähtteosed. Tänu Harald Rajametsale on meil eestikeelne Dante „Jumalik komöödia”. Need teosed on osa ka meie, eesti kultuurist. Tõlgitud teos on järjekordseks täienduseks selle vaimse kultuuri ruumile, milles elame. Huvitav on tõik, et märkimisväärne osa möödunud kümnendite suurtest eesti kirjanikest on ühtlasi olnud ka tõlkijad.

Kas äkki turgatab pähe mõni oluline Eesti kirjandusteos, mida tasuks tõlkida teistesse keeltesse?

Ennekõike vääriks seda kindlasti meie kirjandusklassik Eduard Vilde. Euroopa mõne suure rahva kirjanikuna oleks nii tema nimel kui loomingul (jutustused, näidendid, sh „Pisuhänd”, „Tabamata ime”) vääriline koht maailmakirjanduse klassikute seas. Aja heitlikkust arvestades tuleks teha seda enne, kui on lootusetult hilja.

.....
¹¹ И. А. Боронина, Поэтика классического японского стиха. VIII–XIII вв. Москва, Наука, 1978.

ÜLLE UDAMI TÕLGITUD RAAMATUD

(ESMATRÜKID)

koostanud Kalju Kruusa

Jaapani keelest

Jaapani muinasjutte. Tallinn, Eesti Raamat, 1974.

Ryunosuke Akutagawa, Hammasrattad. Tallinn, Perioodika, 1978.

Yasunari Kawabata, Mäe häääl (kahasse Agu Sisaskiga). Tallinn, Eesti Raamat, 1980.

Yasunari Kawabata, Lumine maa. Tallinn, Perioodika, 1989.

Prantsuse keelest

Henri Perruchot, Toulouse-Lautrec. Tallinn, Kunst, 1980.

Pierre Souvestre ja Marcel Allain, Fantoom (kahasse A. Rosbergiga). Tallinn, Odamees, 1992.

Pierre Souvestre ja Marcel Allain, Fantoom maksab kätte (kahasse A. Rosbergiga). Tallinn, Odamees, 1993.

Pierre Souvestre ja Marcel Allain, Tühi puusärk. Tallinn, Odamees, 1994.

Pierre Souvestre ja Marcel Allain, Kaotsiläinud rong. Tallinn, Odamees, 1995.

Henri Perruchot, Seurat' elu. Tallinn, Kunst, 1995.

Pierre Souvestre ja Marcel Allain, Kuningas Fantoomi vangiks. Tallinn, Odamees, 1996.

Pierre Souvestre ja Marcel Allain, Fantoom Mehhikos. Tallinn, Odamees, 1997.

Pierre Souvestre ja Marcel Allain, Mõrvahotell. Tallinn, Odamees, 1997.

Thierry Huguenin, Viiekümne neljas. Tallinn, Kunst, 1997.

Georges Bernanos, Mõrv. Tallinn, Odamees, 1998.

Jean-François Signier ja Renaud Thomazo (toim.), „Salaühingud. Druidid, vabamüürlased, al-Qaeda, maffia ...”. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2007.

Itaalia keelest

Niccolò Machiavelli, Mandragora (katkendeid, kahasse Aleksander Kurtnaga). – Rmt-s: Renessansi kirjanduse antoloogia. Tallinn, Eesti Raamat, 1984, lk 99–104.

Giordano Bruno, Küünlakandja (katkendeid, kahasse Aleksander Kurtnaga). – Rmt-s: Renessansi kirjanduse antoloogia. Tallinn, Eesti Raamat, 1984, lk 147–159.

Mario Denti, Keisririigiaegne Rooma. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999.

Umberto Eco (koost.), Inetuse ajalugu. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2008.

Inglise keelest

Henri Broms, Paiga hing (Genius loci). Tallinn, Eesti Raamat, 2001.

TÖLKIMINE ON ÕPPUSED ENNE KIRJUTAMISE LAHINGUID

Vestlus JAN KAUSIGA 24. mail 2016. Küsitles LAURI KITSNIK

Lauri Kitsnik: Jan, me oleme sinuga ikka kohtunud, mitte küll liiga tihti, aga piisavalt. Näeme umbes kord aastas ja tuleme ikka mingite teemade juurde tagasi. Ma mõtlesin, et kui oleks nüüd võimalik neist mõned ära fikseerida ja edasi arendada. Aga seekord prooviks tõukuda tõlkekirjandusest, hoida seda fookuses. Kõige alguseks tekkisid mul mõned üldised küsimused, sellised meta-küsimused ja kiuslikud ka, mille juurde võib ka hiljem tagasi tulla. Näiteks, et milleks on tõlkekirjandus oluline. Ja kas tõlkekirjandus on iseenesestmõistetav. Kas me oleme nii ära harjunud selle olemasoluga, et nagu ei teadvustagi seda. Ja siis veel küsimus, et selline vestlus tõlkijate sektsiooni aastaraamatus – mis on ka paras oma saba kergitamine –, mida see täpselt juurde annab: kas see on selleks, et elavdada mingit diskussiooni, kas see jõuab näiteks otsapidi ka tõlke kvaliteeti? See, et arutatakse mingil üldisemal tasemel tõlkekirjanduse probleemide üle. Kas need küsimused tekitavad sus hetkel mingeid mõtteid?

Jan Kaus: Kõik tekitavad. Kui vaadata Eestis üldisemalt, siis võib-olla tõesti võetakse tõlkekirjandust iseendastmõistetavana. Ja see on probleem. Ma arvan, et võib-olla selleks sai ka „Tõlkija hääl” algatatud, et pisut võimendada tõlkija rolli või tõlke ülesannet. Või tõlkija kutsumust. Tõlkija töösse tõesti tihtipeale suhtutakse nagu ...

LK: ... et sel on mingi tehniline roll.

JK: Jah, umbes nii nagu me ei mõtle, kes külmutuskapi on teinud: et need on lihtsalt mingid inimesed, kes oskavad midagi teha.

LK: Selles ei ole kahtlust, et nad oskavad teha, aga see ei ole oluline, kes nad on. Nojah, aga kas tõlkija funktsioon või tõlkija temperament võrreldes kirjaniku omaga polegi tagasihoidlikum? Selline enese maha surumine ja asjade läbi elamine millegi-kellegi teise kaudu. Kas peaks üldse seda rolli niimoodi esile tõstma? Tõlkija on selline uje tegelane, äkki ta ei tahagi seda?

JK: Jah, kindlasti sageli ongi nii. Ma arvan, et osaliselt peab sinu määratlus täiesti paika. Aga ma arvan ka, et tõlkijatel, nii nagu kirjanikel ja inimestel üldse, on erinevad temperamendid või lähenemised. Mina tegelikult olen võib-olla selles mõttes eriline juhtum, et ma pean ennast ikkagi ennekõike kirjanikuks ja alles siis tõlkijaks. Ja see on hakanud tegelikult mingil määral minu tõlkimist häirima. Või ma tunnen, et mõnikord teeb kirjanik minus tõlkimise ajal nii tugevat häält, et selle all kannatab mu tõlkijatöö. Olen viimasel ajal üha rohkem tegelenud toimetamisega – ja mitte keeleteoimetamisega või korrektuuriga, vaid just sisulise toimetamisega: ma annan oma kolleegidele nõu teksti

üldise ülesehituse, karakterite loogika ja süžeearengu kohta. See aasta on juba ilmunud päris mitu minu toimetatud raamatut. Ühesõnaga, toimetajatöö sobib mulle vist paremini kui tõlketöö, sest tõlketöö on õudselt vägev tasakaaluharjutus. Sa pead ikkagi enda stiili kui ka mitte maha suruma, siis kindlasti mingites raamides hoidma. Näiteks Tommi Kinnuse „Nelja tee risti” tõlkimise ajal tundsin, kuidas ma vaatasin mingeid lauseid ja hakkasin mõtlema, et ootootoot, äkki siin saaks paremini öelda, kas eesti keeles võiks hoopis nii öelda. Ma sain kohe aru, et ületan tõlkijana oma volitusi. Üldiselt pean „Nelja tee risti” väga heaks romaaniks ja on häbi tunnistada, et ma üldse arvasin mingites kohtades, et siin saaks paremini öelda.

LK: Huvitav, et sa jõudsidki kohe rolliküsimuse juurde sinus endas. Sinu kuvand kultuuriinimesena on alati olnud selline multitalendi oma. Võib-olla sulle ei meeldi see määratlus, aga paraku mulle tundub, et nii see on olnud üsnagi varasest ajast peale. Kuigi tõlkijana sa oled suhteliselt hiline, pigem ikkagi kirjanik, enne seda võib-olla isegi esseist ja arvustaja, kirjanduse tutvustaja. Ma olekski tahtnud küsida, mis on nende rollide omavahelised suhted. Kui vaadata kas või sinuga sama põlvkonna inimesi, kes Eestis praegu tõlgivad ja kirjutavad, siis tundub, et tegelikult on mõlemad suunad võimalikud: on võimalik kirjanikust tõlkijaks hakata või siis tõlkija mingil hetkel leiab endas mingit jõudu või vajaduse ise kirjutama hakata. Ma arvan, et Kai Aareleid on väga hea näide. Ja Maarja Kangro ka. Mulle tundub, et nemad õppisid kirjutama just tõlkimise kaudu.

JK: Tegelikult ma hakkasin juba varem tõlkima. Minu esimene tõlketöö ilmus aastal 2002, kaks aastat pärast minu ilukirjandusliku debüüdi ilmumist. See oli Jari Tervo „Minu suguvõsa lugu”. Arvangi, et Maarja Kangro ja Kai Aareleiu areng on selles mõttes palju parem. Tõlkimine minu meelest algab, vähemalt minu puhul, mingist ehmatuses. Et sa korraga ehmatades avastad, et see kõik on palju raskem, kui paistab. Ja mida paremini sa seda oskad, seda raskemaks see muutub, mida osavamaks sa muutud, seda suurem väljakutse see on. Aga mina olin hakanud siis juba kirjutama ja ma jõudsin väga vaevaliselt enda loominguga jaoks hädavajaliku suurema eneseteadlikkuseni. Ma arvan, et selles mõttes tegid Maarja ja Kai hiliste debütantidena intuiivselt palju õigema valiku: nad olid jõudnud palju parema eneseteadlikkuseni, kui nad ise avaldama hakkasid. Seetõttu olid nende debüüdid minu debüüdiga võrreldes pehmelts öeldes küpsemad.

LK: Sa ütlesid, et Kai ja Maarja olid justkui paremini valmistunud. Aga milline on tõlkimise puhul impulsiivsuse ja kogemuse suhe? Sa mainisid, et tõlkisid Kinnust ja sulle tundus, et pead ennast kuidagi pidurdama, et ei saa liiga impulsiivne siinkohal olla. Ma arvan, et algajate tõlkijate probleem tihtipeale ongi

see, et „mul on õigus, ma suudan intuitsiooniga selle asja paika panna”. Minu küsimus on selline, et kas see intuiitiivne impulss võib kaduda aja jooksul? Kas seda ohtu ei ole, et sa tõlgid end tühjaks?

JK: Samas mulle tundub, et minu jaoks tõlkimise ideaal, mida omast arust olen aeg-ajalt ka kogunud, on see, et sa saavutad impulsiivsuse just enesekriitika ja kasvava eneseteadlikkuse ja suure ettevaatlikkuse tagajärjel. Ühesõnaga, et sa oled tõlkijana niivõrd tähelepanelik originaali suhtes, et lõpuks lähed originaali stiili sisse ja tõlgidki seda stiili, mitte enam ainult keelt. Ma arvan, et see ongi tõlkija ideaal: jõuda läbi enesekriitika turmtule või kadalipu mingi teise, juba kõrgema impulsiivsuse astmeni. Sellise impulsiivsuseni, kus minnakse sisse originaali stiili või originaali kõlasse. Et peas tekib nagu mingisugune koht, kus originaal kõlab, ja siis seda kõla hakkad sa tõlkima. See võib muuta tõlkimise mõnikord väga lennukaks, väga hoogsaks. Et sa teedki seda otsekui oma teksti. See on hästi raske. Ma sain seda tegelikult Kinnust tõlkides tunda ja ma arvan, et kõige paremini mul on läinud Sofi Oksase raamatutega. Olgugi et ma pole Oksasest otseselt vaimustuses.

LK: Oled juba maininud kahte soome kirjanikku, su tõlked ongi põhiliselt soome keelest. Kas ma tohin küsida, mida sa oled näiteks Oksaselt õppinud. Kui ma lugesin su viimast romaani „Ma olen elus”, siis mulle tundus, et see oli väga selge kvalitatiivne ja kvantitatiivne hüpe – selle mahukuse ja sidususe poolest – ja mul kohe automaatselt tekkis küsimus, teades ka sinu tausta tõlkijana, et kuivõrd sa oled lasknud ennast mõjutada, kuivõrd on olnud positiivset, viljastavat mõju tõlkimistegevusel sellele, kuhu sa oled jõudnud kirjanikuna.

JK: Kui Heili Sibrits raamatut „Ma olen elus” arvustas, siis ennekõike tänu ajaloalisele elemendile ja sellele, et suur osa tegevusest toimub Läänemaal, tõi ta ka paralleele Oksasega, ja ütles, et Oksase tõlkimine on mind mõjutanud.

LK: See toimub Läänemaal küll, aga ühtlasi on see koht ju fantastiline sulam, siin on ka Aegviidu sees – raudteejaama hoone on ju pigem sealt – ja ülejäänud elemendid on pigem Läänemaa ja siis veel Vormsi. Mul võttis pikka aega, et see kõik kokku panna. Ma ise võib-olla nii väga Oksase peale ei mõelnudki, pigem teise soome kirjaniku Kjell Westö peale, kes, ma tean, on meie ühine suur lemmik. Westöd sa küll tõlkinud ei ole, ta kirjutab rootsi keeles.

JK: Kui Oksase mõju eksisteerib, siis tõesti kuidagi nii, et mina ise seda ei teadvusta. Seda ma silmas pidasingi, kui ütlesin, et ma pole Oksasest vaimustunud, et ta ei ole kirjanikuna minu meelest mind otseselt mõjutanud, kuigi jumal seda teab. Aga Westö puhul tõesti, tema mõju ma ei ole kunagi varjanud, ei Westö enda ega üldse avalikkuse ees. Siin on kaks olulist asja. Esiteks see, kuidas Westö kirjeldab linnaruumi ja maastikku, Westö ruumipoeetika on mulle väga oluline, see on mind kindlasti mõjutanud. Ma arvan, et tema maastikupoeetika

jälgi leiab nii romaanist „Hetk” kui ka „Kuju”, ja ma arvan, et ka „Miniatuuridest” ja „Tallinna kaardist”.

LK: Minu jaoks „Kuju” kõige parem koht oli just see, kus nägemise kaotanud vana mees viidi jalutama, ja see, kuidas siis Tallinn tema silme läbi avanes. Minu arust oleks võinud terve romaani üles ehitada sellele suurepärasele prismale, kuidas asju näha, mälu mööda tagasi minna. Mulle tundub see üsna originaalne lähenemine. Lihtsalt kahju, et see jäi pigem vinjetiks. Aga muidugi järgmises raamatus avanes see ruumpoeetika ikka väga võimsalt. Ja mingi teatud aimatavalt autobiograafiline, vähemalt siis ruumikogemuse mõttes, element on seal tugevalt westölik, kui võib nii öelda.

JK: Ja muidugi teine oluline asi: ma olen kunagi nimetanud Westöd kahetsuse kirjanikuks. Ma ei tea, ehk ma teen talle liiga, aga tema raamatutes on ikkagi see nukrus, ühesõnaga, kadunud nooruse, kadunud võimaluste tunne ...

LK: ... kohati on ta talumatult sentimentaalne, aga miski kompenseerib seda.

JK: Seda, mida sa nimetad talumatuks sentimentaalsuseks, on ka minu loomingule näiteks Märt Väljataga ette heitnud. Ma arvan, et see sentimentaalsus, nostalgilisus on tulnud paljuski Westö lugemisest. Just see motiiv, et õige hetk on käest ära lastud. See on ju tegelikult minu romaani „Hetk” leitmotiiv ja ma arvan, et siin on ikkagi Westö hääl mänginud olulist rolli.

LK: Kui libiseme nüüd sinu kui kirjaniku poole, siis ma täpselt ei tea, millal sa avastasid enda jaoks Westö, aga mulle tundub, et kuigi sinu varasem looming on tugeva aja- või ajastutunnetusega – see kõik on seal juba olemas –, on ikkagi väga tugev just satiiri element. Mingis mõttes mulle tundub isegi kummaline, kui praegu vaadata näiteks sinu varasemaid novelle, kuivõrd su oma stiil on muutunud. Ma kujutan ette, et kokkupuude Westöga võib olla siin tõesti määrava tähtsusega.

JK: Ma tutvusin Westö loominguga tegelikult ikkagi sel ajal, kui hakkasid ilmuma minu esimesed lood. Romaani „Leijat Helsingin yllä” (Tuulelohed Helsingi kohal) pole siiamaani eesti keeles olemas. See ilmus 1996 ja mina lugesin seda raamatut 1999 või 2000 ning sattusin kohe vaimustusse. Igatahes, kui ma läksin 2001. aasta alguses Visby loomemajja – ma läksin just Jari Tervot tõlkima –, siis kohtusin seal Westöga, mis tundus toona peaaegu uskumatu. Ta kinkis mulle oma romaani „Isän nimeen”. Sestap arvangi, et Westö on mind saatnud kirjanikutee algusest. Aga ma ei suuda täpselt näppu peale panna, millal ta looming mind kuidagi otseselt mõjutama hakkas. Ma arvan, et mõju oli aeglane ja järjekindel ja kasvas aastatega ning kulmineerus 2000. aastate teisel poolel ja päris lõpus. Mu romaan „Hetk” reageerib kõige selgemalt mingitele Westö Helsingi-romaanidele. Ja tegelikult mitte ainult Westö omadele, vaid väga olulist rolli on mänginud ka Orhan Pamuki kirjeldatud Istanbul.

Muidugi on Westö Helsingi kirjeldused kaunis erinevad sellest, kuidas Pamuk näeb Istanbuli. Pamukil asub osa linnast maa all, pinna alt imbub maapinnale ajalugu ja mingeid mälestusi, ammu läbikäidud teid ja lahendamata saladusi, need mõjutavad linnas parasjagu elavaid inimesi. Aga Westöl virvendab see kõige olulisem osa linnast kusagil esimese korruse kohal, õhus. Jälgede tihedus asub eri kõrgusel. Helsingi ei tundu olevat Westö kirjeldustes selline koht, kus sa hakkad kaevama ja satud mingite varanduste peale.

LK: Helsingi vist ei ole sellise ajaloo kohta. Westö mingil määral jääb ikkagi realistiks, ta ei lähe päris nii kaugele ega sügavale.

JK: Võib-olla ma teen siin kellelegi liiga, sest ma ei ole seda kindlasti piisavalt palju lugenud, aga ma ei ole eesti kirjandusest leidnud midagi sellist.

LK: Aga Mati Unt? Või Jaan Kross?

JK: „Sügisball“ on üks romaan Mustamäest, romaanis „Öös on asju“ vilksatab Lasnamäe, aga raamatust raamatusse läbi kirjutatud linnaruumi ei kohta. Ristikiivi Tallinna-triloogias on Tallinn ikkagi taust. Krossi romaanides ei paista linn justkui omaette tegelaskujuna, kuigi neis on ka ruumipoetiliselt huvitavaid kohti. Võib ikkagi mõelda, kus siis täpselt asus see „Wikmani poiste“ Kadrioru maja, kus Virve elas. Aga linnaruumi taasloomine tekstis ei ole siin läbiv meetodiline võte.

LK: Kui sellist linnaruumiromaani saab mingiks žanriks või tüübiks nimetada, siis üks selle funktsioon, mis toimib lugeja jaoks, on see, et püüda ära aimata teatud piiri reaalsuse ja fiktiivsuse vahel. Aga see peab siiski olema lugeja, kes on selle ruumiga intiimselt tuttav. „Ma olen elus“ puhul ma püüdsin enda jaoks mingit kaarti paika panna, et kus miski täpselt asub. See hoiab lugejat pinges ja intrigeerituna. Mingil määral see jällegi piirab lugejaskonda ka.

JK: Ma arvan, et Westö kaudu ma jõudsin arusaamisele, et minu mõtlemine on väga ruumiline. Või et ma olen hakanud tema raamatute mõjul ruumist või maastikest teistmoodi mõtlema. Westö manab meile silme ette, et on olemas kaks linna. Esiteks füüsiliselt kombatav linn, mis küll muutub ja tihti tundmatuseeni ning üsna lühikese aja jooksul: seda on Westö mitmes oma raamatus kirjeldanud, et tekivad mingid uued linnaosad, mis paarkümmend aastat hiljem on juba räämas ja maha jäetud. Aga nähtava linna muundumine on aeglane ja inimsilm igapäevases elus ei pane seda tähele ja siis kirjanik juhibki sellele tähelepanu. Aga eksisteerib veel nähtamatu linn, selline mälestuste ja igatsuste linn, kuhu inimesed jätavad oma tunded nähtamatute jälgedena hõljuma. See linn on palju rikkam.

LK: Ma mõtlesin Westö viimase raamatu, „Kangastus 38“ peale. Ma ilmselt ei ole ainus, kellele see väga ei meeldinud, ja mulle tundub, et üks puudus oli just see, et tegelikult ta jääbki ühte aega, aastasse 1938, ja ei näita ajahammast.

Natuke on mingeid *flashback*'e, aga tegelikult aja ja ruumi ühtsus teeb selle teose kuidagi väga staatiliseks. Ilmselt ta proovis midagi teistsugust teha, aga huvitav, kas ta läheb nüüd jälle tagasi oma *modus operandi* juurde.

JK: See *modus operandi*, millest sa rääkisid, on tema peateoste põhitelg. Nii romaanis „Kus kõndisime kunagi“ kui ka „Tuulelohed Helsingi kohal“ muutub linn...

LK: Nüüd oleme igavesti kauaks Westö peale jäänud.

JK: See on tegelikult oluline. Kui peaksin koostama oma kirjanike tipp-viie, siis ma arvan, et Westö oleks kindlasti sees.

LK: Sa rääkisid ruumist ja sellest, kuidas romaan toimib ruumis, ja mul tuli hoopis meelde, et keegi tegi kunagi sellise kõrvutuse, et proosa on justkui ruumi kirjutamine ja luule on justkui aja kirjutamine. Sa oled tõlkinud proosat, aga oled tõlkinud ka luulet. Ja sa oled kirjutanud luulet ja luulelaadseid tekste. „Miniatuurid“ ja „Tallinna kaart“: mingil määral saab neid proosaluuleks pidada. Ja need on ju selgelt mõjutatud Timo Lappalaisest, keda sa oled kunagi Ninnikusse tõlkinud...

JK: ... ja „Miniatuurid“ on pühendatud Timole.

LK: Paistab, et me ei saa üle Soome aspektist, sa oled selline Soome orientatsiooniga kirjanik. Siit tekib aga teisalt küsimus, et kui rahvusvaheline mees sa siis oled. Oled varem vihjanud sellele, et sul puudub ambitsioon jõuda Eesti piiridest oluliselt kaugemale.

JK: Ma ei tea, kas mul puudub ambitsioon, aga püüan asjadele realistlikult mõelda. Ma käisin paar aastat tagasi Frankfurdi raamatumessil, kui Soome oli seal peakülaline. Läksin muidugi vaatasin Eesti messiboksi ka, selline armas väike, aga Rein Raua ja Meelis Friedenthali fotod olid suured. Mõtlesin, et heidan pilgu teiste riikide messiboksidesse, seal ligidal asus Indoneesia boks, mis oli sada meetrit ... no ma liialdan, aga ta jättis haaramatu mulje. Ja siis Hispaania omas oli sadu-sadu kirjanikunägusid stendi seintel. Kataloonia kirjanike nurgas oli umbes viiskümmend nägu. Siis ma sain teravalt aru, kui palju kirjanikke on, ja ma hakkasin asju realistlikult vaatama. Aga selles mõttes olen küll rahvusvaheline kirjanik, et tõlkekirjandus on väga mõjutanud minu loomingu. Mind on tõlgitud küll päris mitmesse keelde, aga minu jaoks on palju olulisem just teiste kirjanduste mõju mu oma loomingu. Soome proosaluule on mind palju suunanud. Samas jah, proosaluule on Eestis üsna väheviljeldud žanr. Ja mind on hakatud selle proosaluulega kuidagi selgelt seostama.

LK: Tuglasel olid ju ka miniatuurid, sa mingil määral sidusid end ikkagi olemasoleva traditsiooniga. Aga ma ei tea, kuivõrd Tuglas sidus end prantsuse proosaluule traditsiooniga, kui ta oma miniatuure kirjutas. Et see ei ole nagu tühja koha pealt.

JK: Ei, ma mõtlen, et praeguses Eestis proosaluulet väga ei viljelda. Loomulikult on sellel väga uhke ajalugu, Baudelaire ja Rimbaud. Miniatuuride juurde ma jõudsin ikkagi soome uuema proosaluule kaudu ja jällegi isiklike kontaktide kaudu, siis kui üheksakümnendate aastate lõpus hakkasid eesti ja soome luuletajad omavahel tihedamalt suhtlema ja hakati ka tõlkima. Siis oli Soomes just väga viljakas proosaluule ajastu, tegelikult oligi mingi hetk soome luules, kui proosaluulet peeti žanriks number üks. Aga ma arvan, et kui minu kaasaegsed eesti kirjanikud hakkaksid selle peale mõtlema, siis nad kindlasti leiaksid väga palju just tõlkekirjanduse mõjusid. Võtame kas või esimese pähejuhtuva näite Jürgen Rooste. Teda on ikka väga palju mõjutanud ameerika biitkirjandus, ta ei ole seda ka minu meelest kuidagi varjanud ja on ise näiteks Allen Ginsbergi tõlkinud. Ma arvan, et sellist biitkirjandusele omast spontaansust, intuiivsust ja elunautlemist ja sõnadest joovastumist ei ole Jürgeni luulest sugugi raske leida. Või selline meie mõlema elu mõjutanud inimene nagu Rein Raud. Minu arust ei ole liigne otsida seoseid raamatu „Pisiasjad, mis omavad tähtsust“ ja selle vahel, et ta on tõlkinud Yoshida Kenkō „Jõudeaja võrseid“.

LK: Soomes on jällegi selline kirjanik nagu Kai Nieminen, kes on luuletajana väga tuntud ja armastatud, aga muu hulgas on ta sama viljakas jaapani keelest tõlkija nagu Rein Raud meil. Niemise puhul on öeldud, et igast tema luulekogust kumab läbi see, keda ta parasjagu jaapani autoritest on tõlkinud. Kas siinkohal võiks öelda ka vastupidist sellele, mis sina varem ütlesid, et kui sa oled niivõrd viljakas tõlkija, võib see hakata sind kirjanikuna segama? Et sa oledki võib-olla liiga avatud igasugustele mõjutustele, et see autori hääl, mis kirjanikul ikka olla võiks, läheb kaotsi ja sa hakkad rääkima liiga paljudes eri stiilides.

JK: Minul on vist isegi see probleem, et ma olen selles mõjuängi küsimuses postmodernist. Minu hirm ei ole mitte selles, et ma sarnanen kellegagi, vaid pigem vastupidine, et ma äkki ei sarnanegi. Ma ei taha kirjutada vaakumis, mina näen kirjandust väga suure mõtete, igatsuste ja hirmude verbaalse võrgustikuna. Ja mul ei ole mingeid illusioone, et ma suudaksin öelda midagi põrutavalt originaalset. Ma saan lihtsalt kasutada mingisuguseid levinud motiive, arhetüüpe, mis kirjanduses ringlevad, asetada need konkreetseesse ruumipunkti ja ajahetke, kus ma ise asun. Ma saan lisada oma spetsiifilise kogemuse, aga nii, et sinna jäävad kõlama universaalsed üldnimelikud teemad. Ma mäletan, kuidas ma lugesin John Fowlesi „Maagi“ ja olin sellest kohutavalt sisse võetud. Kui ma kirjutasin oma teise romaani „Tema“, siis see oli mingis mõttes omamoodi vastus Fowlesi raamatule, seal oli sarnaseid motiive. Ja seda heideti mulle ette. Näiteks oma kõige värskemal raamatul, „Läheduste raamatus“, miniatuuri-kogus, ma ikka tsiteerin teadlikult palju. Ma ise arvan, et ma ei tee siin mingit

*namedropping'*ut, vaid näitan, kuidas mõtted korduvad, inimesed lihtsalt annavad neile eri sõnastusi.

LK: Mainisid, et kirjanikuna sa võtad mingisugused suhteliselt tüüpilised olukorrad või küsimused ja paned nad ühte konkreetseesse ajahetke. Kui ma mõtlen nende raamatute peale, mida sa kirjutanud oled, siis kuigi nad kuidagi liiguvad ajas ja ruumis, jõuavad nad tegelikult ikkagi otsapidi sinna, kus sa ise parasjagu oled. Sinult sellist puhast Ristikivi või Krossi moodi ajaloolist romaani siis ilmselt oodata ei ole?

JK: *Never say never.* Ma ei tea, aga ma kardan, et mitte. Ma isegi ei oska öelda, mida on selleks vaja, et kirjutada näiteks Indrek Hargla kombel.

LK: Kõvasti arhiivitööd teha. Seda sa ei viitsi?

JK: Sellesama „Ma olen elus“ asjus ma ju tegin mitte ainult arhiivitööd, vaid ka intervjueerisin inimesi. Kohtusin eri eluvaldkondade esindajatega. Ma olin kirjavahetuses ühe neuroteadlasega, kellelt ma tegelikult sain isegi väga palju mõjutusi selle raamatu jaoks. Ma ei eita, et seda on vaja teha.

LK: Mainisid enne Frankfurdi raamatumessi. Kui nüüd tulla hoopis eesti kirjanduse tõlkimise juurde võõrkeeltesse, siis on ju tekkinud mingid püsiautorid. Aga kas siinjuures on ka selliseid süüdistusi või repliike kuskil kuulda, et mõni kirjanik justkui kirjutaski sellist rahvusvahelist teksti, millel ei ole mingisuguse keele või kultuuri spetsiifikaga enam midagi pistmist, ja justkui tänu sellele olekski võimalik neid müüa?

JK: Kui proovida kirjutada sellist nii-öelda rahvusvahelist kirjandust, siis ma ei usu, et sellega kaugemale jõuaks. Mulle tundub, et näiteks Kiviräha fenomen seisnebki selles, et ta on niivõrd veider, niivõrd teistmoodi. Mulle paistab, et üks põhjus, miks ta Prantsusmaal huvi äratav, on see, et ta ei ole urbaniseerunud eksistentsialistlik kirjandus, nagu seal valitseb. Ta on hoopis midagi muud. Ta ei ole päris ulme, ta ei ole maagiline realism, seal on mingi selline element, mida mina ei oska täpselt kirjeldada, aga ma intuitiivselt tunnen, et see on täiesti olemas, ja see võib olla midagi väga spetsiifilist ja eestipärast. Mulle tundub, et sama elementi võime kohata mõnegi teise kirjaniku, näiteks Mehis Heinsaare loomingus, keda on samamoodi ju siin-seal tõlgitud. Meelis Friedenthali kaks raamatut on pealispinnal ajaloolised romaanid, aga seal toimub ikka mingeid seletamatuid asju, sinna tuleb sisse mingisugune üleloomulik, fantastiline element ja jällegi on tulemust raske žanriliselt määratleda. Urmas Vadiga samamoodi. Mingid elemendid, mis võivad ühel hetkel viia juttudeni eesti kirjandusele omasest maailmast. Aga minu loomingus on seda elementi vähem.

LK: Aga kui suunaks teraviku teisele poole ja küsiks, millest eesti kirjanduses puudu on? Ma mõtlesin, et äkki on ka eesti kirjandusel mingi dominantne

suund, mida võiks konstruktiivselt väärata millegi sisse toomisega, mida mingil põhjusel seni tehtud ei ole. Mingisugune veidrus, mis eesti kirjandusest puudub, aga mis seal võiks vabalt olla.

JK: No sellele küsimusele ma ei oska vastata, sest ma tegelikult väliskirjandust ju loengi väga suures osas eesti keeles.

LK: Aga need tõlked, mis sa oled ise teinud, kas see on olnud sinu initsiatiivil või on see pigem olnud nii-öelda pakutud?

JK: See on pigem kirjastuste initsiatiiv.

LK: Sa ise pole siis mõelnud, et kujundaks tõlkekirjanduse nägu?

JK: Ma tõlgin täiesti egoistlikel ajenditel, ma käsitlen tõlkimist õppustena enne enda kirjutamise lahinguid. Tõlkimise võluvamaid paradokse on, et soome keelest tõlkides ma õpin eesti keelt palju rohkem, kui ma õpin soome keelt. Üks väga oluline sündmus mu elus oli see, kui minu romaani „Hetk” toimetas Merike Riives, kes on ju tegelikult tõlkija. Ja väga range tõlkija. Inimene, kes on tõlkinud suhteliselt vähe, aga väga nõudlikke tekste. Ta oli väga pühendunud, aga mõnikord ta oli lausa meeleheitel, kui näitas mulle mingeid mu lauseid ...

LK: Kas sina olid ka meeleheitel?

JK: Jah, ma sattusin siis meeleheitele. Aga ma tulin sellest välja ja ma arvan, et palju targemana. Tänu Merike Riivesega kogetud koostööle ma põhimõtteliselt elan nüüd koos „Eesti keele seletava sõnaraamatuga”. Ma olen hakanud seda väga-väga palju kasutama, isegi näiteks kellelegi e-kirja kirjutades. Hakkan mõtlema, et oot-oot-oot, kas see sõna ikka käändub nii. Ma igaks juhuks vaatan järele, kas nii on õige öelda. Ma arvan, et mu enda suhtumine keelde on muutunud palju-palju tähelepanelikumaks, detailitundlikumaks. Võib-olla mõnele teisele inimesele on see iseenesestmõistetav, et loomulikult seletav sõnaraamat peabki kõrval olema. Mulle ei ole see kogu aeg enesestmõistetav olnud. Ma arvan, et tõlkimine mängib siin väga suurt rolli.

LK: Sa arvad siis, et on palju eesti kirjanikke, kellele see võib-olla ei tundu iseenesestmõistetav, aga vaevalt et selliseid tõlkijaid on.

JK: Ma arvan, et hea tõlkija saab absoluutselt aru, et tal on neid sõnaraamatuid vaja nagu, ma ei tea, kirurgile skalpelli. Ühesõnaga: sa ei opereeri ilma skalpelliga, sa ei tõlgi ilma sõnaraamatuta.

LK: Sa oled õppinud eesti keeles kirjutama tõlkimise kaudu?

JK: Ma siia maani õpin.

LK: Minu taust on jälle niisugune, et ma olen Eestist palju ära. Ja mul tekib tihti selline praktiline küsimus, et kuidas ma oma eesti keelt hoian. Internetiuudiseid lugeda pole kindlasti õige viis, seda ma tean isegi, aga ma olen küsinud inimeste käest, et mida peaks siis lugema. Ja üks vastus, mida ma väga hästi mäletan, oli see, et ära loe eesti kirjandust, aga loe eesti keelde tõlgitud kirjan-

dust, loe heade tõlkijate loomingut. See on see koht, kust sa saad sellise mõnusa ja õige ja hea eesti keele kätte.

JK: Mis ma selle kohta oskan öelda. Minu arust see päris nii ei ole. Ma saan aru, mida see inimene tahtis öelda: et tõlkekirjandust toimetatakse paremini. Mina arvan, et see on toimetamise küsimus, et ikkagi sa pead vaatama tiitellehe pöördelt toimetajat.

LK: Siit tulebki minu järgmine küsimus, kriitilise massi kohta. Ühesõnaga, eesti kirjanduses kirjanikke on päris palju, nii üle keskmise. Aga kas on toimetajaid ja kas on lugejaid? Sa ütlesid, et toimetaja nimi pöördel on omamoodi kvaliteedimärk. Kas on piisavalt selliseid kriitilisi lugejaid, kel samas puudub ambitsioon olla kirjanik? Aga kes loovad mingi massi, mille pealt üldse saab sündida mingi kvaliteet, nõudmine mingi kvaliteedi järele tõlke juures.

JK: Mart Juurel on see hea nali, et vanasti kohtus kirjanik lugejatega, tänapäeval kohtub lugeja kirjanikega.

LK: Aga kas see on probleem, et me oleme kõik nii kirjaoskajad ja selles suhtes ambitsioonikad, et meie hulgas leidub võib-olla ebaproportsionaalselt palju kirjanikke? Võib-olla see ei ole taunimisväärne asi, aga mulle lihtsalt tundub, et mingid rollid on hea eraldi hoida. Ja muidugi sinult on seda kentsakas küsida, sest sul on kõik need eri rollid olemas. Kas neid üldse on võimalik eristada? Sa oled lugeja, sa oled kirjutaja, sa oled tõlkija, sa oled toimetaja. Kas see loob ka mingi skisofreenilise olukorra?

JK: See on väga kompleksne küsimus. Võib-olla alustan sellest, et ma olen alati mõelnud, et kirjaniku ülesanne on teatud tasakaaluharjutus. Ja seda just mingisuguse püsiva enesekriitika ja ka teatud enesekindluse vahel. Ma proovin kirjutada enesekriitikast hoolimata, aga ma kirjutan, olles enesekriitiline. Ma arvan, et see enesekriitilisus minu puhul tuleb ikkagi ennekõike toimetajakogemusest. Sellepärast, et minu jaoks toimetajatöö kõige huvitavam osa ongi selle psühholoogiline pool. Sa näed, kuidas autor toimetaja töö peale reageerib, mida ta teeb. Ja ma olen näinud väga erinevaid reaktsioone. Sellisest sõbralikust käegalöömisest kohutava enesekriitilisuseni, kus autor peaaegu ütleb, et ta rohkem ei kirjuta. Sellepärast, et ma olen teda parandanud või teinud ettepaneku mingeid asju muuta. Ja kui sa näed kogu seda kirjut kirjandusmaailma – ma olen selles ju väga sees, ma suhtlen väga paljude autorite-kolleegidega –, siis üha rohkem tahaks olla mingis mõttes vahendaja rollis, mitte niivõrd isegi tõlkijana kui just toimetajana, aga ka interpreedina, tekstide esitajana. Mulle meeldib väga käia koolides ja raamatukogudes lihtsalt tekste esitamas. Ma tavaliselt esitan enda loomingut ka, aga suur osa tekstidest, mida ma ette loen, ongi tõlkekirjandus, eestikeelne tõlkekirjandus. Ma olen näiteks sedasama Orhan Pamuki ette lugenud väga erinevates situatsioonides. Ma olen isegi

Elias Canettit esitanud. Mingeid täiesti ootamatuid asju. Saad proosat esitada ja seda interpreteerida ja seeläbi kirjandust laiemalt populariseerida. See on minu jaoks üha sümpaatsem. See enesekriitilisuse element tuleb sealt sisse. Interpreteerides ja vahendades ja oma kolleegide tööle kaasa aidates ma näen, kuidas tehakse nii palju põnevat ja huvitavat, et mul tekib tunne, kas mul endal on vaja siia veel midagi lisada, kas see on hädavajalik. Ma arvan, et väga paljud loominguilised inimesed on mingil hetkel sellise mõtteni jõudnud, aga mul on see pidevalt nii. Mul on praegu uus romaan pooleli, aga ma tunnen, et hea meelega ei tahakski enam teda lõpetada, ei tahakski teda jätkata, et mulle sobib palju paremini, kui ma tegelen teiste tekstidega. Ükskõik missugused tekstid need on, kas see on tõlkekirjandus, mida ma saan interpreteerida või näiteks arvustustes käsitleda. Ma arvan, et ma olen tegelikult üks väheseid kriitikuid, kes viimastel aastatel on peamiselt kirjutanud arvustusi tõlkekirjandusest. Ma kirjutan eesti kirjandusest üha vähem.

LK: Kas sa ei alustanud just pigem kirjanduse, ja ka tõlkekirjanduse tutvustajana? Kunagi oli sul rubriik *Õhtulehes*, üheksakümnendate lõpus. Tegelikult on ju mingis mõttes hoopis see su algus. Kui nüüd mõelda üheksakümnendate lõpust, siis minu jaoks oli see väga oluline aeg, kui ma hankisin endale peaaegu kõik, mis tundus mulle midagi väärt, ja tõlkekirjandust eelkõige. See oli selline kummaline aeg: sina kirjutasid ja ma mäletan, et näiteks Hasso Krullil oli Eesti Ajas rubriik „Virnast võetud“, ja Vaapo Vaher tegi kirjandussaadet, kus ta minu arust põhiliselt tutvustas tõlkekirjandust. Ma ei tea, palju selliseid kohti ja selliseid inimesi on, kes seda täna teeks.

JK: Hea, et sa sellele tähelepanu juhtisid. Mulle tundub, et seda, millest sa räägid, Krulli ja Vaheri näited ka, sellist pidevust tõlkekirjanduse vahendamisel ja tõlgendamisel enam ei eksisteeri. Ei olegi enam eriti palju kohti, kus seda saaks järjepidevalt viljeleda. Need arvustused tänapäeval on mul ka üsna üksikud ja harvad. See, mida sa meelde tuletasid, oli väga tore: kui mõelda, et aastal 1996 või 1997 tellis *Õhtuleht* mult 6000-tähemärgise arvustuse Albert Camus' „Mässava inimese“ kohta. Kusjuures ma ei tea, kas see arvustus ise midagi väärt on, aga fakt iseenesest paneb praegu õhku ahmima. Kusjuures ma ei taha üldse öelda, et asjad on lootusetult alla käinud, *Õhtulehel* on oma raamatublogi praegugi olemas.

LK: Aga mulle tundub, et see oli üks konkreetne hetk, kus tõlkekirjandus oli esiplaanil. Võib-olla oli see kuidagi seotud ka sellega, et sel ajal oli mingis mõttes algupärandite põud ja impordile keskenduti oluliselt rohkem. Seediti kõike seda, mida järsku oli võimalik endale ette võtta.

JK: Väga hea, et sa seda meelde tuletasid. See on oluline taust, sest ma arvan, et kogu see vajadus tõlkekirjandusest kirjutada ja tohutu vajadus raamatuid

lugeda oli ju tegelikult seotud Eesti Humanitaarinstituudiga, mis meie mõlema arengus suurt rolli mängis. Just sel ajal, kui need Õhtulehe lood ilmusid, käisin ma EHIs ja minu elu üks tipp-sündmusi oli maailmakirjanduse eksami tegemine Rein Rauale. Metsik raamatute neelamine, kohutav lugemine, ikka öö läbi teinekord, hommikuti olid mul silmavalged sageli täiesti punased. See ei ole liialdus. Selline kohutav kirjanduse neelamine, see on oluline.

LK: Ma ei loe enam eestikeelset tõlkekirjandust nii palju, kui ma tegin seda üheksakümnendatel aastatel, ja mul on üks praktiline küsimus, mis mind vahel painab: milleks lugeda eesti keeles tõlkekirjandust, kui algupärane on tihti kättesaadavam ja taskukohasem? Juhul muidugi, kui keeleoskus on olemas.

JK: Siin tulebki mängu sinu ja minu erinev taust. Sina oled ikkagi polüglott, oskad väga paljusid keeli. Mina loen üsna palju soome keeles ja mõnevõrra ka inglise keeles. Aga inglise keeles ma loen ilukirjandust vähem, pigem sellist populaarteaduslikku kirjandust või ka filosoofiat. Aga soome keeles ma loen tõesti palju ilukirjandust või just selliseid raamatuid, mida eesti keeles pole võimalik kätte saada. Ma loen suhteliselt vähe teistes keeltes. Ja minu töö ja kutsumus, minu elu on sügavalt eesti keelega seotud.

LK: Tõlkekirjanduse lugemine on siis lihtsalt osa suuremast tööst kirjanikuna?

JK: Ma olen muuseas alati öelnud, et kirjaniku töö kõige olulisem osa on lugemine. Lugeda nii oma kaasmaalasi kui ka seda, mida kirjutatakse mujal maailmas. Kuna ma töötan eesti keeles ja kasutan sellist eesti keele väga kummalist, aga samas enesestmõistetavat osa nagu eestikeelne kirjandus, siis mul on lihtsalt hädavajalik kogu aeg selle sees püsida või sellega kontakti hoida. Tegelikult ma olen õppinud eesti tõlkekirjandust pidama loomulikuks osaks eesti kirjandusest. See on osalt tingitud võib-olla sellest, et Eesti on väike ühiskond ja tõlkekirjanduse roll on nii suur, aga teisalt ikkagi needsamad tõlked tegelikult hoiavad eesti keelt käigus. Ma olen ka hakanud mõtlema kirjandusest kuidagi ebaromantiliselt, ta ei ole mingi imeasi, vaid lihtsalt teatud keelekasutuse viis. Küll väga intensiivne, huvitav ja rikas keelekasutuse viis. Kuna mina olen valinud sellise keelekasutuse viisi, sellega ma teenin elatist, sellega ma elan ja tegelen, siis on hädavajalik selle sees ja juures olla. Minu jaoks siin ei ole küsimustki.

LK: Ka minul ei ole enam küsimusi. Aitäh vestluse eest.

KIRJASTUSE VAGABUND ELITAARNE SÕNAVABADUS

JOHANNA ROSS, toetudes 2. mail 2016 JOEL SANGAGA peetud vestlusele

Kirjastusest, selle algusest ja lõpust

Kirjastus Vagabund, mis niisuguse nime sai eestvedaja Joel Sanga saapabrändi järgi, tegutses aastatel 1991–2008, andes välja peamiselt esseistikat, filosoofiat, luulet ning mälestusi. Intervjuus Jaak Urmetile on Sang lähemalt valgustanud kirjastuse rajamist, spetsialiseerumist „žanridele, mis ennast ära ei tasu” ning sellistes tingimustes hakkamasaamist.¹ Ettevõtmist nimetab ta seal „ühe mehe värkstoaks” – Sang oli tekstide peamine valija, sage tõlkija ning ainus toimetaja, lõpus tegeles ise ka raamatute küljendamisega. Kirjastuse rajamise tõukena esitab Sang soovi ära kasutada 1970.–1980. aastatel eri kultuuriajakirjades (Looming, Vikerkaar, Keel ja Kirjandus) töötamisel saadud kogemust ning avaldada vabas Eestis niisuguseid asju, mida tsensuur varem ei võimaldanud. Lisada võiks, et kirjastusele eelnes samanimeline kultuurileht, mida 1990. aastal jõudis ilmuda viis numbrit, lisaks üks üksiknumber 1995. aastal.

Joel Sang: *Kõigepealt tuli praegune TEA kirjastuse boss Silva Tomingas minu jutule, et teeks ühe lehe. Tema mõte oli mingi niisugune keeleõpetuse väljaanne. Ma ütlesin, et hea küll, aga siis ma kaaperdasin selle ja keerasin tagurpidi, et teha hoopis üks elitaarne kultuurileht. Sest seis oli väga ähmane – olid Sirp ja Kultuurileht ja mis seal kõik veel oli; ma vaatasin, et peaks tegema hoopis uue kultuurilehe.*

Kultuurileht Vagabund on praeguse pilguga vaadates ilus ja metsik üheksakümnnendate nähtus, mille esimeses numbris avaldasid Eesti Kostabi Šeltsi lõbusad transgressorid Eesti Islamirevolutsiooni nimel oma kurikuulsa „Hüübinud vere manifesti” (mis praeguses poliitilises olukorras omandab uue, varasemast ehk koguni veel pikantsema tähenduse); nendega sõbralikult kõrvuti kirjutasid aga tänased tõsimeelsed isamaalased Tõnis Lukas, Kaarel Tarand ja Lauri Vahtre. Järjepidevust näitab see, et lehe kaastööliste hulgas leidub palju neid, kes hiljem kirjastuse tegevuses osalesid nii autorite, tõlkijate kui ka nõuandjadena: Jan Blomstedt, Jaan Kaplinski, Hasso Krull, Fanny de Sivers, Udo Uibo, Mati Unt; 1995. aasta järelnumbris ka Linnar Priimägi ja Märt Väljataga. Lisaks neile nimetab Sang kirjastuse pidevate tööhoidjatena praktilises asjaajamises toeks olnud Toomas Väljataga ning küljendajat Terje Mäepalu.

¹ Jaak Urmet, Joel Sanga ühe mehe värkstuba. Eesti Päevaleht, 19.09.2003.

JS: Aga Tominga rahakott oli õhuke ja enne, kui leht juured alla ajas, sai raha otsa. Tekkis auk. Ma pikutasin ükspäev ja mõtlesin, et kaubamärk on olemas – hakkaks hoopis raamatuid välja andma. Sel ajal olid väga viljakad tingimused, kui [George] Soros veel siin tegutses. Ta finantseeris väga heldelt, „Avatud Eesti raamatu” sari sai asutatud tol ajal. Kuna filosoofia järele oli suur nõudmine, olid tiraažid ka kõvad. Ütleme, kümme tuhat – see on praegustes oludes kõva. Esimestel aastatel need läksid nagu soojad saiad ja selle arvelt sai anda välja ka eesti raamatuid. Ehkki minu ärimudel oli algusest peale see, et tulebki välja anda ainult niisugust kirjandust, mis ennast ära ei tasu. Siis on õigustatud küsida toetusi. See mudel töötas lõpuni.

Siis läkski lahti. Meie produktsioon oli tagasihoidlik, meil ilmus paar-kolm raamatut aastas. Aga kuna ma olin samal ajal ka Eesti Keele Instituudi teadusdirektor, siis palgas ei olnud küsimus, paari-kolme raamatuga sai ettevõtet ülal peetud.

Vagabund alustas tõepoolest paari-kolme raamatuga aastas (kummalgi esimesel tegutsemisaastal ilmus lausa ainult üks nimetus), kuid hiilgeaegadel avaldati püsivalt seitse kuni üheksa raamatut aastas. Mõni aeg enne kirjastuse sulgemist läks see arv jälle pisut alla, kolme-nelja peale. Omamoodi krutski-na kannab kõige viimane väljaantud teos tõlkes nime „Esimene raamat” (sellest Nadežda Mandelštami tekstist originaalpealkirjaga „Vospominanija” ehk „Mälestused” tuleb allpool rohkem juttu).

Sulgemise puhul on Sanga intervjuuerinud Jan Kaus,² selles vestluses on rohkem juttu teoste valimise printsiipidest ning kirjastuse nišist Eesti raamatuturul. Ettevõtte sulgemise põhjuseks toob värkstoapidaja tühimuse ja väsimuse 17 aastat tehtud tööst. Igal juhul on selge, et „elitaarse kultuurilehe” jätkuna oli kohe alguses kavas elitaarne kirjastus, mis avaldab materjali ainult toimetaja enese kultiveeritud maitsest lähtudes. Selle kultiveeritud maitse üks eelistusi on kindlasti esseistika, Sanga ammusi meelisžanre, mida ta on püüdnud võimaluse piires avaldada ka ajakirja Keel ja Kirjandus lehekülgedel, mille peatoimetaja ta aastatel 2006–2016 oli.

Kataloogis ESTER tehtud otsingust selgub, et oma tegevuse jooksul jõudis kirjastus välja anda 104 nimetust.³ Neist neli on heliplaadid (kolm Riho Sibulalt, üks Tõnu Tepandilt). Järele jääb 101 raamatut, millest 39 on puhtalt eesti materjal, 62 vähemalt osalt tõlkelised. Niisiis on tõlge ülekaalus, kuid mitte väga valdavalt. Eesti algupärandite autoritest on kõige jõulisemalt esindatud Hasso Krull (nii esseistlike käsitluste kui ka luuletustega, koguni eeposega) ja Jaan Kaplinski (luule ja proosaga). Leidub Sanga enese kirjutisi ning tema luuletajatest vanemate August Sanga ja Kersti Merilaasi loomingut valimikke.

² Jan Kaus, Eesti rahvas on raamatute laviini alla uppumas. Sirp, 26.09.2008.

³ Parandasin tulemusi käsitsi, et eemaldada kordused.

Märkimist väärivad veel näiteks Viivi Luige esseekogu „Inimese kapike” (1998), Uku-Ralf Tobi „Minu päevik 2000” ehk Eesti kultuurielu telgitaguste aine line huumorirubriik, mida kirjutas Toomas Kall ajalehes Sirp, fragmente Märt Väljataga niinimetatud sonetimasina toodangust („Sada tuhat miljardit millenniumisonetti”, 2000) või Vaino Vahingu kuulsad päevaraamatud (2006, 2007). Kuid siinse ülevaate põhihuvi on tõlketeosed. Neid peab oluliseks ka Joel Sang ise:

JS: *Vagabund aitas keelelist taset hoida. Vabaduse algusaastad olid kohutavad – mil-liseid tõlkeid ilmus. Algajad lasti teksti kallale ja toimetajaid polnud. Praegu vaatan imetlusega ka subtiitreid filmide alt, kirjutan mõne tõlkevaste endale üles – täitsa heaks on läinud, algaastatel olid need täiesti puised ja mitte-eesti keeles. Jah, ma arvan, et tõlked olid tol ajal tähtsamad. Aga Vagabundi eesti kirjanduse valik ei ole ka halb.*

Erapooletuse huvides olgu lisatud, et mõne Vagabundi tõlke puhul on tähelepanelikud kriitikud esile toonud nii toimetuslikku hooletust kui ka põhimõtetelisi küsitavusi (paarist viimast laadi juhtumist tuleb allpool juttu). Kuid need märkused ei puuduta üldiselt tekstide heakeelsust ja pigem on Vagabundil tõepoolest kvaliteetkirjastuse maine, mille sisuliselt nõudliku tekstivaliku puhul ka vorm palju alla ei jää.

Sang ise tõlkis samuti Vagabundi jaoks raamatuid, kuigi tema peamine roll oli toimetamine. Oma suhet tõlkimisega iseloomustab ta pigem asjalikus vaimus.

JS: *Kõige rohkem olen ma tõlkinud näidendeid, teatrite tellimusel, otse lavale. Näiden-dit tõlkida on küll lõbus, seal elad vaimus kõik läbi. Tavaliselt saad suurema elamuse seda tõlkides kui pärast laval nähes. Vaimusilmas näed seda kõike. Aga ma ei pea ennast põhikutsumusega tõlkijaks. Tõlketeooriasse suhtun ma üsna skeptiliselt. Tean suurt tõlketeoreetikut, kelle enda tõlge oli suur soperdis.*

„Avatud Eesti raamat”

Kõige suurema eristuva kobara Vagabundi väljaannetest moodustavad juba mainitud „Avatud Eesti raamatu” sarja teosed, mida on kokku kolmkümmend nimetust:

Paul Valéry, Härra Teste (1995, prantsuse keelest tlk Hasso Krull)

Jacques Derrida, Positsioonid (1995, prantsuse keelest tlk Hasso Krull)

George Orwell, Valaskala kõhus (1995, inglise keelest tlk Udo Uibo)

Carl Gustav Jung, Tänapäeva müüt. Asjadest, mida nähakse taevas (1995, saksa keelest tlk Mati Unt)

Albert Camus, Mässav inimene (1996, prantsuse keelest tlk Leena Tomasberg)

Joseph Brodsky, Koguja rõõm (1996, koost. Mihhail Lotman, inglise ja vene keelest tlk Joonas Kiik, Piret Lotman, Joel Sang)

Friedrich Nietzsche, Ecce homo. Kuidas saadakse selleks, mis ollakse (1996, saksa keelest tlk Jaan Undusk)

Umberto Eco, Reis hüperrealsusse (1997, itaalia keelest tlk Joel Sang)

Simone de Beauvoir, Teine sugupool (1997, prantsuse keelest tlk Mare Mauer ja Anu Tõnnov)

Gilles Deleuze ja Félix Guattari, Kafka. Väikese kirjanduse poole (1998, prantsuse keelest tlk Hasso Krull)

Michael Walzer, Sallivusest (1998, inglise keelest tlk Märt Väljataga)

Søren Kierkegaard, Kartus ja värin. Meeliülendavad kõned (1998, taani keelest tlk Arvo Alas)

Witold Gombrowicz, Päevaraamat. Poetide vastu (1998, poola keelest tlk Hendrik Lindepuu)

Richard Rorty, Sattumuslikkus, iroonia ja solidaarsus (1999, inglise keelest tlk Märt Väljataga)

Juri Lotman, Semiosfäärist (1999, vene keelest tlk Kajar Pruul)

Gaston Bachelard, Ruumipoetika (1999, prantsuse keelest tlk Kaia Sisask)

Jorge Luis Borges, Valik esseid (2000, koost. Jüri Talvet, hispaania keelest tlk Ruth Lias ja Jüri Talvet)

Sigmund Freud, Ahistus kultuuris. Sealpool mõnuprintsiipi (2000, saksa keelest tlk Krista Läänemets)

Elias Canetti, Massid ja võim (2000, saksa keelest tlk Mati Sirkel)

Ezra Pound, Lugemise aabits (2000, inglise keelest tlk Urmas Tõnisson ja Udo Uibo)

Niccolò Machiavelli, Valitseja; Quentin Skinner, „Machiavelli” (2001, itaalia ja inglise keelest tlk Liisi Erepuu ja Toivo Tomson)

George Henrik von Wright, Filosoofia, loogika ja normid (2001, koost. Jaan Kangilaski, inglise keelest tlk Tiiu Hallap, Jaan Kangilaski, Andres Luure, Bruno Mölder, Veiko Palge, Ene-Reet Soovik, Tõnu Tamme, Anto Unt, Tarmo Uustalu ja Ann Veismann)

Claude Lévi-Strauss, Metsik mõtlemine (2001, prantsuse keelest tlk Kaia Sisask)

Emil Mihai Cioran, Lagunemise lühikursus (2002, prantsuse keelest tlk Leena Tomasberg)

José Ortega y Gasset, Masside mäss (2002, hispaania keelest tlk Ruth Lias)
Max Weber, Võimu ja religiooni sotsioloogiast (2002, saksa keelest tlk Jaan Iso-
tamm ja Henn Käärrik)
Slavoj Žižek, Ideoloogia ülev objekt (2003, inglise keelest tlk Hasso Krull)
Leszek Kołakowski, Religioon. Kui jumalat ei ole olemas (2004, inglise keelest
tlk Joel Sang)
Emmanuel Levinas, Raske vabadus. Esseid judaismist (2004, prantsuse keelest
tlk Kristiina Ross, Kaia Sisask ja Jaan Undusk)
William James, Pragmatism ja elu ideaalid (2005, inglise keelest tlk Märt
Väljataga)

Õieti on selle valimi puhul aga raske öelda, kuivõrd see on kooskõlas kirjastu-
se ideoloogiaga või kuidas eristub sarja ülejäänud väljaannetest. Pigem toimib
jõulise brändina nn marmorsari ise, eristamise teeb veel keerulisemaks see, et
algul sarja ja kirjastuse tegevus suures osas kattus.

JS: *Esimestel aastatel oli see sari peaaegu tervenisti Vagabundi käes. Üle poole selle
sarja raamatutest tuli Vagabundilt. Ei tea, milles asi – võib-olla Märt Väljataga suu-
nas. Või olid teised laisad reageerima.*

*Siin on niisugused imelikud asjad, mis sellesse ritta ei sobi, Valéry näiteks,
mis ei ole väga filosoofiline. Või Derrida, mulle täiesti vastuvõetamatu autor.
Ma kirjutasin Hasso Krulli tõlke rida-realt ümber, ma ei saanud Derridast aru, mis
jama ta ajab, ja Hasso oli üks-üheselt tõlkinud teda. Aga Hasso muidugi keeras tagasi
selle, ütles, et mitte mingil juhul, ja läks siis tema tõlge. Deleuze ja Guattari ei ole sa-
muti absoluutselt minu maitse.*

*Ma oma mõttes kujutasin Vagabundi ette rohkem esseistik kirjastusena. Aga kuna
„Avatud Eesti raamatu” sarjast tuli pakkumisi, kus olid kõvad rahad taga, siis oli patt
neist loobuda. Ja mis ma siis punnin, ega ei saa oma tõde maailmas maksma panna.
Teistel on ka õigus suud pruukida.*

Niisiis ei lähtunud Vagabund siiski ainult ühe inimese maitsest. Eelmises „Tõl-
kija hääle” andes on Kristjan Haljak Atlantise kirjastuse kohta öelnud, et see
on „maitsekirjastus, kahe inimese kirjanduslike eelistuste elegantne peegel”;⁴
kuid Atlantis andis välja kokku 13 nimetust ehk suurusjärgu võrra vähem kui
Vagabund. Suurema hulga puhul pidi järelikult tegema ka teatud mööndusi.

.....
⁴ Kristjan Haljak, Atlantis. Almanahhis: Tõlkija hääl III, Tallinn, SA Kultuurileht, 2015,
lk 103–109.

Sang ise on öelnud, et eriti tõlkekirjanduse puhul võttiski ta sageli kuulda juba mainitud nõuandjate soovitusi,⁵ ja need nõuandjad, Sanga sõbrad ja tuttavad, ongi üldiselt esindatud just „AER”-sarja raamatute tõlkijate hulgas.

See on ka peamine seaduspära, mis sarja nimetuste juures silma paistab; tulemuseks saadud komplekti enese kohta ei oska siinkirjutaja öelda enamasti kui Jan Kaus: „valik on küllaltki heterogeenne, kuigi ajaliselt püsib see enamasti (mõni särav erand, näiteks Niccolò Machiavelli või Friedrich Nietzsche, välja arvata) XX sajandil ilmunu piires”.⁶ Tõepoolest, autorite hulgas leidub kontinentaalseid filosoofe ja analüütikuid, väärikaid klassikuid ja trikstereid (mis muidugi üksteist ei välista), suuri üldistajaid ja kitsal alal nookitsejaid. Mitmekesine on lähtekeelte valik: enim prantsuse keelt, samuti inglise, saksa, vene; kuid ka siinkandis ebatavalisemad taani, poola, hispaania, itaalia. Toimetaja väitel ei olnud see siiski taotlus omaette, teoseid valiti ikkagi sisu järgi. Ehk näitab see kirevus, et vast vabanenud riigi filosoofiakirg ei diskrimineerinud kultuuriliselt, oli avatud mitmete keeleruumide suunas.

Ainsaks naisautori teoseks Vagabundi „AER” väljaannete hulgas on Simone de Beauvoiri „Teise sugupoole” osaline tõlge. Toimetaja sõnul jäeti välja puhtalt lokaalset, prantsuse materjali käsitlevad peatükid, kuna raamat oli isegi mahukas; retseptioonis on siiski kriitiliselt osutatud, et kärpeid on tehtud ka peatükkide ja koguni lõikude siseselt ning nende ohvriks on langenud mõned sisuliselt kõnekad teemad.⁷ Väljaandmise algatus tuli Mati Undilt, kes andis Sangale tutvumiseks raamatu soomekeelse versiooni (ilmselt kinnitab see kritiseerijate kahtlust, et kärpimisel on eeskujuks olnud mõni teine tõlge, kuna 1980. aastal ilmunud Annikki Suni soomendus on tõepoolest lühendatud). See 1949. aastal esmailmunud naisuurimusliku mõtte absoluutne klassika ja tüvi-tekst, millele muuhulgas omistatakse tihti esmakordset eristust bioloogilise ja sotsiaalse soo vahel, ei vaja lähemat tutvustamist. Olgu siiski kinnitatud, et ka eestikeelne lühivariant on mitmekülgne, tänapäeva mõistes vaieldamatult interdistsiplinaarne käsitlus: kõneldakse bioloogiast – näiteks ebastabiilsest kaltsiumi ainevahetusest –, kultuurilistest müütidest, lastekasvatusest ning individuaalsete naiste konkreetsetest probleemidest „süngetes günaikeionites” nagu bordell või väikekodanlik kodu. Kindlasti leiab iga lugeja ka midagi, mille peale solvuda ning millele vastu vaielda.

Muide, de Beauvoiri teosel nagu ka mõnelgi teisel puudub saatesõna. See

⁵ Jan Kaus, Eesti rahvas on uppumas raamatute laviini alla.

⁶ Samas.

⁷ Marek Tamm, Miks naine on teine? Vikerkaar, 1997, nr 12, lk 90–93; R. Põldsaar, Identiteedi keerdkäigud: Simone de Beauvoiri „Teine sugupool” eestikeelses tõlkes. Ariadne Lõng, 2003, nr 1-2, lk 65–71.

ei ole vististi programmiline otsus tuua lugeja ette üksnes tekst tema puhtas ilus, kuivõrd teinekord on mingi konteksti loov kirjutus ikkagi olemas. Kuid puudumise puhul on sellest igal juhul kahju – kas või sellepärast, et oleks huvitav näha, kuidas saatesõnastatuks üht või teist teksti 1990. aastate Eestis. Mingit aimu annab see, et kuigi juba viidatud tõlkekriitika oli loomult poolehoidev, iseloomustatakse kaasaegses vastuvõtus de Beauvoiri ka näiteks „eidena kaevul”⁸ ning teost ennast tutvustatakse kui „Sartre’i armukese raamatut naisest”⁹.

„Luukamber”

Teise kobara moodustab „Luukambri” sari, kus on ilmunud üheksa teost ja mis ongi tagasivaates ehk Vagabundi kõige silmatorkavam „bränd”, kuigi sarja ilmumise ajal kõneldakse pigem teenimatult väikesest vastukajast. Morbiidse nimega sari koondab eneses mälestusi XX sajandi kuulsamate repressiivsete režiimide all elanuilt. Esindatud on tänaseks prototüübi seisusse tõusnud koondu slaagrimälestused, sealhulgas selle žanri klassik Primo Levi („Kas see on inimene. Hingetõmbeaeg”, 2004, itaalia keelest tlk Maarja Kaplinski ja Mailis Põld), kuid ka talle mõnes mõttes antipoodne Roman Frister („Müts”, 2005, inglise keelest tlk Kristiina Kivil). Hitlerliku režiimi eest põgenemisest jutustab Isaac Bashevis Singeri „Eksinud Ameerikasse” (2003, inglise keelest tlk Udo Uibo). Teljeriikide poolelt valgustab Teist maailmasõda veel itaalia reporter Curzio Malaparte („Kaputt”, 2005, itaalia keelest tlk Mailis Põld). Itaalia keelest tõlkijat Mailis Põldu toob Sang muide eraldi esile kui head leidu kirjastuse tegutsemise ajast. Sarja ülejäänud teosed kõnelevad elust Nõukogude Liidus selle tekkimisest kuni lagunemiseni: Nina Berberova „Kassi hing” (2007, vene keelest tlk Doris Kareva ja Andres Langemets), Dmitri Šostakoviitši „Tunnistus” (2002, koost. Solomon Volkov, inglise keelest tlk Liisi Erepuu), Nadežda Mandelštami „Esimene raamat” (2008, vene keelest tlk Vilma Matsov), Galina Višnevskaja „Aeg ja elu” (2006, vene keelest tlk Vilma Matsov), Anatoli Tšernjajevi „1991. aasta. NSV Liidu presidendi abi päevik” (2006, vene keelest tlk Udo Uibo).

„Luukambrit” peab oluliseks ka Vagabundi looja ise.

⁸ Andres Langemets, Ajaloolise emasaajaõpetuse klassikat. Looming, 1997, nr 10, lk 1432–1434.

⁹ A. Karjatse, Üks naine otsis oma kohta elus. Sartre’i armukese raamat naisest. Õhtuleht, 29.09.1997.

JS: *See on mulle kõige südamelähedasem, seal on häid asju ilmunud. Seda sarja ma oleks jätkanud, kui oleks jätkanud kirjastustegevust. Aga sellega oli ka see häda, et süües kasvab isu, tahad kogu aeg ikka paremat ja paremat. Valimine muutus üha raskemaks – seal olid juba nii head asjad, näiteks Frister, mille soovitas Viivi Luik.*

Minu lemmikžanr on essee ja selles sarjas avaldatu on samuti poolesseistlik ilukirjandus.

Niisiis rõhutab Sang ka nende mälestuslik-elulooliste tekstide puhul esseistlikku komponenti. Pigem on „Luukambri” tekstid siiski üsna puhas memuaristika, laiema joonega mõtisklusi seal muidugi leidub, kuid mitte enam kui elulookirjanduses tavaliselt. Sarja olemasolu võikski suures plaanis siduda üldise mälestuskirjanduse lainega, kuigi sari tõuseb tõepoolest esile tiheda sõela ja kaasahaaravate tekstide poolest. Vagabund ei olnud kaugeltki esimene, kes Eestis koonduslaagrimälestusi kirjastas, kuid sarjadele omaselt on sellise kimbuna väljaantud teosed kõige märgatavamad.

Siin on naisautoreid jällegi rohkem – üheksast teosest kolm, nii et osakaal on siiski naiste kahjuks (1 : 2), seda aga mitte niipalju kui kogu Vagabundi toodangus üldiselt (kõigi avaldatud nimetuste peale kokku leidsin kaheksa naisautori raamatut, mis teeb suhteks ligikaudu 1 : 13). Viidates jälle Simone de Beauvoirile: „On ju teada, et naine on lobiseja ja paberimäärija; ta puistab südant vestlustes, kirjavahetustes ja päevikutes. Kui naisel on natukenegi auahnust, hakkab ta mälestusi kirja panema ...” („Teine sugupool”, lk 469). „Nad kirjutasid oma surnud meestest, kes ei saanud ise kirjutada enam,” ütleb toimetaja Sang ise meie vestluses „Luukambri” naisautorite kohta tõrjuvalt. Kuid see kehtib üksnes Nadežda Mandelštami kohta, kes dokumenteerib abikaasa Ossip Mandelštami arreteerimisi, elu asumisel ning surma vangilaagris. Sealjuures on N. Mandelštam ise väga teadlik oma kõrvalosast „kodukolde hoidjana”, toob alailma välja naiste ja meeste erinevaid rolle poliitiliste mullistuste keerises ning kommenteerib neid poolirooniliselt. „Pesulaohoidja mees vaidles alatasa plüüskardina taga elava marksistiga. Nad olid laialisaadetud parteide jäänused, nende perifeeria, ja vaidlus oli alanud veel tsaari ajal põranda all. Naised tegelesid rohkem majapidamise ja tööga kui vaidlemisega ning igatsesid ilmselgelt oma lapsi” (lk 58).

Ülejäänud kahe raamatu puhul on ka keskseks teemaks siiski vaieldamatult naised ise – ja mitte lihtsalt naistegelased, vaid diivad, heroïnid, saatuslikud naised. Need tekstid ei ole tänapäeva vaimus „soorolle dekonstrueerivad”, vaid võtavad viimast just nimelt neist rollidest, muustritest ja arhetüüpidest, mille kaudu kultuur traditsiooniliselt naiselikkust ehitab. Õieti ei dekonstruee-

ri nad midagi, ka mitte loo jutustamist ennast. See aga ei tähenda, et jutustustes ei leiduks üllatavaid pöördeid või rõhuasetusi.

Nina Berberova ei ole kirjutanud mitte iseenesest, vaid Maria Zakrevskaja-Benckendorff-Budbergist, pisut ka Eestiga seotud kultuuriloolisest isikust, kelle puhul armastatakse esile tuua peamiselt tema kuulsaid armukehi. Berberova kõrvaltpilk jätab kohati mõru mulje, kuigi see mõrudus laieneb peale Muraks nimetatava peategelase ka teistele kujutatuile. Mulle oli sümpaatsem Galina Višnevskaja minajutustus oma karjäärist ooperilauljana, kus oluline koht on pildikestel Moskva Suure Teatri telgitagustest Nõukogude ajal. Neid kirjeldab Višnevskaja paksudes värvides, varjamata nõrdimust selle üle, et artistidesse ei suhtunud piisavalt aupaklikult ning inimväärseid mugavusi võis välja teenida ainult tallalakkumisega. Niisugust tõelist nõukogude õukonnaelu võiski kogeda ilmselt ainult Venemaal, Eestisse see nii värvikal kujul ei ulatunud. Iseennast profileerib jutustaja ühtaegu Kunstniku ja Naisena, ühendades need rollid sundimatult, näiteks kui on vaja end välja keerutada KGB agendiks värbamisest (tõsi, edutult): „Mul on nõnda närvesööv töö, olen laulja, satun sageli hüsteerikasse, räägin unes ja olen väga hajameelne ...” (lk 125). Višnevskaja raamat on vaimukas lugemine ja ei mõju jutustaja elaanu tõttu ülearu süngelt, hoolimata kirjeldatud traagilistest sündmustest.

Kui sooküsimusest edasi mõelda, kipub esseistikas – Vagabundi kirjastuse prioriteetseimas žanris – naisautoreid olema krooniliselt vähe. Kohalikus mastaabis torkab see silma näiteks siis, kui vaadata Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali auhindu läbi aastate: 1994. aastast alates on esseistika vallas preemia pälvinud ainult kaks autorit, Maie Kalda (2000) ja Anne Lange (2015), ka nominentide hulgast leiab naisi teistest kategooriatest vähem. Tänapäevane eluloo uurimine jällegi seondub pigem feminiinsusega: Eesti Kirjandusmuuseumi juures tegutseva Ühenduse Eesti Elulood eestvedajad on naised, ka vaadeldud on nad elulugusid tihti just soolisest, eriti naisperspektiivist. Nii võiks spekuloida, et memuaristika on justkui naisautorite tagauks mõtteluku, soorollipärane žanr, milles väljendada oma maailmanägemust, arusaamu ja veendumusi.

Sillad Soome ja mujale

Kolmas kokkuhakkav kobar Vagabundi väljaannetes on Soomega seotud teosed, sealhulgas nii luulet, kirjanduslugu kui ka kultuuriuurimust, kokku üheksa tükki. Need on Jan Blomstedti esseekogud „Kosmopoeetika” (1996, tlk Joel Sang ja Kajar Pruul) ning „Salamets” (2001, tlk Joel Sang), Kai Laitise „Soome

kirjanduse ajalugu" (1994, tlk Piret Saluri ja Ruth Mirov), Märt Laarmani kakskeelne „Kylmad rubaiid. Kylmät nelisäkeet" (1996, soome keelde tlk Anna-Maija Raittila), Georg Henrik von Wrighti esseekogu „Minerva öökull" (soome ja rootsi keelest tlk Jaan Kaplinski, Ülev Aaloe, Jaan Kangilaski, Joel Sang), Ly Seppeli ja Andres Ehini koostatud ja tõlgitud kogumik „Kaarsild. Soome luulet 1920–50" (1997), Arto Melleri „Printsess Hysteria" (1998, tlk Joel Sang), Max Jakobsoni lähiajalookäsitlus „XX sajandi lõpparve" (2005, tlk Joel Sang ja Maimu Berg) ning Hannele Koivuse müüdiuurimus „Madonna ja hoor" (2008, tlk Kristina Pai).

Igasuguse jutu teadlikust Soome silla ehitamisest löikab Sang küll läbi, erist hingesugulust põhjanaabritega ta eitab ning tema sõnutsi on kõik olnud pigem juhuslik.

JS: *Soome luulega tuli Ehin, tal oli juba valmis tõlgitud, see polnud minu tellitud. Laitise asja oli Piret Saluri juba ära tõlkinud, see tähendab, mult tellis ta sinna luuletõlkele. Autorite arvu järgi ei ole keegi nii palju soome luulet tõlkinud kui mina – sadu autoreid, mõnelt kolm rida, mõnelt kümme rida. Arto Melleri oli mul enda lemmik. Koostas kunagi Eesti Raamatule kogumiku, „Kümme nüüdissoome luuletajat"¹⁰, ja siis ma tuhnisin kogu soome luule läbi ja Arto Melleri hakkas mulle meeldima. Sinna väikesesse antoloogiasse ma teda ikka tõlkisin, siis tõlkisin veel natuke juurde ja see sai omaette raamatuna välja antud. Max Jakobson meeldis mulle endale, väga laia silmaringiga ja tark mees. Von Wright – ka jälle hea esseist. Nemad on mõlemad ka rootslased rohkem.*

Siia võikski lisada veel riigirootslase Horace Engdahli esseekogu „Üksilduse poliitika" (1998, rootsi keelest tlk Ülev Aaloe), mille tekstivalikut Engdahl ise kommenteerib muide nii: „Kui sinna valitud esseedel ja peatükkidel üldse midagi ühist on, siis see, et need on kõige raskemad."¹¹ Igatahes hakkab Põhjala liin siiski silma ja muutub osaks Vagabundi kuvandist. Ülejäänud vahendused tunduvad lähtekultuuri poolest juhuslikumad. Kahe Jaan Kaplinski tõlkega on esindatud hiina suund: taoismi põhitekst, Laozile omistatav „Daodejing" (2001), millest oli eesti keeles varem avaldatud pisut erineval versioonil põhinev Linnart Mälli tõlge (1979); ning „Mitu suve ja kevadet", luulet ja märkmeid Kai Pu Linilt ja Su Dong Polt (1995), mis sisaldab õieti ka Kaplinski enese tekste. Samasugune autoriluule ja tõlgete kompilatsioon on Indrek Hirve „Kuu vari" (1992).

Väärika koosluse moodustavad neli suurnimede luulekogumikku: François Villoni „Testament" (1997, koost. ja prantsuse keelest tlk Joel Sang, tlk Ain Kaa-

¹⁰ Kümme nüüdissoome luuletajat. Koost. Joel Sang. Tallinn, Eesti Raamat, 1991.

¹¹ Gerda Kordemets, Kirjanduse hääl. Õhtuleht, 27.05.1998.

lep, Udo Uibo, Emil Urbel, Linnar Priimägi, Märt Väljataga, Johannes Semper, Urmas Tõnisson), Federico García Lorca „Mu kätes on tuli“ (1997, koost. ja hispaania keelest tlk Ain Kaalep), Rainer Maria Rilke „Duino eelegiad“ (2005, saksa keelest tlk Mati Sirkel), Bertolt Brechti „Luulet“ (2007, koost. ja saksa keelest tlk Märt Väljataga, tlk Ain Kaalep, Maarja Kangro, Jaan Kross, Kersti Merilaas, August Sang, Debora Vaarandi). Villoni ja Rilke kogud on paralleeltekstilised. Kurioosse hiliskeskaegse prantslase „Testamendi“ järelsõnas paljastub muide ka huvitav tükike tõlkelugu, mille Joel Sang on sõnastanud üsna salvaval kujul:

„Käesolevast raamatust. Kui mõte sündis, sai tehtud kaupa Indrek Hirvega, kes oli nõus tõlkima üksi suurema portsu Villoni värsse. Ilmselt aga ei osanud Vagabund Poeti nõutava hardusega kohelda: Hirv ütles kokkuleppe üles, tagastas käsiraha ega andnud luba kasutada juba ajakirjanduses ilmunud tõlkeid. Sellest on muidugi kahju, sest Hirv tuli Villoni nõudliku värsiga päris hästi toime. Samas on asjal ka omad head küljed. Arvestades Villoni rollimänge ja stiilikirevust, tuleb ehk isegi kasuks, et tõlkimine sai ette võetud talgutööna. Vaevalt on Eestimaal nii laia amplituuda tõlkijat, kes üksi kogu Villoni kataks“ (lk 74).

Üksiknimetustest esindab ilukirjanduslikku proosat veel Stanisław Lemi ulmeteos „Ijon Tichy kosmoserändude päevikud. Ijon Tichy mälestused“ (2003, poola keelest tlk Olev Jõgi, Jaan Kaplinski ja Hendrik Lindepuu). Tegu on lugude valimikuga, millest mõned tekstid on varem ilmunud Loomingu Raamatukogus 1962 ja 1967. Muide leidub Ulmekirjanduse Baasis arvustus, mis vihases toonis heidab kirjastusele Vagabund ette poliitkorrektsust:¹² uuest valikust on välja jäetud mõned religiooni ja kapitalismi pilavadi satiirilised lood, missugust teguviisi peab küsitavaks ka n-ö ametlik arvustus.¹³

Vagabundi kirjastatud on veel Stendhali „Enesekeskseid mälestused“ (2002, prantsuse keelest tlk Kaia Sisask), George Sorosi „Globaalse kapitalismi kriis“ (1999, inglise keelest tlk Maarja Maasikas), Simon Blackburni „Oxfordi filosoofialeksikon“ (2002, inglise keelest tlk Bruno Mölder ja Märt Väljataga), Joachim Ernst Berendti „Jazziraamat“ (1999, saksa keelest tlk Joosep Sang). Aastal 1994 on Vagabundi nime alt välja antud ühe Keele ja Kirjanduse Instituudi korraldatud konverentsi teesid.

Kokkuvõttena: Vagabund oli nišikirjastus, kuid Eesti mastaabis siiski suur nišikirjastus, mis hakkas kirjastusväljal silma torkama ning mille amplituud oli

¹² <http://www.dcc.ttu.ee/andri/sfbooks/getrets.asp?Raamat=52634>.

¹³ Jüri Kallas, Stanisław Lem. Ijon Tichy kosmoserändude päevikud. Ijon Tichy mälestused. Eesti Ekspress, 18.05.2003.

laiem üksnes „värkstoja juhataja” enese maitsest. Värske Eesti Vabariigi lääne mõtte järele janunevatel algusaastatel aitas Vagabund sisse seada „Avatud Eesti raamatu” sarja, mis tegutseb jõuliselt tänapäevani ning on välja andnud varsti juba 200 raamatut. „Luukambri” sari jäi küll lühikeseks, kuid koondas kokku ja tõi esile häid ja huvipakkuvaid mälestusteoseid. See kinnitab taas, et vähemalt mõtteloo puhul on sarjad väga kasulikud ning muudavad väljaantu märksa nähtavamaks. Üksiknimetustena välja antud esseistika kipub rohkem varju jääma, ilukirjandus paistab suurte nimede toel paremini hakkama saavat ka omal käel.

Vagabundi nišši sel kujul tänaseks päriselt taastäidetud ei ole. Kirjastuse Varrak üsna sarnases stiilis valikuga sari „Ajalugu. Sotsiaalteadused”, mida Joel Sang ka mitut puhku kiitnud on, lõpetas isegi veidi enne Vagabundi. Tugev tõlkeline mõtteloosari on näiteks alates 2011. aastast ilmuv „Gigantum Humeris” Tallinna ülikooli juures, ülikoolisarjana lähtub see aga rohkem kui Vagabund akadeemilistest vajadustest ja trendidestki. Esseistikat avaldavad sarjad keskenduvad pigem kohalikule materjalile, nagu kirjastuse Ilmamaa tohtu ja ennekõike vanema materjali massilisele taaspublitseerimisele orienteeritud „Eesti mõttelugu”, või selle kõrval kääbuslik „Kaasaegne mõte” Tartu ülikooli kirjanduse osakonna juures (mis sisaldab küll ka paari tõlke-teost). Ning ilukirjandust sellised temaatilised sarjad muidugi sekka ei avalda. Belletristikat ja esseistikat kombineerib vana hea Loomingu Raamatukogu, mille valik aga kindlasti ei anna edasi mingit kitsast maitse-eelistust või programmi, vaid mille eesmärgiks, vastupidi, ongi vahendada võimalikult eripalgelisi ja eri päritolu välisautoreid.

Oleks kahtlemata tore, kui keegi jälle niisuguse värkstoja pidada võtaks, seda enam, et puudust pole praegu mitte niivõrd ilmuvatest nimetustest kui usaldusväärsetest juhistest neis orienteerumiseks. Kuid päris sama nägu ei oleks see kindlasti.

SEITSE KÜSIMUST EESTI KULTUURKAPITALI 2015. AASTA TÕLKE- KIRJANDUSE AUHINNA NOMINENTIDELE

Eesti Kultuurkapitali tõlkekirjanduse žürii koosseisus Kersti Unt (esimees), Triinu Pakk ja Piret Saluri valis 2015. aasta eestikeelse tõlke auhinnale kandideerima järgmised tõlkijad ja teosed:

- * Lauri Eesmaa – Péter Nádas, „Mälestuste raamat“
- * Krista Kaer – John Banville, „Surilina“; Angela Carter, „Verine kamber“
- * Maarja Kangro – „Giacomo Leopardi valitud teosed“; Hans Magnus Enzensberger, „Titanicu põhjaminek“
- * Kalle Kasemaa – „Kuningate ülevus: Etioopia rahvuseepos“; Magdeburgi Mecht-hild, „Jumaluse voogav valgus“ ja Meister Eckhart, „Eristamise kõned“; Iraadž Pezeškad, „Minu onu Napoleon“; „Mišnatraktaat „Sabat“ (Šabbat)“
- * Jüri Ojamaa – Vladimir Voinovitš, „Sõdur Ivan Tšonkini elu ja ebatavalised seik-lused“, II–III kd
- * Triin Tael – Tan Twan Eng, „Õhtuste udude aed“

KERSTI UNT ja PIRET SALURI esitasid nominentidele seitse küsimust.

Kuidas valite raamatu tõlkimiseks? Kas teete seda ise?

Lauri Eesmaa: Mul on seni ilmunud ainult kolm pikemat tõlget ning nagu alustava tõlkija puhul ikka on nende ilmumise taga olnud suuremal-vähemal määral mu enda tegevus. Nii et jah, olen kõik ilmunud teosed, paar ilmutavat raamatut ja peaaegu kõik lühemad tõlketekstid valinud ise, teinud teostest tõlkeproovi, et katsetada autori keele sobivust, kirjutanud tutvustuse ning käinud seejärel omamoodi müügimehena neid kirjastustele pakkumas. Mis tundub mulle kirjanduste puhul, mida Eestis kuigi järjekindlalt ei avaldata ja mis kirjastajatele tihtipeale keelebarjääri taha jäävad, täiesti loomulik tegevus. Esimene romaanitõlge, Attila Bartisi „Rahu“, ilmus 2009 Eesti Keele Sihtasutuses justkui poolkogemata, ent välja ta tuli ja selle üle oli hea meel. Teise, János Térey mahuka värssdraama „Lauamuusika“ smugeldasin Ungari Instituudi projekti, mille raames püüti tutvustada Ungari uuemat näitekirjandust; Eesti Teatri Agentuur avaldas selle näidendi poola-ungari draamakogumikus. „Mälestuste raamatu“ puhul sattusin ise kirjastajaks, nüüd äsja tuli aga lausa üks pakkumine kirjastuselt!

Kõige üldisemalt öeldes püüan valikutes lähtuda sellest, mis Eestis ilmub ja

toimub, ja pakkuda sinna midagi juurde. Häid ja ses mõttes tõlkimist väärivaid teoseid on ju igas kirjanduses õige palju, kõnetavus paistab olevat märksa kontekstitundlikum kriteerium. Ja see kõik ei ütle veel midagi raamatu väljaandmis- ja müügivõimaluste kohta. Ilmselt nagu paljud teisedki tõlkijad, alustasin oma tõlkeotsingutega (lihtsalt lugemise jätkuna) pigem kirjanduse äärealadelt, olin kindel, et üldiselt võiks tõlkida ainult nüüdiskirjandust, sest see on näiliselt kõige aktuaalsem, veidi justkui pelgasin suuri autorinimesid, ning seejärel olen liikunud vaikselt kesktee poole ning nüüd peatunud põhiliselt Ungari seitsmekümnendate-kaheksakümnendate uuendusmeelse kirjanduse juures, kust on ammutada oi kui palju ja kus näikse minu jaoks praegu kokku jooksvat nii vaimukuse, kõnetavuse kui ka ungari-eesti tõlkeloolise loogika joned.

Krista Kaer: Jah, valin ikka ise. Olen selles mõttes ilmselt eriolukorras, sest töötan kirjastuses.

Maarja Kangro: Mul on vähemalt viimased kümme aastat olnud õnn valida tõesti kõik tõlgitavad raamatud ise. Muidugi kaalun ma teost valides ka seda, kas sel on nii suur kaal ja kõlapind, et selle tõlkimist on nõus finantseerima meie kulka ja ehk ka teose lähtekultuur. Esimene kriteerium on mõistagi see, kas teos mu enda meelelaadiga haakub ja mind ideede või stiiliga inspireerib. Ja kas tekib see tunne, et vaat neid mõtteid ja ütlemissviise tahaks teistega jagada.

Kalle Kasemaa: Enamasti olen valinud tõlgitava raamatu ise (nt Magdeburgi Mechthildi „Jumaluse voogav valgus“, samuti Meister Eckharti „Eristamise kõned“; siin tahaksin märkida, et olen tõlkinud ka Eckharti „Jumaliku lohutuse raamatu“, aga austusest õpetaja vastu pakkusin trükis avaldamiseks Johannes Esto Ühingule Uku Masingu tõlget, mis ilmus 2005). Mõned tõlked on tehtud tellimustööna, näiteks sel aastal nomineeritud Iradž Pezeškzadi „Minu onu Napoleon“ ning David Grossmani „Maailma otsa“ (Varrak 2014).

Jüri Ojamaa: Ausalt öeldes ei ole enam kuigivõrd jõudu ja võimalust ise tõlkimiseks teoseid otsida, mõnikord on kirjastused pakkunud välja paar teost ja siis olen tõesti neist ühe valinud. Ega see valimine kerge töö ei ole, mul on tulnud omal ajal toimetusi juhtides sellega õige intensiivselt tegelda, aga muidugi olid siis informatsiooni allikad ja ligipääs neile hoopis teistsugused.

Triin Tael: „Õhtuste udude aia“ pakkus mulle tõlkimiseks Varraku kirjastus. Peatoimetaja Krista Kaer on see, kes kunagi mu tudengipõlves mu tõlkimis-

unistust tõsiselt võttis ja proovitööd pakkus. Varrakuga olen seitsaadiki tiheidalt seotuks jäänud. Krista aimab, mis võiks mulle jõukohane olla ja meeldida. Nii oli ka „Õhtuste udude aiaga”.

Miks valisite tõlkimiseks just selle teose?

Lauri Eesmaa: Kui uskuda Susan Sontagi sõnu, et Péter Nádas'i „Mälestuste raamat” on 20. sajandi lõpukümnendite maailmakirjanduse võimsaim romaan, siis võiks ju öelda, et oli ainult aja küsimus, millal see teos ka eesti keeles ilmub. Lihtsalt kartsin, et selle tõlkimise võimalus avaneb mul alles saja aasta pärast.

„Mälestuste raamatu” juures lummas sedavõrd palju asju, et ei teagi, kust otsast alustada, ilmselt seisnebki selle võlu teose kompleksuses, läbitõotatuses ja haardes ükskõik millisel tasandil, teemade käsitluslikus ja kirjutuslikus vabaduses. Nádas hakkas romaani kirjutama 1973. aastal (ta oli siis kõigest 30aastane!) ehk ajal, kui ta suurepärase lühiromaan „Ühe perekonnaromaani lõpp” (1977, e.k 1990, tlk Leidi Veskis) polnud juba mitme aasta jooksul saanud avaldamisluba ega paistnudki, millal seda anda suvatsetaks. Ja mitte liiga praktilise mõistuse ja samas oma võimekust tundva loomuse reaktsioon sellises situatsioonis võikski ju olla: võtan suurelt ette, eiran ajastu ja võimurite absurdset tahet. Teos on stilistiliselt täiuslik kodanlik punktetu realsotsialismi olustiku vastu, ainult et traditsioonilise kodanluse jaoks vägagi ebamugavate küsimusepüstitustega. Kõlab neetult suurelt, ent Nádas on võtnud vaatluse alla kogu senise õhtumaise romaanikirjutuse traditsiooni ja nii pole mingi ime, et teose ühe liini prototüübiks on noor Thomas Mann, kodanlase musternäide ja Nádas'i noorpõlve õpetajakuju, kellele ta hiljem heitis ette pelka stilismi ja pinnapealsust inimese kujutamisel, soovides enda romaanis esile tuua Manni teoste põhjal kujutluses kujundatud pildi sellest, millest Mann ja õhtumaine kirjandus tema sõnul vaikivad (ja romaani läbivat läbinägelikkust iseloomustab, et pildi paikapidavuses sai Nádas veenduda alles tunduvalt hiljem, seitsmekümnendate lõpust alates ilmunud Manni päevikuid lugedes).

Romaani põhiteemadeks võiks nimetada lähedust ja eneseotsingut teise teisesusest, alussituatsiooniks aga seda, kui üks inimene vaatab teisele silma. Ent romaani eripära on see, et Nádas hoiab kõiki teemasid käsitledes rõhutatult pilku inimese kehalisusel ja meelelisusel kõige laiemas mõttes – see on see kuulus Nádas'i ihukeel, mis on ühtviisi meisterlikult välja töötatud nii sisuliselt kui ka vormiliselt. Esimesel lugemisel olin vaimustatud, kuivõrd kaugelt oli Nádas suutnud minna lapsepõlve ja selle meelelise avatuse kujutamisel, ja ma ei tea autorit, kes oleks puudutuse fenomeni sedavõrd täpselt kirjeldanud. Loo-

mulikult jõuab ta siin kirjelduskeele piiridele ja kompleksse inimesekäsitluse juures paradoksidesse, ent ta kasutab neid meisterlikult ära, otsib peegelduste, antiikmütoloogia ja -filosoofia, keelest kumavate vanade tunnetusviiside jne abil teed edasi, romaani otsingulisus on kindlasti üks teose kõige köitvamaid külgi. Ja selle kõigega liitub veel keeleline ja vormiline bravuur, teose keel ja vorm teevad peegelduste, rütmide, kõlade, süntaksi, etümoloogiliste, meeleliste jne kihistustega kord vedades, kord ilmestades kongeniaalselt kaasa kogu romaani temaatilise poole, Nádas tematiseerib meelelisuse ka lugemistajus. Lõppkokkuvõttes kujuneski tõlkimisel kõige suuremaks raskuseks see, et tema keerukatest lausetest – ja lause tähendab siin lõiku, Nádas ütleb, et proosa algab ümaraks vormitud lõikudest ja nendevahelisest rütmist – saada kätte teatav lihtsus: romaani võib küll täiega sukelduda, aga samas on sellel ka üks vägagi kerge ja kiire lugemistasand, millega tuleb tõlkijal samuti arvestada, „Mälestuste raamat“ pole kaugeltki kontimurdev lugemisvara.

Aga tühja sellest tõlkimistahtest, kui seda realiseerida ei saa. Ja siin ei suuda ma ikka veel uskuda, kui palju mind selle juures usaldati ja toetati. Olen väga tänulik Euroopa Liidu tõlketoetuste programmile, mis erinevalt tavapraktikast toetas tegelikkuses mitte veel eksisteerivat kirjastust, autorile ja tema agendile, kes lubasid teose vähe kogunud tõlkijale tõlkida ja kirjastada, toimetaja Triin Kaalepile, kes tuli asjaga kaasa hoolimata lühikesest tähtajast, Krisztina Lengyel-Tóthile, kes selgitas tõlkimiseks raskeid kohti, ja ühele kallile inimesele, kes aitas mul konkursil osaledes jätta mulje, et mul on üldse raha teose väljaandmiseks. See oli üks paras avantüür.

Krista Kaer: Olen John Banville'i ennegi tõlkinud ning hindan väga kõrgelt tema stiili, mängu identiteedi ja maskidega ning kuiva huumorit. Iga tema raamat on paras proovikivi. Et „Surilina“ on osa triloogiast ja ma olin triloogia esimese raamatu juba tõlkinud, oli järgmise võtmine üsna loomulik.

Maarja Kangro: Olin nomineeritud Enzensbergeri „Titanicu põhjaminekuga“ ja Leopardi „Valitud teostega“. Viimase raamatu panin ma ise kokku, valisin sinna Leopardi 15 tuntumat *canto*'t ja 11 proosapala, millele autor ise andis nimeks *opereette morali*. Itaalia klassikult oli meil varem raamatuna ilmunud vaid mu enda tõlgitud väike mõttekogumik („Mõtted“, LR 2008); et luule- ja proosaraamat puudusid, tundus tõsine kultuuriline puudujääk. Aga ka Leopardi üliskeptilisse mõttemaailma oli mõnus sisse elada. S.t enne ikka olin juba sisse elanud ja oma hinges teatava vastukaja leidnud, kui tõlkima hakkasin.

Enzensbergeri „Titanic“ on tõesti võimas raamat, tänapäeva eepos, samuti mõnusalt skeptiline maailmalõppude käsitlus. Enzensbergeriga tunnen ma

veelgi suuremat hingesugulust (ja ka teda olen ma varem tõlkinud, kahe raamatu jagu). Titanicu-raamatut tõlkisin terve aja kadedustundega – tõlgid ja mõtled, kuramus, miks ma olen selle tõlkija ja mitte autor. Ma vist pole ühegi tõlgitava autori peale varem nii kade olnud.

Kalle Kasemaa: Juhin tähelepanu, et 2015 ilmus minult veel üks tõlge: Šolem Aši „Oru laul” (Loomingu Raamatukogu 12–14). Miks valisin tõlkimiseks just selle teose? Esiteks sellepärast, et jidišikeelne kirjandus on Eestis juba mitme klassiku teoste kujul esindatud, nagu Šolem Aleichem, Jitshok Leib Perets, Isaac Bashevis Singer, Israel Joshua Singer. Kuid Šolem Aš pole oma positsioonilt sugugi väiksem „klassik”, ning omal ajal oli ta enim tõlgitud jidišikeelne autor. Šolem Aši mahuka loomingu peateoseks on mu meelest kahest noorest jutustav ajastutrilooogia „Enne veeuputust”, mille esimese köite tegevus toimub 1910. aastate alguses Peterburis; teises köites jutustatakse I maailmasõja aegsest Varsavist, kus neil aastail elab peategelasest noormees. Kolmas köide, masendavalt realistlik, kõneleb Vene revolutsiooni ja kodusõja aegsest Moskvast koos kõige selle aja terrori ja korralagedusega. Trilooogia näitab, kuidas endine maailm saab hukka, uhutakse minema kontrollimatute ajaloohoovuste poolt. Kogu selle teose maht on umbes kolm korda viissada lehekülge, ning kuigi sellest on olemas mitmeid tõlkeid, pole selle avaldamine Eestile ilmselt jõukohane. Seepärast valisin tõlkimiseks midagi vähem mahukat. Mu valik langes lüürilise tundelaadiga jutustusele „Oru laul”, mis kõneleb ühest olulisest etapist tänapäeva Iisraeli ajaloos – unarusse jäetud maade ülesharimisest ja kollektiivsete asunduste (kibutside) rajamisest, mis toimus ränga töö ja inimohvrite hinnaga (malaaria, araablaste kallaletungid, majanduslikud raskused). Tänu ennastalgavale tööle ja ohvrivalmidusele on Iisraelist saanud majanduslikult (ja sõjaliselt) juhtiv riik Lähis-Idas, millest meilgi oleks õppida.

Lõpuks võiks mainida sedagi, et tõlkisin Aši teose armastusest jidiši keele vastu, selle heebrea tähtedega kirjutatava germaani keele vastu – mis nagu Magdeburgi Mechthildi ja Meister Eckharti keelgi on tegelikult keskaegne saksa keel.

Jüri Ojamaa: Kui jutt käib konkreetselt „Tšonkinist”, siis võtsin kirjastuse pakumise vastu ka sellepärast, et mulle tulid selle teose väga paljud seigad tuttavad ette ning arvasin, et need, kes sel ajal pole teadlikke elupäevi elanud, võiksid saada aimu sellest, millistes tingimustes mõned eelnevad põlvkonnad pidid elama ja tegutsema.

Triin Tael: Vaata eelmist vastust.

Kas algteos peaks tõlkijale sobima, meeldima, või saab tõlkida ka vastu tahtmist?

Lauri Eesmaa: Ma pole vastu tahtmist tõlkimist veel katsetanud. Samuti pole ma veel olnud olukorras, kus peaksin otsustama, kas võtta tõlkida tekst, mille puhul ma teose sobivust ei taju, sest ega mulle keegi midagi pakkunud polegi, kui vaid mõned lühikesed kirjandusfestivalitõlked ja ühes kogumikus ilmunud novell välja arvata. Loomulikult olen teinud katsetusi teostest, mille keel pole mulle otsekohe sobinud või kus on kasutatud võtteid, millele ei oska esialgu lahendust aimatagi, aga praeguse kogemuste hulga juures ma nendega tegeleda veel ei riski.

Krista Kaer: Minu meelest peaks meeldima ja sobima. Võin muidugi rääkida ainult enda eest, aga ma kardan, et kui raamatu maailm, õhkkond ja hingus tõlkijale ei sobi, on see tulemusel tunda.

Kalle Kasemaa: Ma arvan, et ka vastumeelset tööd on võimalik ette võtta – kui palju on neid, kes armastavad tööd, mida nad peavad tegema? Kas see ka tulemuse kvaliteeti mõjutab, ei oska öelda; küllap sõltub see sellest, mil määral saab inimene end sundida töösse sisse elama (või kaasa elama). Mul on olnud õnn tõlkida asju, millega ise nõus olen ja mis selles mõttes mulle meeldivad. Muidugi võivad inimese hoiakud ka muutuda, või mõnel juhul tekib n-ö küllastus. Nii näiteks ei taha ma enam Amos Ozi tõlkida (olen tõlkinud tema romaanid „Ära ütle, et öö” (Tallinn 1997) ja „Minu Michael” (Tallinn 2013), samuti jutustustekogu „Kurja Nõu mägi” (LR 25/26, 1993) ja „Sumchi” (Tallinn 2000). Samuti ei pakuks mulle huvi David Grossmani edasine tõlkimine; see, mis olen lugenud, on minu jaoks liiga *sophisticated*. See käib vähemal määral tema kuulsaima teose „Maailma otsa” kohta, mis ka Eestis on kuuldavasti head vastuvõttu leidnud (selle kohta vt „Tõlkija hääl” III, 114–117). Meeldivaid ja huvitavaid autoreid on Iisraeli kirjanduses kümneid.

Maarja Kangro: Et hea tõlge tuleks, peaks algteos loomulikult meeldima, kuidas siis muidu. On tekste, mida saab tõlkida ka vastutahtsi, puhtalt raha pärast. Aga ilukirjandusega, eelkõige väärtkirjandusega ei tohiks see nii olla. Vastu tahtmist teksti puremine võib selle ära tappa – mille nimel seda teha? Ma olen ise muidugi tõlkinud igasuguseid tekste, näiteks maneerlikke Pietro Metastasio libretosid. Aga mulle meeldis nende tekstide sulatamine iseenda omaks. Mitteilukirjandusest on olnud omapärane kogemus näiteks Giorgio Agambeni teoste tõlkimine: tema ideed ja mõtlemisviis inspireerivad mind, aga stiil pole tal mitte alati kõige nõtkem.

Jüri Ojamaa: Algeos peaks tõlkijale meeldima või vähemalt sobima eeldusel, et tegemist on kirjandusliku tekstiga. Tarbetekstide puhul pole see kriteerium ehk nii oluline, neisse võiks suhtuda nii, et neid tuleb tõlkida ühest või teisest vajadusest lähtudes. Muidugi eeldab kitsalt erialaste tekstide tõlkimine erialaga kursis olemist. Mul on olnud juhus, et loobusin teose tõlkimisest, mis mulle meeldis, aga ei olnud sobiv, kartsin, et olen teose keelepruugile vastete leidmisel kehva ja võin hea teose tõlkides „kihva keerata“.

Triin Tael: Küllap saab tõlkida ka vastu tahtmist, kas või rahahädast, aga ideaalis võiks raamat olla hingelähedane või siis vähemalt intrigeerida.

Kas lähteteksti keerukus on tõlkimisel tõkestav või pigem stimuleeriv?

Lauri Eesmaa: Péter Esterházy ütleb romaanis „Hrabali raamat“, mida parasjagu tõlgin: „Töö läks raskelt, ka tahe võib kaasa tuua ägamise, ent niisamagi võib öelda, et kõik läheb alati raskelt ehk kõik, mis läheb, on raske, sest kui see poleks raske, siis see arvatavasti ei lähekski, sest see, mis läheks, ei oleks: „see“.“ Ehk siis keerukusega on mul nii ja naa, aga katsun võtta keerukaid kohti kui paratamatust, mis tõlkimisotsusega kaasneb, nende vältimiseks on alati juba pöördumatult hilja, võin selles mõttes rahulikult hingata. Ja ma ei suuda väga kujutleda tõlkijat, kes siis, kui tal on võimalus teost valida, mõtleks kuigivõrd teksti keerukusele, otsustamisel tuleb pikk rida teisi aspekte enne keerukust. Kõneleksin pigem teksti tõlkijale sobivusest, mida ise püüan alati enne tõlkima asumist põhjalikult katsetada, ehkki seni pole see mul aidanud siis, kui tõeliseks tegutsemiseks läheb, mööda saada tundest, justkui kohtuksin hoopis teise tekstiga, kui seni lugenud olen.

„Mälestuste raamatu“ puhul tundsin kirjastamisprojekti kirjutamise eel tõlkekatsetusi tehes kindlalt seda sobivust, ehkki hiljem, esimestel tõlkimiskuu-
del läks töö õige aeglaselt, vaevalt kaks-kolm lehekülge päevas – otsisin keelt ja rütmi, üldisemaid malle, mida lugedes enamasti kergete, ent sisemiselt õige käänukate lausete tõlkimisel kasutada, ja sain alles ajaga aimu keelekihistustest, mida autor läbivald kasutanud oli (too äärmine täpsus uduselt meelelise sõnavaraga, mida Nádas nimetab mõiste-eelseks). Kuna romaan on pikk ja tähtaeg oli üpris lähedal, otsustasime Triin Kaalepiga tõlkimise ja toimetamise teha paralleelselt, mis tähendas talle küll lisatööd, sest vähemalt alguses pidin rohkem-vähem kohendama ka juba toimetatud teksti, kuid samas sain tema lausa uskumatult heade ja kohaste paranduste ja märkustega tagasisidet ja see läbi võimaluse enda tõlkimist selle järgi sättida – milline eelis vähe kogunud tõlkijale! Ja mida kaugemale ma „Mälestuste raamatu“ tõlkimisega jõudsin,

seda enam tundsin (võib-olla eneserahustuseks), et kui teose keel tõlkijale sobib ja ka omaseks saab, siis (proosa puhul kindlamalt, luule korral tinglikumalt) ei saa põhimõtteliselt olla ületamatuid tõlkeraskusi, sest juba autori valitud keeles endas on lahenduste muster sees, tõlkija saab valida eri võimaluste vahel, isegi kui aeg-ajalt mõnes konkreetsetes lahenduses pole üksühest vastavust algtekstiga :). Mistõttu ma ka väga ei põe selle pärast, kas tõlkes läheb midagi kaduma või kogemata sellele midagi lisandub – juhul kui suudan kogu aeg tähelepanu hoida ja õige lihtsatest tõlke-eetilistest printsiipidest kinni pidada (ei muutu laisaks). Nüüd Péter Esterházy kohati nahaalseidki tekstilisi ülevõtteid tõlkides pean muidugi möönma, et see nägemus oli mitte just kergelt naiivne ning kindlasti tuleks siia lisada märkus „kui teosel üleüldse on teatavat ühtsust taotlev keel“, aga mingil üldisel tasandil hoian selle tunde paikapidavuse lootusest ikka kinni.

Agas kui konkreetsete tõlkeraskuste juurde jõuda, siis loomulikult olen nii mõnigi kord heitunud, ning pean tunnistama, et tõlkimine ei tekita minus sportlikku indu teksti või raskusi alistada, tahaksin ikka tekstiga kaasa kõneleda, ja mingi kergegi töö sujuvus mõjub kahtlemata rõõmustavalt. Nádasi „Mälestuste raamatu“ alguspool ja keskpaik esitas kohati küll mõningaid väljakutseid, mis polnud enam seotud tõlkimise mõnuga (vahel oli raske leppida tõsiasjaga, et hommikul alustatud lausega ei pruugigi õhtuks kas või esialgsel kujul lõpuni jõuda, sest mõni lause on viis-kuus lehekülge pikk), aga õnneks oli tal seejärel ka kompensatsioonikompu varnast võtta, mistõttu päris masendusse ma vist ei langenud, küll aga pidin end mitmeid kordi ümber häälestama. Samas, viimasel kolmesajal leheküljel tundsin kindlasti mõningat tüdimust, töö sujus kiiresti ja lahenduste võti oli justkui taskus, ehkki see oli mõningal määral petlik, sest kogunevad „väikesed diferentsid“ andsid alarmi, et endistviisi jätkata ei saa, aga kuidas sundida end loobuma kättevõidetud mugavusest, ja eelviimases peatükis, kus Nádasi keelt muudab ja jutustaja maailmanägemist ja sellega ka keelt paroodiliselt lamedamaks vajutab, olin kindlasti hädas just tõlketegevusliku kõitvusega, sealt leidsin hiljem üle lugedes ka kõige enam tõlkevigu.

Pigem on eri tõlgetes tõlkimistahet pärssinud kohad, kus autor ise kas pole päris kindel olnud või on löönud kõikuma, tahtes peita midagi, mis on algselt keelel olnud. Need tunneb ära, ja eriti Nádasi on oma kogemused sedavõrd põhjalikult läbi kaalunud ja seejärel kujutluses mängima asetanud, et ega ta ei saa seda endale lubada, eelnev tekstiloomel kvaliteet nõuab oma. Kaks sellist kohta oli ka „Mälestuste raamatus“, nende juures olin tõlkides üpris pahane ja see küll ei mõjunud tegevusele kuigi soodsalt.

Krista Kaer: Pigem stimuleeriv.

Maarja Kangro: Kui tekst on liiga lihtne, siis on vahel isegi imelik oma nime tõlkijana selle alla panna – juhul kui selle oleks tõesti võinud kiiresti ja üsna väheste variatsioonidega ümber panna kes tahes. Mingit leiutamise ja lahendamise vajadust ma tunnen kindlasti, seepärast meeldib mulle ka vormireeglitega luulet tõlkida.

Kalle Kasemaa: Saan siin rääkida ainult omaenda kogemustest. Minule on keeruleine algtekst pigem mõjunud ergutavalt, tekitades soovi teksti üksikasjade, tausta, tekkeloo jms kohta rohkem teada saada. Arvan, et ilma sellise „intellektuaalse uudishimuta“ polekski võimalik tõlkida selliseid judaistlikke või islamistlikke tekste nagu „Mišnatraktaat „Sabat““ (Tartu 2015), Moše Cordovero „Deboora palmipuu“ (LR 2011, 3), Jehuda Halevi „Kuzari“ ja Moše Hajim Luzzatto „Õigete teerada“ (Tallinn 2004), Abū Hāmid al-Ghazālī „Eksitusest päästja“ ja „Lampide orv“ (Tartu 2007) ning Farid ud-Dīn Attāri „Lindude keel“ (Tartu 2012). Suurt nokitsemist, silmavalguse ja raha (kirjanduse hankimiseks) kulutamist nõudis Šihāb ad-Dīn Jahjā Suhravardī müstiliste traktaatide/jutusustuste „Ingel Gabrieli tiibade sahin“ tõlkimine (peaks ilmuma Tartu Ülikooli kirjastusel käesoleval aastal); selliste tekstide lugemine ilma põhjaliku sissejuhatuse ja üksikasjalise kommentaarita ei ole mõeldav. Ülimalt huvitavaks ja stimuleerivaks kogemuseks oli Iraani 12. sajandi luuletaja Nizami eepose „Seitse kaunitari“ lugemine, mille tõlkimine eesti keelde kujutas endast parajat jõuproovi. Sellest teosest on minu teada olemas kaks prantsuskeelset tõlget, üks saksakeelne tõlge, kaks venekeelset tõlget, kaks ingliskeelset tõlget ja üks itaaliakeelne tõlge (proosas). Tegin sellest naljaviluks eestikeelse tõlke proosas – värssitõlget ei võtnud ette mitte sellepärast, nagu oleksin kartnud mõne kohaliku tunnustamata geeniuse tänitamist, et see on valesti tõlgitud, vaid põhimõttelisest võimatusest Nizami teose keelelist rikkust värsvormi sunduse all edasi anda. Meie väljapaistva iranisti Haljand Udami õpetaja, akadeemik Bertels on mitmel kohal öelnud: „Selle luuletaja kujundikeele kogu rikkust on värssitõlkes peaaegu võimatu adekvaatselt edasi anda“, samuti: „Nizami tõlkimine [värssides] on peaaegu lahendamatu ülesanne, mis nõuab tõlkijalt sellist keelelist meisterlikkust, mida Euroopa kirjandustes väga harva on leida.“

Muidugi võib lähteteksti keerukus ka tõkestav olla. Kujutan ette, et tehniliste või muude erialaliste tekstide tõlkimisel võib hariduslik küündimatus end vägagi tunda anda. Aga ilmselgelt võimatu selliste tekstide tõlkimine pole, sest näiteks juriidilised tekstid tõlgitakse nii, et tõlke põhjal on algtekst adekvaatselt taastatav. Muidugi nõuab sellise tõlkemaneeri omandamine erilist väljaõpet.

Traditsiooniliselt on püütud ka piiblitõlkeid sellise metoodika alusel teha; selle tulemuseks on eriline, kohati naeruväärsusse kalduv, kohati tüütavana mõjuv „piiblikeel“. Eestis on lõpuks taibatud, et selline keelekasutus ei aita kaasa suuremale piiblitundmisele – mis meie kui Lääne kultuuriruumi rahva puhul oleks hädavajalik –, ning viimasel ajal on ilmunud mitmeid „normaal-seid“ tõlkeid Piibli osadest, näiteks Vello Salo „Saalomon. Laulude laul“ (Tallinn 2007), „Psalmid“ (Tallinn 2009) ja Jaan Kaplinski „Koguja raamat“ (Tallinn 2016).

Jüri Ojamaa: Küllap vist kuidas kunagi. Mõnikord sunnib oma võimeid proovile panema, innustab otsima probleemi lahendamiseks võtit ja kui see leitud, siis on sellest muidugi rõõm, vahel ehk koguni nauding, aga kui lahendust ei leia, siis peab küll loobuma.

Triin Tael: Tunnen, et olen lihtsapoolsemaid tekste tõlkides veidi mugavaks läinud. Teatav keerukus ergutab ja innustab mõtlema, kombineerima, leiutama. „Õhtuste udude aed“ osutus kohati ootamatult keerukaks, kuigi tundus esmapilgul lihtne. Usun, et asi oli autori päritolus – Malaisia ingliskeelse nn väinahiinlase inglise keel on lihtsalt kuidagi isevärki.

Kuidas tõlkida kaugemast minevikust pärinevat teksti või siis kaugemat minevikku kirjeldavat teksti? Kuidas paigutada eestikeelne tekst minevikku? Kas seda peab tegema? Kuidas teie seda teete?

Lauri Eesmaa: Ega ma õigupoolest veel teagi, kuidas neid küsimusi lahendada, püüan toetuda oma senisele lugemusele ja intuitsioonile, küsida asjatundjatelt ja kogu aeg juurde otsida ja lugeda. Ja kindlasti usaldan toimetajat, kellel on selle intuitsiooni paikapidavuse kohta nii mõndagi öelda. Selle probleemiga olen hakanud rohkem kokku puutuma alles nüüd, kui tõlgin Péter Esterházy romaani „Harmonia caelestis“. Nädas eelmisest sajandivahetusest kaugemale minevikku naljalt ei küünitanud, Esterházy esiisadel, kellest romaan räägib, oli aga kombeks särada barokiajal, mõni sajand siia-sinna. Ja tundub, et ega paremat kohta näiteks aristokraatide keelekasutuse ammutamiseks polegi kui seni tõlgitud ilukirjandus.

Krista Kaer: Kui see minevik ei ole väga kaugel, siis saab kasutada arhailisemat keelt ja vältida uudissõnu jne. Sajanditekauguse keele ja kõnepruugi markeerimine tollaegses keeles pole ilmselt eesti keele noorust arvestades võimalik. Ka kuningas Arthuri lugusid tõlkides tuli ikkagi kasutada kaasaegset eesti keelt,

kuid muidugi oli vaja niisugusel puhul võtta appi ka arhailisemad sõnad ja väljendid.

Maarja Kangro: Ma oma Leopardi tõlgetesse küll mingeid arhaisme sisse ei kirjutanud. Mulle ei meeldi selline lähenemine. Püüdsin säilitada algse sõnastuse ja lauseehituse keerukust, kus see ei hakanud mõtte jälgimist segama. Aga keele arhaiseerimiseks ei näinud ma vajadust. Iga aeg on selles elavate inimeste jaoks elav ja praegune: kliše on seda öeldagi. Eks omad raskused võivad muidugi tekkida sellega, et üht- või teistpidi anakronistlikkuse vältimiseks tuleb valida selline suhteliselt ajatulesena paistev register. Asi on muidugi teisiti, kui juba autor ise on kasutanud püüdlikult minevikulist keelt. Noorel Leopardil on mõned sellised sõnad, aga eelistasin mitte markeerida, et „uccello” asemel on tal „augello”, sest markeerimine võib eesti tõlkes jätta jabura mulje.

Kalle Kasemaa: Tunnistan, et selle küsimustekompleksi mõistmisega jäin jänni. Olen tõlkinud mitmeid kaugemast minevikust pärinevaid tekste, aga kunagi pole mulle pähe tulnud „paigutada eestikeelne tekst minevikku”. Ma ei tea, miks ja kuidas pidanuksin seda tegema. Tõsi küll, need on olnud filosoofilist/religiooset laadi tekstid, mis annavad aimu, kuidas mõteldi nende tekkimise ajal, ja mis avardavad meie teadmist sellest ajast ning kehtuvad neis esitatud mõtteid meie ajas kaasa (või edasi) mõtlema. Aga muidugi on võimalik selliseid tekste ka „ajakohastada” – nii näiteks on tehtud Rooma ajast kõnelevates romaanides tsentuuriotest kaptenid, väejuhtidest (kreeka *stratēgos*, ladina *imperator*) kindralid, orjadest (ladina *servus*) teenijad jne. Sellist „kaasajastavat” – peaks ütleva „infantiilset” – tõlkemaneeri kohtab tänapäeval mitmetes keeltes levinud nn „Good News” piiblitõlgetes, mille adressaadiks on noored, kristliku traditsiooni suhtes ignorantsed lugejad, kellele selline tõlge on ilma igasuguste seletusteta mõistetav (prantsuskeelne „Les Bonnes Nouvelles” siiski andis glossariumis seletusi mitmesuguste kalliskivide kohta!).

Ehk on minevikuliste tekstide kaasaegse edastamise küsimustikus kohane mainida, et selliste tekstide tõlked paratamatult peavad kommenteerima tollal käibivaid kujutlusi, mõisteid ja reaale, nii nagu tegi seda Richard F. Burton oma „Tuhande ja ühe öö” tõlkes (vt ka „Tõlkija hääl” III, 115 j).

Jüri Ojamaa: Karta on, et Juhan Peegli – Rosenstrauchi keeleande ja -tunnetusega inimesi kuigipalju ei leidu ja seda vähem on neid tõlkijate seas. Pealegi ei pruugi Eesti olusid kirjeldav sõnapruuk alati sobiv olla. Ega siis vist muu ei aita, kui tuleb katsuda leida vanemakoelisi rahvakeelseid sõnu ja väljendeid ning muidugi hetkel käibelolevaid uudissõnu vältida.

Triin Tael: Selle küsimuse koha pealt võin vaid teoretiseerida – mu enda tõlkeraamatute tegevus on hargnenud peamiselt kaasajal või lähiminevikus ning neis, mis käsitlesid kas või episoodiliselt kaugemaid aegu, oli autori keelepruuk siiski enam-vähem tänane. Eks tuleks seda vana aja maiku sõnavaliku ja -järjekorraga anda või markeerida, kuid üle ei tohi soolata.

Kas teie arvates võib klassikaliste lääne tekstide vahendatusega eesti keelde rahule jääda? Kas selles mõttes on tõlkeid küllaldaselt? Millises ulatuses oleks vaja taastõlkeid?

Lauri Eesmaa: Tõlkides püüan nii palju kui võimalik kasutada tsitaatide vahendamisel juba olemasolevaid tõlkeid ja vähemalt seni olen olnud rõõmsalt üllatunud, kui palju ma neid rakendada saan, suurt puudujääki pole ma tundnud või siis on tsiteeritu osutunud liiga spetsiifiliseks, et arvata, et need tekstid üldse peaksid eesti keeles kättesaadavad olema. Mõningaid olulisemaid vajakajäämisi teavad kõik ja küsimusele, mida teen „*Harmonia caelestis*” kohaga, kus Esterházy on pannud omavahel vestlema kaks „*Ulyssese*” ungari tõlget, saan vastata ainult ühtmoodi – lahendan teisiti. Ungari luule klassika on eesti keeles lootusetu auk ja siin pole Sander Liivaku kõrval ka tõlkijat, kes seda ilma toortõlke vahendusega eesti keelde tuua suudaks, tema aga pole juba tükk aega ilukirjanduslikke tõlkeid avaldanud. Ent ka ungari proosa tsiteerimise mängudest läheb enamik kaduma, ehkki katsun siis kas stilistiliselt või muul moel tsitaadikoha ikkagi ära märkida. Vahetevahel olen kurvastanud, et liiga palju antiikkirjanduse ja -filosoofia viiteid ja tsitaate läheb kaotsi kas seetõttu, et eesti tõlget pole, või on ungari ja eesti tõlked kaunis erinevad, kuid vähemalt pealtnäha tundub, et siin võiks paindlikum, tõlkeid hindav teadusbürokraatia anda positiivseid tulemusi. Ning paistab, et klassikatõlked sõltuvad alati ka tõlkijate ja kirjanike ambitsioonikusest, sest mille muuga seletada, et näiteks „*Jumaliku komöödia*” tõlkeid saab Ungaris üles lugeda rohkem kui ühe käe sõrmedel (ja Proust on ka seal vaeslapse osas).

Taastõlgete kohta oleks pidanud veel paari aasta eest ütlema, et ungari kirjandusest tõlkimist ei puuduta see teema üldse ja hea, kui üldse midagi avaldatakse, aga nüüd on siingi 2014. aastast üks positiivne erand – Reet Klettenbergi „*Pál-tänava poiste*” uustõlge. Ja pärast „*Mälestuste raamatu*” trükkisaatmist mõlgutasin loomulikult minagi, et teen sellest kunagi hoopis teistsuguse tõlke – hoopis õhulisema, eksperimenteerivama, iseseisvama, ironilisema, süntaktiliselt mänglevama. Aga kui üldse, siis jääb see ilmselt juba aega, kus raamatuid pole tarvis paberile trükkida.

Krista Kaer: Tegelikult oleks vaja veel üsna palju tõlkida ja ilmselt ka taastõlkida.

Maarja Kangro: Noore tudengina said antiikkirjanduse ja muud maailmakirjanduse eksamid suuresti eesti tõlgete põhjal ära tehtud. Aga kuidagi kitsas purgis opereerimise tunne oli küll. Vahepeal on tõlkeid juurde tulnud, aga eks neid võiks veelgi rohkem olla. Samas, teades, kui palju tõlkija klassikaga vaeva näeb, tahaks vahel lausa sundida inimesi neid tekste lugema.

Kuulus väide on, et tõlke iga on 50 aastat. Aga eesti kultuuris ei pruugi jätkuda ei tõlke- ega lugemiskapatsiteeti, et klassikatõlkeid nii tihti uuendada. Pealegi, palju meil üldse on olemas ja tulemas tõlkijaid, kes suudaksid kindlavormilist luulet korralikult tõlkida? Olen ses suhtes üsna skeptiline. Ehk osutub see skepsis ühel hetkel siiski alusetuks.

Kalle Kasemaa: Lühidalt ja selgelt: ei. Ma ei taha siin vastavate tõlgete vormilise külje üle nuriseda, kuigi ka seda võiks vist teha (nt Umberto Eco „Foucault' pendli” (Tallinn 2013) tõlge sisaldab kuhjaga vigu ja küsitavusi, maiuspalaks on „suruõhuvaakum”). Minu jaoks on käesolev küsimus järgmise küsimuse perifraas: kas selles mõttes on tõlkeid küllaldaselt? Vastus on sama: ei ole. Ja siin võib nüüd nii pikalt haliseda klassikaliste lääne (ja ida) tekstide puudumise üle eesti keeles, et kui kõigi ookeanide vesi oleks tint, ka siis ei saaks seda hala kirja panna. Siin oleks palju rääkida klassikalistel filoloogidel, ajaloolastel – arvatavasti kõikidel humanitaaridel. Esitan vaid pistelise loetelu teostest/autoritest, mis/kes peaksid eesti keeles tingimata esindatud olema (ja tervikteostena, mitte pudimikes ehk antoloogiates!): kogu Platon; soovitatavalt ka Plotinos jt uusplatoonikud (nende osatähtsus islami filosoofias on hoomamatu); uus „Aeneise” tõlge (luules või proosas); uus Homerose eeposte tõlge (miks mitte proosas); antiiksetest romaanidest Heliodorose „Aithiopika”; midagi Bütsantsi kirjandusest, aga igal juhul Anna Komnena „Alexias”; Camōesi „Lusiaadide” tõlge; varakristlikest autoritest Augustinuse töid (võib-olla „Jumalariigist”), Boethiuse „Filosoofia lohutusest”, Ambrosiuse „Kuuspäevak”, Pseudo-Dionysios Areopagita töid, Damaskuse Johannese „Tunnituse allikas”, Maximus Confessori töid, Eusebiose „Kirikulugu”, Johannes Chrysostomose ja Basileios Suure töid, Aleksandria Klemensi „Vaibad”, kõnelemata süüria, kopti ja armeenia autoritest. Judaistika vallast ootaks valikut sünagoogiluulest (*pijjut*), Maimonidese „Eksinute teejuhti”; tingimata peaks olema midraš „Berešit Rabba”, samuti „Pirquei de Rabbi Eliezer”, Josef Gikatilla „Valguse värvavad” („Zoharit” ei julge tahta), Obadja Maimonidese „Kirjutis kaevu kohta” (autorit on nimetatud ka judaistlikuks sufiks), veel mõni Moše Hajim Luzzatto teos, tingimata Franz Rosenzweigi „Der Stern der Erlösung” ning midagi Gershom Scholemi (valikut tema lühematest kirjutistest asutakse peagi tõlkima) ja Moshe Ideli teostest.

Mis puutub islamisse, siis lõpuks on meil Haljand Udami koraanitõlge, kuid hea oleks veel teinegi tõlge – nagu peaks olema ka mitu piiblitõlget; eestikeelset koraanikommentaari on vist asjatu loota, kuid valimik prohvet Muhammadi hadithidest oleks vist küll mõeldav. Eestikeelsena peaks olema al-Farabi „Õilis linn“, teda nimetatakse islami traditsioonis „Teiseks õpetajaks“ („Esimene“ oli Aristoteles). Võiks olla valimik al-Ghazali „Usuteaduste taassünnist“ (valimik sellepärast, et teos ise on mitmekõiteline) ning Ibn Arabi „Tarkuse gemmid“ (tema „Igatsuste tõlgist“ ei julge unistadagi – kes tõlgiks meil araabiakeelset luulet?). Keskaegsetest islami filosoofilistest teostest vääriksid tõlkimist Nasir-e Khosravi „Kahe tarkuse ühendus“ (s.t vaimuliku ja ilmaliku tarkuse), Nasir ad-Din Tusi „Alistumise/allaheitlikkuse aed“, või koguni Hamid ad-Din al-Kirmani „Mõistuse raugemine“ (venekeelne tõlge ilmus 1995). Isfahani kuulsal 17. sajandi koolkonna tuntuima esindaja Molla Sadra arvukatest teostest võiks mõnigi olla eesti keeles esindatud (neid on olemas inglisi- ja prantsuskeelsete tõlgetena); Molla Sadra mõju jätkub tänase päevani ning talle on pühendatud ulatuslik kirjandus. Islami kultuurkonna „ilmalik“ kirjandus peaks samuti olema esindatud: vähemalt üks Nizami viiest eeposest võiks proosatõlkena eesti keeles ilmunud olla, samuti valik Rumi luulest ning mõni Džami eepostest (või tema „Kevadine aed“, mis mitmeti sarnaneb Haljand Udami tõlgitud Saadi „Roosiaiaaga“). Luuleteostest esmajärguline oleks ka Ahmad al-Ghazali „Mõttekilde armastusest“. Hafizi kohta ütleb Udami, et tema „luulekunst vist kunagi tõeliselt ei ületa pärsia keele piire“ (H. Udami, „Orienditeekond“, Tartu 2001, lk 140), ning Friedrich Rückert on tema kohta öelnud:

Hafiz, wo er scheint Übersinnliches
 nur zu reden, redet über Sinnliches;
 Oder redet er, wo über Sinnliches
 er zu reden scheint, nur Übersinnliches?
 Sein Geheimnis ist unübersinnlich,
 denn sein Sinnliches ist übersinnlich.

Paremat iseloomustust Hafizi luule subtiilsusele on raske leida. Kui araabia-pärsia kirjanduse geniaalne tõlkija Rückert on suutnud Hafizi gaseele tõlkida, siis Eestis pole see paraku vist niipea teostatav.

See halisemine sai pikk, nagu oligi oodata. Selle võib kokku võtta sõnade-ga: tööd on palju. Aga kust võtta tegijaid? Eesti Vabariigi praeguste kultuuri/teaduse/hariduse tavade juures polegi neid võtta; olemasolevad aga kaovad järk-järgult.

Jüri Ojamaa: Küllap on mitmeid klassikalisi lääne tekste, mis veel eesti keeles kättesaadavad ei ole, kuid seda vääriskid. Mis senistesse tõlgetesse puutub, siis ju nad ajapikku vananevad ja kummalisel kombel peetakse vajalikuks teha neist taastõlkeid (ma ei tea, kas Shakespeare'i omaaegset inglise keelt on küllaltki erinevasse nüüdisaja inglise keelde tõlgitud – selgitavad kommentaarid on iseasi), ju on siis suhtumine tõlgetesse teistsugune. Kipun arvama, et näiteks Tammsaare omaaegsed tõlked võiksid pakkuda mõne taastõlkega võrreldes huvitavat võrdlusmaterjali.

Triin Tael: Kuna mu enda huviks on pigem kaasaja kirjandus, ei söanda klassikaliste lääne tekstide koha pealt sõna võtta. Tõlgete vananemist ja tõlketraditsioonide muutumist arvestades oleks küllap vajalik vanu klassikuid teatud aja tagant revideerida, nagu on nüüdsel ajal tehtud nii Shakespeare'i kui ka Wilde'iga, aga kui suures ulatuses see realistlik ja ka vajalik on, ei tihka ma oletada.

Miks üldse tegelete tõlkimisega? Mis on selle juures kõige olulisem? Oleks ju palju kergemaid ja tulusamaid ameteid.

Lauri Eesmaa: Nii nagu paljud, olen minagi saanud suure osa lugemiselamustest võõrkeeles ning kahtlemata tekib mingil hetkel soov neid ka teistega jagada, öelda, et kuulge, lugege, nii äge raamat on! Teisalt aga olen alati nautinud interpreteerimisele omast raamistatud loomingulisust (lihtsalt muusikas olen väga pika pausi tõttu oma instrumendi kaotanud), lähedast suhet tekstiga, protsessi aeglust ja võimalust teksti ümbruse kompimist ettekäändeks tuues süüdimatult „ringi lugeda“ ja uidata. Tõlkimine, tundub, on üks toredamaid tegevusi sel viisil ellujäämiseks ja oma olemasolu õigustamiseks, loodan, et saan sellega ja aeg-ajalt toimetamisega veel mõnda aega jätkata, enne kui kirjastamissein ette tuleb.

Krista Kaer: Jah, kindlasti oleks. Aga tõlkimine on kõige huvitavam töö, mida ma tean. Samuti töö, mille käigus tuleb oma teadmisi ja arusaamist avardada rohkem kui üheski teises ametis. Mingis mõttes on see ka suurepärane eskapism – tõlkijal on võimalik elada kuude kaupa mõnes teises maailmas.

Maarja Kangro: Ma olen elus mitu korda otsustanud, et nüüd aitab, tõlkimisega on lõpp. Aga siis võtan jälle asja üles. Üks põhjus on tahtmine jagada oma lugemis- või avastamisnaudinguid, ja just sedakaudu, et oled ise selle uue teose vaimne agent, tema „esimene sõber“ eesti keeles. Lisaks võimaldab tõlkimi-

ne sellist loovat lähilugemist nagu ei miski muu. Ja ma usun ka, et kirjutavale inimesele on tõlkimine väga kasulik, lihvib, avardab, muudab painedlikumaks, aitab trenni teha.

Kalle Kasemaa: Miks tegelen tõlkimisega? Olen vastanud sellele („Tõlkija hääl” III, lk 125), et mulle pakub huvi näha, kuidas teatavad tekstid võiksid eesti keeles välja näha. Mis on tõlkimise juures kõige olulisem? Võiks vastata, et täpsus – filosoofiliste/religioosete tekstide puhul arvatavasti nende võimalikult täpne edastamine; ilukirjanduse puhul kriteeriumid mõnevõrra nihkuvad: esiplaanile tuleb sorav sõnastus, teksti kergelt loetavus. Aga need reeglid pole jäigalt rakendatavad: kas koraanitekst on „filosoofiline” või „kirjanduslik” (eri koraanikohti võib iseloomustada nii ja teisiti). Ja kui seada eesmärgiks kergelt loetavus / arusaadavus, võiks 2. Saamueli raamatu 1,17 („Taavet laulis ... Joonatani pärast nutulaulu”) sõnastada ehk ka nõnda: „Taavet haaras kitarri ja laulis: „Goodbye, Jonny! Goodbye, Jonny!”, ning 2. Sm 1,26: „Ma olen nüüd kutu, sest Johnny on läinud igaveseks tuttu! Sa olid poisikui ponks ja ükski tibi ei saanud ligi!” – sellega langeks ära hulga küsimuste lahtiseletamine. Nagu: kes oli Joonatan, kuidas ta hukkus, miks Taavet leinas teda, miks Taavet pidas Joonatani armastust imelisemaks kui naiste armastust? (Selle piiblikohaga on muide Iisraelis õigustatud homoseksualismi sallimist.)

Et on palju kergemaid ja tulusamaid ameteid, sellega tuleb igal juhul nõus olla; siin sõltub palju isikuomadustest ja võimalustest. Rahvusvahelises relvakaubanduses oleks sissetulek muidugi palju suurem ning mõne, enamasti mitte kohal oleva parlamendiliikme amet oleks vististi kergem. Aga teatavasti pole koht ja aeg enda määrata ning võimalused sõltuvad suuresti ka soodumustest ja õpitust.

Jüri Ojamaa: Nii on minu elus lihtsalt juhtunud, ju on elu konstellatsioon olnud säärane, et on määranud minu tegevusalaks tõlkimise. Olgu möödaminnes mainitud, et minu esimene kirjanduslik tõlge ilmus 1957. aastal, sellest ajast peale olen tõlkinud vahel muu töö kõrvalt, vahel on see olnud minu põhi-tegevus ja tekstid olnud peale ilukirjanduse ka nii-öelda ühiskondlik-poliitilise sisuga ja õppekirjandus. Praegu on üheks küllaltki oluliseks tõlkimisega tegelemise põhjuseks vajadus end vaimselt vormis hoida. Paraku ei lase minu vanus ja füüsiline seisund mul muud ametit pidada või uut ära õppida, mingi tõlkevõimekus paistab lisaks kogemustele veel olevat säilinud.

Triin Tael: Ma vist ei saa muidu. Raamatud on nii hingelähedased. Rõõm on head raamatut tõlkida ja teada, et teisedki sellest osa saavad.

EESTI KIRJANDUSEST JA SELLE TÕLKIMISEST

Eesti kultuurkapitali preemia eesti kirjanduse tõlke eest võõrkeelde sai soome tõlkija HANNU OITTINEN.

KERSTI UNT ja PIRET SALURI esitasid talle neli küsimust.

Kuidas pakkuda eesti raamatut teise maa kirjastajale? Mis otsustab valiku?

Praegu kaldun arvama, et sobivaid raamatuid tõlkimiseks tasub otsida koostöös Eesti Kirjanduse Teabekeskuse, Eesti Kirjanike Liidu ja Eesti kirjastustega, või laiemalt öeldes, koostöös Eesti kirjandusmaailmaga. Tõlkija seisukohalt on tihti oluline see, mida pakub Eesti ise. Näiteks Euroopa kirjandusauhinna laureaadid Aleksejev, Friedenthal ja Matsin. Viimasel ajal on saanud aina tähtsamaks ka Eesti-poolne toetus tõlkeprojektidele, sest kahjuks on Soome kirjastused maailma majanduse trööstitus kriisis nii vaeseks jäänud, et isegi tõlkehonorarideks raha enam ei jätku. *O tempora, o mores.*

Aeg-ajalt tekib ka „vabatahtlikke”, s.t mitte tasu eest projekte, mida tõlkija mingil põhjusel ei saa jätta tegemata. Näiteks leppisime Kivisildnikuga kokku, et teeme Tampere luulesünnimusele soomekeelse tõlkekoogu ühe nädalaga. Tuli välja. Luuluri luuletusi olen tõlkinud soome keelde peamiselt selle tõttu, et neid on võimatu tõlkida.

Mis on see eriline, mis eesti kirjanduse puhul soome lugejat paeluma peaks?

Usun, et soome lugejat peaks üldiselt paeluma see, et eesti raamatutes on palju tuttavat ja lähedast, aga „eestilikult eriline” hoiak ja kogemus. Nii ilmunud tõlgete kui ka soome keeles kirjutatud eestiaineliste teoste põhjal võib väita, et erilist tähelepanu on pälvinud Eesti enda ajalooga seotud teemad, viimasel ajal eriti lähiajalugu. Soomes ja Põhjamaades võiksid edu saavutada ka heal tasemel krimkad, nagu on Indrek Hargla näide. Soome ja Eesti luulesõpradel on kontaktid juba iidamast-aadamast, aga näiteks *sci-fi* ehk ulme harrastajad elavad endiselt otsekui eri planeetidel.

Eesti tutvustamiseks on ilmunud ja ilmub pidevalt nii mõndagi, ja selle pärast võiks tarbekirjanduse kõrval ilmuda ka ambitsioonikamaid teoseid.

Milline on tõlkija roll teise kultuuri sõnumitoojana?

Mulle endale on Eesti alati pakkunud teise, huvitava vaatevinkli minu enda

maa mõtestamiseks. Eesti ja Soome kultuur on omamoodi üksteise peegeldused, aga pilt pole kunagi seesama.

Võrreldes suurematest keeltest vahendajatega on eesti keelest tõlkijate isearasuseks Soomes ja arvatavasti mujalgi see asjaolu, et ta peab olema ka asjatundja ja initsiaator, mitte ainult tõlkija. Seda on kogenud kõik need, kes tõlgivad ükskõik millisest väiksest keelest. Soome puhul on aga endiselt kummaline see, et eesti keel on olnud, on ja vist ka jääb väikseks keeleks, kuigi just soomlastel oleks ta küllaltki kerge ära õppida esimese võõrkeelena. Ja kahjuks lisab teadmatus naabrite kultuurist ka eelarvamusi, kuigi kõige tobedam „rysittely“ aeg on juba möödas.

Just Eesti ja Soome pikaajalistes ja aktiivsetes tõlkesuhetes peaksid tõlkijad asjatundjatena tähelepanu pöörama ka lünkadele, ehk mida olulist on jäänud tegemata. Nii mõndagi. Eesti autoreid, kelle kajastus on Soomes olnud ebapiisav või olematu: Herman Sergo, Arvo Valton. Tõlkimata olulisi teoseid: Karl Ristikivi „Hingede öö“, Juhan Smuuli „Muhu monoloogid“. Eesti luuleklassikud, kellelt pole tõlgitud soome keelde mitte ühtki raamatut, ainult antoloogiatesse, kui sinnagi: Lydia Koidula, Anna Haava, Ernst Enno, Gustav Suits, Betti Alver, Heiti Talvik, Uku Masing. Laste- ja noorsooraamatute autorid: Piret Raud ikka veel tõlkimata.

Miks valisite tõlkimiseks Aleksejevi, Raua ja Kännapi teosed?

Tiit Aleksejev ja Rein Raud olid kirjastuste Sammakko ja Like tellimustööd. Asko Kännapi puhul oli tegemist Asko, minu ja kirjastuse Savukeidas Ville Hytöneni ammuse koostööga, mille tulemusena jõuti lõpuks ka Asko luuletuste soomekeelse koondkogu väljaandmiseni. (Raamat on retrospektiiv, kuigi pealkirjaks on laenatud Asko eestikeelse kogu pealkiri: „Yösi ovat luetut / Su ööd on loetud“.)